

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, научни сраданик ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; др Славица Ратковић-Костић ИСИ; капетан мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ; капетан мр Миљан Милкић, истраживач – сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LX. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Телефони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Насловне стране Војноисторијског гласника од 1950. године

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 1/2010

ЈУБИЛЕЈИ

60. ГОДИНА ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ГЛАСНИКА	9
--	---

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Капетан мр <i>Миљан Милкић</i> , Окупирано подручје Јулијске крајине у политици југословенске владе (1945–1947)	11
Др <i>Милан Терзић</i> , Од признања до прекида (Југославија и Израел 1948–1967)	39
Мајор др <i>Петре Оприш</i> , Утицај совјетске спољне политике на војне односе између Румуније и Југославије у раним педесетим годинама двадесетог века	72
Др <i>Александар Животић</i> , Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959–1961)	85

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

<i>Дејан Булић</i> , <i>Владета Петровић</i> , Убикација средњовековног утврђења Неваде	103
Потпуковник др <i>Марио Кристијан Ортнер</i> , Рат против Србије 1914. и 1915. године (поглед из Аустрије)	111
<i>Божица Славковић</i> , Батаљони организованих Арнаута 1919–1920	133
Капетан мр <i>Далибор Денда</i> , Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918–1941)	157
Др <i>Ненад Ж. Петровић</i> , Процене врха ЈНА о политичким и безбедоносним приликама у Чехословачкој након интервенције Варшавског уговора (1968–1969)	172

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Славко Бурзановић, *Министарство војно, Зборник докумената (1879–1916)*, ЦИД Подгорица, 2010, 572, мр *Иван Лаковић* 201
- Gobetti, Eric: *L'occupazione allegra. Gli Italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma: Carocci editore, 2007, 260, *Санаела Хоџић* 206
- Војан В. Димитријевић, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010, 406, капетан мр *Далибор Денда* 210

ДОКУМЕНТИ

- Др *Душица Бојић*, *Дневник Ристе Трпковића (из српско-бугарског рата 1885)* 213

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународни научни скуп „*Тито: вођења и тумачења*“, Београд, 7–9. мај 2010. године, др *Милан Терзић*..... 237
- X годишња конференција евроатлантске радне групе за студије конфликта (CSWG) “Military and political aspects of armed conflicts”, Варшава, 24–28. мај 2010. године, капетан мр *Далибор Денда* 241
- Међународни научни скуп „*Српско-руски односи од почетка 18. века до краја 20. века*“, Београд, 23–25. септембар 2010. године, др *Милан Терзић* 244

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2010

JUBILEES

60 YEARS OF MILITARY HISTORICAL REVIEW	9
--	---

ARTICLES AND STUDIES

Captain Mag. <i>Miljan Milkić</i> , Occupied territory of the Julian region in the policy of the Yugoslav Government (1945–1947)	11
Dr <i>Milan Terzić</i> , From Recognition to severance (Yugoslavia and Israel 1948–1967).....	39
Major <i>Petre Opris</i> , PhD, Influence of the Soviet foreign policy on the military relations between Romania and Yugoslavia in early fifties of the twentieth century	72
Dr <i>Aleksandar Životić</i> , Straining of the Yugoslav-Albanian relations in the shadow of the Soviet-Albanian conflict (1959–1961)	85

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

<i>Dejan Bulić, Vladeta Petrović</i> , Location of the Medieval Fortress Nevade	103
Lt. Colonel Dr <i>Mario Christian Ortner</i> , The War against Serbia 1914–1915. (A view from Austria)	111
<i>Božica Slavković</i> , Battalions of organized Albanians 1919–1920	133
Captain Mag. <i>Dalibor Denda</i> , Foreign influence on the development of the Yugoslav military doctrine on armored units (1918–1941)	157
Dr <i>Nenad Ž. Petrović</i> , The JNA's assessment of political and security situation in Czechoslovakia after the Intervention of the Warsaw Pact Countries (1968–1969)	172

CRITIQUES AND REVIEWS

- Славко Бурзановић, *Министарство Војно, Зборник докумената (1879–1916)*, ЦИД Подгорица, 2010, pp. 572, Mag. *Ivan Laković* 201
- Gobetti, Eric: *L'occupazione allegra. Gli Italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma: Carocci editore, 2007, pp. 260, *Sanela Hodžić* 206
- Bojan B. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010, pp. 406, Captain Mag. *Dalibor Denda* 210

DOCUMENTS

- Dr Dušica Bojić, *Risto Trpković's Diary (from the war between Serbia and Bulgaria 1885)* 213

INFORMATION

- International Conference: *"Josip Broz Tito, views and interpretations"*, Belgrade, 7 to 9 of May 2010, Dr *Milan Terzić* 237
- X Annual Conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group: *"Military and Political aspects of Armed Conflicts"*, Warsaw, 24 to 28 of May 2010, Captain Mag. *Dalibor Denda* 241
- International Conference: *"Relations between Serbs and Russians from the beginning of 18th Century to the end of 20th Century"*, Belgrade, 23 to 25 of September 2010, Dr *Milan Terzić* 244

Јубилеји

60 ГОДИНА ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ГЛАСНИКА

Часопис *Војноисторијски гласник* основан 1950. године, научно је гласило Војноисторијског института до његовог укидања 2006. године, а сада Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије. Прослављајући ове, 2010. године, 60 година излажења доживео је многе измене у вези са концепцијом, садржајем, дизајном и учесталости излажења. Поменуте измене последица су бројних промена у систему одбране и ван њега, а које су се посредно и непосредно одразиле и на развој научне и истраживачке делатности. У периоду од 1950. до 1966. године *Војноисторијски гласник* је излазио шест пута годишње. Од 1967. до 2000. године објављивана су три броја годишње, од чега се повремено одступало, па је *Војноисторијски гласник* у неколико случајева излазио као двоброј. Часопис од 2001. године излази два пута годишње. До сада су објављена 224 броја овог часописа са чланцима који се односе на војну историју Србије, раније прошлости југословенских простора и значајних догађаја из историје појединих народа. Највећи број радова раније је био са темама из Другог светског рата, односно Народноослободилачког рата. Часопис се временом научно и стручно „ослобађао“ партијског утицаја.

Програмска оријентација часописа заснована је на фундаменталним архивским истраживањима, новим угловима сагледавања тематских оквира и отворености ка новим темама и младим историчарима из земље и иностранства. Настојања су да се, поштовањем критеријума струке, војно-историјска тематика стави у шире друштвене оквири без апологија и митологизације којих није недостајало на овим просторима.

Војноисторијски гласник данас има међународну редакцију и сврстан је у категорију водећих националних часописа Републике Србије. Јубилеј 60-годишње традиције пратиће објављивање прегледа садржаја *Војноисторијског гласника* по бројевима и по ауторима.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ

Чланци и студије

УДК 327(497.1:450)"1945/1947" ; 341.222(497.1:450)"1945/1947" ;
94(497.1:450)"1945/1947"

Капетан мр Миљан Милкић, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД,

E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ОКУПИРАНО ПОДРУЧЈЕ ЈУЛИЈСКЕ КРАЈИНЕ У ПОЛИТИЦИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВЛАДЕ (1945–1947)

АПСТРАКТ: У раду се анализира политика југословенске владе према окупираном подручју Јулијске крајине и указује на војне, политичке и економске мере које су спровођене у циљу присаједињења Јулијске крајине Југославији. Писан је на основу архивске грађе из Дипломатског архива Министарства спољних послова, Војног архива, Архива Југославије, објављених извора и литературе.

Кључне речи: Југославија, Јулијска крајина, окупација, војна управа, спољна политика.

Решавање територијалних питања са Италијом био је један од главних циљева југословенске спољне политике након Другог светског рата. Овакве идеје биле су изражене и током Првог светског рата кроз деловање Југословенског одбора, српске владе и водећих српских интелектуалаца.¹ Граница између Краљевине Срба, Хрвата

¹ Полазећи од закључака Крфске декларације од 20. јула 1917. године, они су настојали да истакну југословенски карактер западне Истре, Трста и Горице и обезбеде припајање ових области будућој заједничкој југословенској држави. Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 227, 270–279, 314, 321. Група аутора, *Историја српског народа, Од Берлинског конгреса до уједињења, 1878–1918*, VI-2, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, стр. 67.

и Словенаца и Краљевине Италије на Париској мировној конференцији 1919–1920. године настала је као последица тајног Лондонског пакта од 26. априла 1915. године, којим су водеће државе Антанте (Велика Британија, Француска и Русија), у замену за ратно савезништво, Италији гарантовале Трст (Trieste), Словеначко приморје, Истру, кварнерска и далматинска острва и Далмацију до Трогира.² Билатералним уговорима са Италијом након Првог светског рата Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца обавезала се на поштовање утврђених граница.³ Италијанско-југословенски „пакт пријатељства“ (*Политички споразум између Краљевине Југославије и Краљевине Италије*) потписан је 25. марта 1937. године, са роком важења од пет година.⁴ Стављање у изглед могућности ревизије државне границе представљало је крајем тридесетих година најнефективније средство којим су британска и немачка влада, свака за своје интересе, настојале да утичу на југословенску спољну политику.⁵ Значај овог питања појачан је избијањем Другог светског рата, када је почело и појачано интересовање обавештајних служби за решавање овог питања.⁶ Југословенска краљевска влада у Лондону, као и антифашистички покрети на терену (партизански покрет и Југосло-

² Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1925.

³ Према одлукама споразума у месту Сан Маргарета код Рапала, 12. новембра 1920. године, Италија је добила Задар, Црес, Лошињ (Lussino), Ластово и Палагружу и призната је слободна држава Ријека. *Закон о Споразуму о Ријеци између Краљевине Италије и Краљевине СХС*, потписан у Риму 27. јануара 1924. године, приморао је владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца да призна италијанску анексију Ријеке. *Rapalski ugovor i sporazumi i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1923. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, (priredili: Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak), Beograd, 1960; Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd, 1969. Dragoljub Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd, 1970.

⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II том (1919–1945), priredio: Momir Stojković, Beograd, 1998. стр. 413, 414 (У даљем тексту: *Balkanski ugovorni odnosi...*, II). Овај споразум се у литератури углавном оцењује као потпуно неискрен и као „последња Мусолинијева превара“. Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni (tri faze diplomatskega boja)*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, стр. 41 (У даљем тексту: J. Jeri, *Tržaško vprašanje...*).

⁵ Питањем југословенских граница 1940–1943. године бави се историчар Бранко Петрановић у студији *Balkanska federacija 1943–1948*, Zaslona, Šabac – Beograd, 1991, стр. 10–25 (У даљем тексту: В. Petranović, *Balkanska federacija...*).

⁶ О деловању обавештајних служби у Јулијској крајини видети: Sebastian Ritchie, *Our Man in Yugoslavia. The Story of a Secret Service Operative*, Routledge, London, New York, 2005. Gorazd Bajc, *Operacija Juljska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945)*, Založba Annales, Koper, 2006. John Earle, *Cena domoljublja. SOE in MI6 na stičišču Italijanov in Slovencev med drugo svetovno vojno*, Mladika, Trst, 2009.

венска војска у отаџбини), имали су значајне подударности у ставовима по питању северозападних југословенских граница и код њих су биле изражене територијалне аспирације према Италији. Након капитулације Италије и појачаног стратешког значаја простора северног Јадрана, југословенске територијалне претензије према Јулијској крајини, као и начин успостављања савезничке војне управе на том простору, биле су теме о којима се разговарало на савезничким конференцијама у периоду од 1943–1945. године.⁷ Стварањем јединствене југословенске владе, марта 1945. године, напори у правцу остваривања територијалних претензија према Италији настављени су војним и дипломатским средствима. Таква политика довела је до избијања кризе између југословенске владе и влада Велике Британије и САД након ослобађања Трста, 1. маја 1945. године. Криза је решена Београдским и Девинским споразумом. Све време трајања рата америчка и британска влада доводиле су у питање савезнички карактер партизанским снагама (Југословенској армији) и покушавале да онемогуће њихово учешће у окупацији Јулијске крајине. Овакав став, условљен идеолошким разлозима и потенцијалном опасношћу од ширења совјетског утицаја на Балкану, био је посебно изражен на крају рата. Тада је почео и први сукоб унутар антифашистичке коалиције, који је касније довео до Хладног рата.

Југословенско војно присуство у Јулијској крајини

Одредбама Београдског споразума, потписаног 9. јуна 1945. године, те Девинског споразума, потписаног 20. јуна 1945. године, дефинисано је југословенско војно присуство на територији Јулијске

⁷ Решавање војних и политичких питања од значаја за Јулијску крајину у току Другог светског рата било је тема разговора на конференцији у Казабланки од 14. до 24. јануара 1943. године, на конференцији у Квебеку од 14. до 24. августа 1943, на Московској конференцији од 19. до 30. октобра 1943, на конференцији у Техерану од 28. новембра до 1. децембра 1943, на састанку Черчила и Стаљина у Москви од 9. до 17. октобра 1944, на конференцији „Крикет“ (Cricket) на Малти од 30. јануара до 2. фебруара 1945, на Јалтској (Кримској) конференцији од 4. до 12. фебруара 1945. године. О томе видети: Foreign Relations of the United States, *The Conference at Washington and Quebec 1943* (William M. Franklin, ed.), United States Government Printing Office, Washington, 1970. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943* (1943), (Bernard G. Noble, ed.), United States Government Printing Office, Washington, 1961. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, *The Conferences at Malta and Yalta 1945*, United States Government Printing Office, Washington, 1955. Jean-Baptiste Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943–1954*, Editions de l'Institut de sociologie de l'Universite libre de Bruxelles, Bruxelles, 1966. Velibor Gavranov, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1972.

крајине.⁸ Јулијска крајина је демаркационом (Моргановом) линијом подељена на област под савезничком контролом и област под југословенском контролом. Југословенска влада обавезала се да до осам сати ујутру 12. јуна мора да повуче јединице Југословенске армије, које су биле лоциране западно од демаркационе линије.⁹ Споразумом у Девину прецизирана је линија разграничења између савезничке и југословенске зоне, а Југославија је добила право да у савезничкој зони Јулијске крајине буде распоређен Одред Југословенска армије. Истим споразумом утврђено је место за смештај југословенског одреда од 2.000 људи, утврђен начин савезничког запоседања Пуле, омогућен слободан прелазак из једне у другу зону, омогућена организација железничког и поморског саобраћаја између две зоне.¹⁰ Након повлачења југословенских снага са територије коју су на основу Београдског споразума запоселе англо-америчке трупе, јединице Одреда Југословенске армије биле су смештене у Пули, Трсту, Тржичу и Горици.¹¹ Команду над Одредом преузео је Штаб XIII корпуса, одакле је 19. јуна стигло наређење да до поноћи 20. јуна сви делови Одреда треба да напусте градове и дислоцирају се на одређену локацију на Приморском красу. На територији источно од демаркационе линије, наредбом врховног команданта Југословенске армије Јосипа Броза Тита од 23. јуна 1945. године, успостављена је Војна управа Југословенске армије у зони Јулијске крајине. За команданта зоне одређен је генерал-лајтнант Пеко Дапче-

⁸ Београдски споразум о Јулијској крајини потписали су југословенски министар иностраних послова др Иван Шубашић, амбасадор Велике Британије Ралф Стевенсон (Sir Ralph Skrine Stevenson) и амбасадор САД Ричард Патерсон (Richard Patterson). Девински споразум потписали су начелник југословенског Генералштаба генерал Арсо Јовановић и начелник Штаба савезничког врховног команданта на Средоземљу генерал Морган (William Duthe Morgan).

⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1984, str. 81–82 (У даљем тексту: *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1945).

¹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1945, стр. 98–108. Споразум садржи: Прилог Ц – Упутство за концентрацију одреда који се ставља под команду и контролу савезничког врховног команданта на Средоземљу; Прилог Д – Југословенска мисија при Осмој армији; Прилог Е – Окупација Пуле од стране англоамеричких снага; Прилог Ф – Ратни плен; Прилог Г – Споразуми о команди и контроли сидришта; Прилог Х – Контрола кретања; Прилог И – Економске и саобраћајне мере; Прилог Ј – Употреба лука Трста и Пуле; Примедба о цивилној управи зоне Јулијске крајине која долази под савезничку војну управу, Девин, 20. јуна 1945; Прилог 1 – Меморандум југословенске делегације с предлогом у погледу цивилне управе територије која долази под савезничку војну управу.

¹¹ Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива, 1946, ф. 37, бр. 833 (У даљем тексту: ДА МСП, ПА).

вић, који је уједно био и командант Четврте армије.¹² Званични назив, који је коришћен на меморандуму и печату, гласио је „Војна управа Југословенске армије за Јулијску крајину, Истру, Ријеку и Словеначко примирје“.

Формирање савезничке војне управе

Савезничка војна управа (Allied Military Government) у Јулијској крајини успостављена је одмах након повлачења јединица Југословенске армије, у Трсту 12. јуна, а у Горици 14. јуна.¹³ Документ којим је војна управа основана била је Прокламација бр. 1 фелдмаршала Александера (Harold Rupert Leofric George Alexander, 1st Earl Alexander of Tunis), која није датирана, а објављена је 12. јуна 1945. године у Трсту и 14. јуна у Горици.¹⁴ У наредна три месеца донето је још шест прокламација којима је одређен начин контроле над власништвом, регулисане комуникације, привремено затворене финансијске институције, установљен посебан суд за суђење лицима која су сарађивала са Немцима након капитулације Италије септембра 1943. године и донета је прокламација о распуштању фашистичких организација.¹⁵ На основу установљене војне хијерархије, врховну команду над савезничком војном управом у Јулијској крајини имао је савезнички командант на Средоземљу.¹⁶ Дужност команданта савезничке војне управе најпре је вршио пуковник Нелсон Монфорт (Nelson M. Monfort). Он је био потчињен генерал-пуковнику Џону Хардингу (Sir John Harding), команданту XIII британског корпуса, чији је штаб био смештен у Девину (Duiно). Амерички пуковник Алфред Бовман (Alfred Connor Bowman) стигао је у Трст 4. јула 1945. године и преузео дужност команданта Савезничке војне управе.¹⁷

¹² Наредба врховног команданта Југословенске армије, маршала Југославије Јосипа Броза Тита о успостављању војне управе ЈА у Јулијској крајини, Београд, 23. јуна 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1945, стр. 112. Миљан Милкић, „Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године“, *Војноисторијски гласник*, 2/2008, стр. 53–69.

¹³ Bogdan C. Novak, *Trieste 1941–1954, the Ethnic, Political and Ideological Struggle*, Chicago – London, The University of Chicago Press, 1970, стр. 203 (У даљем тексту: В. С. Novak, *Trieste 1941–1954...*).

¹⁴ В. С. Novak, *Trieste 1941–1954...*, стр. 204. Alfred Connor Bowman, *Zones of Strain. A Memoir of the Early Cold War*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, 1982, р. 77 (У даљем тексту: А. С. Bowman, *Zones of Strain...*).

¹⁵ Исто, стр. 77.

¹⁶ Исто, стр. 75.

¹⁷ Исто, стр. 66.

Након поделе на област под контролом англо-америчке војне управе и област над којом је власт имала југословенска влада, преко администрације коју је успоставила Југословенска армија, територија Јулијске крајине добила је специфичан положај у међународним односима. Историчар Роберто Рабел оценио је да су на овом микропростору Велике силе одмах након Другог светског рата почеле да испитују своје могућности у случају глобалног сукоба.¹⁸ Југословенска влада била је у прилици да своје спољнополитичке активности усмерава у непосредном контакту са представницима америчке и британске владе, што је било значајно за односе Југославије са Великим силама.

Успостављање локалне власти у савезничкој зони

У Девински споразум није ушао предлог југословенске владе да цивилну власт на терену врше народни одбори, који су раније успоставили југословенски партизани.¹⁹ Савезничке војне власти толерисале су деловање народних одбора у срединама са већинским словеначким становништвом, али је ово питање остало предмет спорења све до формирања Слободне територије Трста, 15. септембра 1947. године. У директиви Главног штаба савезничких снага (Allied Force HQ) од 26. јуна 1945. године објашњена је структура и карактер Савезничке војне управе и, поред осталог, напоменуто је да „администрација треба да буде заједничка англо-америчка, следећи праксу успостављену у Италији“.²⁰ Директивом је онемогућено да савезничка администрација у току своје управе учини било који потез којим би био прејудициран коначни статус Јулијске крајине на будућој мировној конференцији. Ипак, такви потези били су дозвољени у „посебним ситуацијама“. У Директиви је наглашено да Морганова линија мора да буде отворена за слободан пролазак цивила и комерцијални саобраћај. Локална власт требало је да буде заснована на италијанском

¹⁸ Роберто Рабел оцењује да је Тршћанска криза први конфликт Хладног рата. Roberto G. Rabel, *Between East and West: Trieste, United States and the Cold War*, Duke University Press, Durham, 1988.

¹⁹ Генерал Јовановић и генерал Морган потписали су 20. јуна 1945. у Девину „Примедбу о цивилној управи зоне Јулијске крајине која долази под савезничку војну управу“. У документу је констатовано да савезничка делегација није могла да прихвати предлоге југословенске владе о организовању цивилне управе, као и да југословенска делегација није прихватила као задовољавајућу савезничку промеморију од 16. јуна, у којој је објашњен рад савезничке војне управе и због тога југословенска делегација задржава право да питање цивилне управе покрене дипломатским путем. *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1945, str. 105.

²⁰ A. C. Bowman, *Zones of Strain...*, str. 41, 42.

законодавству, уз коришћење постојеће југословенске цивилне администрације, која ради задовољавајуће, али уз напомену да се израз „администрација“ примењује у значењу „особље“ (као што је коришћено у Београдском договору), а не „институција“. Италијанска и савезничка лира проглашене су за једино прихватљиво средство плаћања. Пуковник Бовман у својим мемоарима наводи да су начелници Комбинованог генералштаба (Combined Chiefs of Staff), уз минималне промене, прихватили све одредбе ове директиве и „оне су постале окупациона повеља војне управе до потписивања мировног уговора за управљање западно од Морганове линије“.²¹

Незадовољство постојећим стањем у делу Јулијске крајине, који је био окупиран од савезника, као и односом савезничких војних власти према тамошњим народним одборима, југословенска влада изразила је 18. јула 1945. године упућивањем истоветне ноте амбасадама Велике Британије и САД.²² Од влада Велике Британије и САД захтевано је да савезничкој војној управи упуте инструкције у складу са Београдским споразумом и чињеницом да је Јулијској крајини признат карактер посебне области.²³ У ноти су поновљени ставови које је заступао и генерал Арсо Јовановић током преговора у Девину: да је Јулијска крајина територија којој је признат статус ослобођене територије и да су савезничке земље које су заузеле ову територију демократске државе. Даље су наведени конкретни поступци савезничке војне управе којима су прекршене одредбе Београдског споразума. Указано је да је савезничка власт у својој првој прокламацији изјавила да поново ступају на снагу сви закони који су важили пре 8. септембра 1943. године. Југословенска влада сматрала је да то значи укидање грађанских власти које нису конституисане на основу Мусолинијевих закона, односно власти које су формирали партизански народни одбори.

У циљу решавања питања организације локалне власти, пуковник Бовман потписао је Опште наређење број 11, које је објављено 11. августа 1945. године под насловом „Локална влада“.²⁴ У својим сећањима пуковник Бовман наводи да је стварни аутор овог наређења мајор Ралф Темпл (Ralph Temple), члан Савезничке контролне комисије у Италији, који је објаснио пуковнику Бовману да

²¹ А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, стр. 42.

²² ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4606.

²³ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4389. Министарство спољних послова упутило је истог дана амбасади Совјетског Савеза превод ноте упућене британској и америчкој амбасади „ради информације о ставу Владе Демократске Федеративне Југославије по питању грађанске управе Словеначког Приморја и Трста“.

²⁴ А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, стр. 93.

је то наређење у складу са ранијим препорукама савезничког Врховног штаба у вези са организовањем локалне власти, као и да је строго засновано на потребама и условима у Јулијској крајини.²⁵ Наређењем је област под савезничком војном управом подељена на три области, које су се састојале од делова некадашњих провинција Горица, Трст и Пула и које су биле под савезничком војном управом. Свака област имала је свог председника и обласни савет, које је именовао командант Савезничке војне управе. Области су биле подељене на комуне, на чијем се челу налазио председник, а поред њега је постојао и комунални савет, који је такође именovala Савезничка војна управа. Суштина наређења изречена је у два одељка, 10. и 11. У одељку 10. наводи се да ниједан комитет, савет или група не може поседовати административну, законску, извршну или неку другу власт, осим оне која је основана прокламацијом или наређењем савезничке војне власти. У члану 11. указано је да је савезничка војна управа једина власт у овом делу Јулијске крајине окупиране од савезничких снага и она је једина власт која може да издаје наређења и пресуде и одређује послове јавним или другим канцеларијама. Реакције словеначког становништва у Трсту уследиле су врло брзо кроз организовање демонстрација. Четири дана након ових демонстрација, 19. августа, у Трсту су демонстрирали Италијани, у знак подршке овом наређењу. Група пројугословенски оријентисаних грађана умешала се међу демонстранте и настала је улична туча коју је након два сата растурила савезничка војна полиција.²⁶ Демонстрације против Општег наређења бр. 11 одржане су 23. августа у Пули, али је све прошло без инцидената.²⁷

Примена овог наређења у срединама у којима су деловали комунисти била је отежана, а најчешће је била и спречена.²⁸ Пуковник Бовман је током августа имао разговоре са представницима народноослободилачких одбора и представницима словеначке заједнице који су одбили да узму учешћа у новим органима управе.²⁹ У писму које је пуковнику Бовману 6. септембра 1945. упутио др Франце Бевк, шеф Националног комитета ослобођења упозорио га је да та организација неће сарађивати са савезничком војном управом на основу Општег наређења бр. 11. Као разлог за одбијање сарадње наведено је да се на тај начин успоставља систем власти, „који се у

²⁵ Исто, стр. 93.

²⁶ Исто, стр. 94.

²⁷ Исто, стр. 95.

²⁸ Исто, стр. 95.

²⁹ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Клио, Београд, 1998, стр. 476–479 (У даљем тексту: В. Г. Павловић, *Од монархије до...*).

основи не разликује од фашистичког система јавне администрације“, као и то да „савезничка војна администрација не може да базира Опште наређење бр. 11 на међународном праву“. ³⁰ Одбијање словеначких представника да учествују у вршењу власти довело је до тога да је 8. септембра савезничка војна управа, у местима са италијанском већином, именовала искључиво италијанске представнике за председнике области и чланове Савета, док су у словеначким деловима савезничке зоне за председнике комуна постављени савезнички официри. На подручју савезничке војне управе наставили су да делују и народноослободилачки одбори, али они нису били признати од савезничких власти. ³¹

Пуковник Бовман потписао је 10. септембра 1945. године наређење бр. 14, на основу кога су уведене специјалне идентификационе картице. ³² Покрајински народноослободилачки одбор за Словеначко приморје и Трст упутио је 5. новембра 1945. године југословенској влади протест због увођења легитимација. Југословенски амбасадор у Лондону др Љубомир Леонтић обавестио је Министарство иностраних послова, 22. новембра 1945. године, да је Ноел Бејкер (Noel Baker), заменик пуковника Бовмана, 21. новембра у британском Парламенту поднео извештај о променама на територији Јулијске крајине под савезничком војном управом. ³³ На састанку који је сутрадан иницирао амбасадор Леонтић, Бејкер је рекао да настале промене неће прејудуцирати мировни уговор у погледу разграничења и да спорна територија и даље остаје под управом савезника. Бејкер је у току разговора поновио да лука Трст мора да има међународни режим. Амбасадор Леонтић је инсистирао на ставу да је суверенитет над Трстом предуслов југословенске економске независности. На крају разговора Бејкер је питао да ли би Леонтић подржао иницијативу да Трст буде седиште Организације Уједињених нација. Амбасадор Леонтић је избегао да директно одговори.

Словен Смодлака је из Рима 5. децембра 1945. године обавестио Министарство иностраних послова да је лист *Il Popolo* објавио да је пуковник Бовман издао наређење из кога произилази да је поседовање италијанског држављанства услов за пријем у јавну службу у Зони А. ³⁴ Смодлака је сматрао да такав потез представља прејудуцирање статуса Јулијске крајине пре одржавања мировне конференције.

³⁰ А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, str. 95.

³¹ В. Г. Павловић, *Од монархије до...*, стр. 476–479.

³² ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 5808. *Order No. 14, Issue of Special Identification Cards.*

³³ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, 1945, бр. 7515.

³⁴ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 12, бр. 7555.

Економска и социјална питања

За економски развој Јулијске крајине био је значајан састанак одржан 20. јула 1945. године у Напуљу између представника Министарства народне одбране и Министарства саобраћаја Демократске Федеративне Југославије и британског Министарства ратног саобраћаја.³⁵ На састанку су покренута питања од значаја за југословенску привреду, али која су пре свега била значајна за развој привреде и саобраћаја Јулијске крајине.³⁶

Економски односи између југословенске и савезничке окупационе зона били су одређени Девинским споразумом, којим је регулисана надлежност и принципи рада заједничке југословенско-англоамеричке економске комисије. На тим основама, обе војне управе биле су дужне да штитите интересе народа Јулијске крајине и не извозе затечену индустрију и постројења. Комисија је била задужена за решавање свих питања економске природе. Девинским споразумом договорено је формирање Заједничког економског комитета, који је својим деловањем требало да осигура минимум услова за економски живот Јулијске крајине као целине.³⁷ Секретар комитета био је постављен од Главног штаба савезничких снага. Већина чланова комитета били су официри, чланови савезничке војне управе и војне управе Југословенске армије. У међузонском промету није било царинских плаћања. Пуковник Бовман у својим мемоарима наводи да је временом, како су се чланови комитета међусобно боље упознавали, међу њима развијано другарство.³⁸ Он наводи да је позвао неке од чланова са југословенске стране на састанак у свој штаб, а шеф савезничког економског сектора приредио је коктел за

³⁵ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 13, бр. 3379.

³⁶ На састанку су разматрана следећа питања: 1) чланство Југославије у организацији Савезничка поморска власт; 2) питање превоза жита из Црног мора; 3) алокација бродова изван Медитерана; 4) алокација бродова у Медитерану; 5) питања оправке бродова, снабдевања горивом и разне друге потребе; 6) исправка југословенских бродова у Трсту; 7) изградња нових бродоградилшта; 8) пренос деоница бродарства из Трста; 9) пренос регистрације трговачких бродова; 10) „враћање свих трговачких бродова, једрењака и пловних јединица које су биле регистроване у бившем подручју Италије, а која су сада под југословенском контролом или који су били власништво лица са пореклом у овим зонама пре 1939. године, а употребљени под контролом југословенских власти“; 11) питање југословенских бродова заплених од Италије или потопљених у италијанским водама; 12) враћање светионичарских апарата; 13) поправка лука. На састанку је договорено да питања 8, 9, 10. и 11. буду покренута преко надлежних државних власти.

³⁷ Додатак „И“ Девинског споразума који се односи на саобраћајне мере. О томе и: А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, стр. 58–59.

³⁸ А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, стр. 59.

све чланове комитета у локалном ресторану. У знак захвалности, савезнички официри, са пуковником Бовманом на челу, били су позвани 10. августа 1945. године у Опатију, у седиште југословенске војне управе, на вечеру у хотел „Москва“ (некадашњи „Palazzo“). За пуковника Бовмана био је то први прелазак Морганове линије. Пуковник Вечеслав Хољеvec је као домаћин одржао здравицу и хвалио економску сарадњу између две војне управе и изразио своју наду да исти дух сарадње може да се пренесе и на политичку сарадњу.³⁹ У свом одговору пуковник Бовман хвалио је добре особине пријатељства и демократије. Бовман наводи да је то била лепа забава, са превише попијеног пића, која се, како је касније сазнао, још више развила након што је он отишао.

Уз образложење да Савезничка војна управа није вршила снабдевање довољним бројем апоена лира, како је то договорено Девинским споразумом, југословенска војна управа извршила је промену договорене фискалне политике и у Зони Б увела је 18. октобра 1945. године нову новчану јединицу – југословенску лиру (југолиру).⁴⁰ Ова мера имала је негативне последице на економске односе двеју зона, али је за југословенску владу била значајна због све јачег економског повезивања са зоном под југословенском окупацијом. Савезничка војна управа је указом број 45 од 6. марта 1946. године уредила промет са Зоном Б, увоз и извоз, а уведен је и клириншки, односно компензациони систем на основу извозних, односно увозних дозвола које издаје савезничка војна управа.⁴¹ Наведеним указом била је предвиђена и извозна дозвола за животне намирнице приликом извоза у Италију, али је тај пропис измењен указом број 45 од 17. маја 1946. године, којим је, изузев мањих изузетака, уведена слободна трговина са Италијом. Овај увозни и извозни систем потврђен је и прокламацијом бр. 1, која је донета 16. септембра 1947. године, након ступања на снагу Мировног уговора.

У циљу повезивања Зоне Б и Југославије донето је и *Решење о исплати помоћи пензионерима на подручју Зоне Б*, које је југословенски министар финансија Сретен Жујовић потписао 12. августа 1946. године.⁴² Овој категорији социјалних осигураника југословенска влада није могла да исплаћује пензије на основу тада важеће *Уредбе о установљењу права на пензију*. За коначно решење њиховог статуса

³⁹ A. C. Bowman, *Zones of Strain...*, str. 60.

⁴⁰ V. C. Novak, *Trieste 1941-1954...*, str. 237.

⁴¹ Војни архив, Војна управа-1, кутија 1372, фасцикла 2, документ 26/1, *Закључци по организационим и другим питањима југословенске зоне СТТ* (У даљем тексту: ВА).

⁴² *Службени лист*, број 70, стр. 859, објављен 30. августа 1946. године.

било је неопходно потписивање уговора о миру са Италијом, којим би била регулисана питања државне територије, држављанства, пензија и других права. Решењем од 12. августа омогућено је да се овим лицима исплаћује помоћ на основу решења комисија народних одбора донетих на основу Одлуке КНОЈ-а од 19. децембра 1944. године.

Код Главног комитета Комунистичке партије Слободне територије Трста југословенска влада организовала је Економску комисију, која је проучавала и решавала економске проблеме и руководила привредном делатношћу на територији Јулијске крајине.⁴³ Економска комисија имала је своју администрацију, са централним књиговодством и благајном, обавештајну службу, студијску и контролну комисију. Основни задатак Економске комисије било је стварање нових предузећа и установа, вршење нових инвестиција и стварање финансијских средстава за потребе политичких организација. Преко својих чланова Економска комисија је руководила задружним организацијама, приватницима словеначке националности у Трсту и повезивала југословенски оријентисане италијанске привреднике са економским сектором у Југославији. Финансијским пословањем Економска комисија руководила је преко централне благајне, која је формално пословала као одељење Истарске банке у Копру. Истарска банка била је акционарско друштво са основном главницом од 100.000.000 југолира и располагала је са капиталом од око 700.000.000 југолира. Банка је најчешће пословала у Копарском срезу и, поред редовног пословања, давала је кредит обновљеним сеоским штедионицама. У Копру је пословало акционарско друштво „Тршћанско осигуравајуће друштво“, које је у суштини представљало филијалу Добровољног осигуравајућег друштва Југославије. За потребе политичког ангажовања, културних и других институција, Економска комисија издавала је месечно у просеку око 30.000.000 лира. За покриће тих трошкова из Југославије је добијена субвенција у износу од 5.000.000 динара месечно. Остатак новца добијан је из прихода који је Економска комисија остваривала на разлици набавне цене на југословенском тржишту и продајне цене у Трсту.

Према подацима из извештаја од 16. октобра 1947. године, у Трсту је постојало 11 велетрговачких предузећа која су власништво Економске комисије.⁴⁴ Највеће предузеће било је акционарско друштво „Uivod“, са основном главницом од 10.000.000 лира, обртним капиталом 400.000.000 лира и просечно са преко 1.000.000 лира ме-

⁴³ Архив Југославије, фонд 836 (КМЈ), I-3-d/56, *Извештај о раду Економске комисије при Главном комитету КП СТТ*, 16. октобар 1947. године (У даљем тексту: АЈ).

⁴⁴ Исто.

сечног промета. Предузеће је у првом полугодишту 1947. године имало добитак од преко 200.000.000 лира. Остала предузећа у разним гранама имала су главницу у износу од 2.900.000 лира и око 80.000.000 обртног капитала. До октобра 1947. године у Копру је било регистровано укупно 16 велетрговачких предузећа. Биле су издате 34 дозволе за трговину, угоститељство и занатска предузећа, радило је 8 предузећа за шпедицију, постојала је задружна штампарија и почела је изградња нове штампарије, у коју је инвестирано око 112.000.000 лира. У Копру је радило и неколико грађевинских и столарских предузећа. Све задруге у Истарском округу биле су чланице задружног савеза са седиштем у Копру. За рестаурацију и куповину пословних просторија југословенских организација и предузећа на простору Јулијске крајине инвестирано је 271.000.000 лира. Од овог новца купљен је и путнички брод „Trieste“ и један теретни брод депласмана 650 тона. Према подацима наведеним у већ поменутом извештају од 16. октобра 1947. године, у Трсту је радило пет издавачких предузећа под контролом југословенске владе.⁴⁵ Ова предузећа објављивала су два дневна листа, десет недељних листова, четири месечне ревије, разне брошуре и белетристику. Економска комисија уложила је око 20.000.000 лира у финансирање „Тршћанске информационе агенције“ („Agenzia Triestina informazione“).

Посебно питање од значаја за стање економије у Јулијској крајини представља делатност Одбора за ратни плен у Јулијској крајини. Састанци Одбора одржавани су на основу договора постигнутог у Девину 20. јуна 1945. године. Почетком августа 1945. рад Одбора привремено је обустављен због одржавања конференције Великих сила у Москви, на којој је требало да буде дефинисано шта је ратни плен, а шта репарација.⁴⁶ Пуковник Раде Пехачек, шеф југословенске војне мисије, послао је 17. августа Генералштабу предлог да југословенске власти ургирају код савезника по питању ратног плена и репарација, како би се убрзао рад Одбора за ратни плен.⁴⁷ Упозорио је да савезници односе из Трста различити материјал, не чекајући закључке конференције. Министарство иностраних послова упутило је 20. августа 1945. године, преко Генералштаба ЈА, обавештење пуковнику Пехачеку да код надлежних савезничких власти уложи протест против одношења материјала са територије Јулијске крајине.⁴⁸ Два дана касније Министарство иностраних послова тражило је од пуковника Пехачека да извести о томе које ствари односе савезници из Трста и Јулијске крајине, не чека-

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 3613.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

јући закључке конференције на којој се одлучује о репарацијама.⁴⁹ Пуковник Пехачек имао је информације потврђене од Четврте армије да су савезничке власти до 25. августа 1945. године извезле или продале различит цивилни материјал, као и материјал из касарне.⁵⁰ Југословенска војна управа уложила је у току маја, јула и новембра 1946. године више протеста због извоза и продаје машина из Пуле и Подгоре.⁵¹ Југословенска влада оптужила је англо-америчку војну управу да није предузела никакве мере да то спречи. Дана 3. јануара 1947. године у Пули је дошло до инцидента у којем је цивилна полиција, један од извршних органа Савезничке војне управе, пуцала на раднике који су покушали да спрече извоз великог електричног млина из Пуле. Погинула су три радника, а деветоро је рањено.⁵² До оваквих инцидентата долазило је због тога што није било решено власништво постојећих индустријских постројења на територији Јулијске крајине. Шефу југословенске војне мисије у Трсту генералу Пехачеку стигло је, 13. марта 1947. године, упутство из Генералштаба Југословенске армије да од савезничких власти треба тражити све што се сматра ратним пленом.⁵³ Војна управа Југословенске армије упутила је 18. јуна 1947. године Савезничкој војној управи у Трсту протест поводом одношења материјала из Пуле, за који је југословенска влада сматрала да је ратни плен Југословенске армије (60 комада торпеда, 9. и 10. јуна однет је из магацина далекометни топ калибра 100 mm, много топовских делова).⁵⁴

Одржавање пута Трст – Пула за југословенске војне власти представљало је још једну од обавеза која је преузета потписивањем Девинског споразума. Уз подсећање на параграф II анекса Е Девинског споразума, америчка амбасада нотом од 9. марта 1946. године упутила је захтев југословенској влади да команда Југословенске армије настави да поправља и одржава ову комуникацију.⁵⁵ У циљу обављања овог посла савезничка војна власт испоручила је Југословен-

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто. Међу материјалом налазила су се „два компресора, једна приколица, један мотоцикл, једна каросерија, један моторни чамац, три кола дебелих греда, 100 лансија, док се за многе ствари не може извршити никаква контрола и не може се доказати“.

⁵¹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, I, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985, str. 3–5. (У даљем тексту: *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1947, I)

⁵² *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1947, I, str. 3–5.

⁵³ ВА, ГШ – 10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 32, пуковник Блажо Јанковић генералу Пехачеку у Трсту 13. марта 1947. године.

⁵⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1986, str. 8–9. (У даљем тексту: *Dokumenti o spoljnoj politici...*, 1947, II)

⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2634.

ској армији 200 тона (1.169 буради) битумена у периоду између 21. новембра 1945. и 8. јануара 1946. године. До 9. марта 1946. враћено је само 167 празних буради, а мали део пута у области Копра представљао је једини посао који су предузеле југословенске власти. У ноти се тражи да Министарство иностраних послова реагује код надлежних југословенских власти у циљу завршетка овог посла. Министарство иностраних послова, у ноти амбасади САД од 3. априла 1946. године, наводи да Југословенске војне власти не поричу да су биле снабдевене са поменутом количином битумена.⁵⁶ Укупно је потрошено 387 буради битумена и поправљено 5.300 km² пута. Од јануара радови су обустављени због временских прилика, али ће бити настављени у складу са одредбама споразума у Девину. На крају ноте напоменуто је да је захваљујући ангажовању југословенских власти поменути пут бољи од свих других у Зони Б.

Идеологија

Највећи утицај на становништво Јулијске крајине југословенска влада вршила је идеолошко-пропагандним деловањем кроз партијску структуру. Различити извори југословенске и италијанске провенијенције указују да радничко становништво Јулијске крајине у великој мери није прихватало могућност да суверенитет над Трстом буде предат Италији. Овакво расположење дела становништва пружало је могућност за деловање Комунистичке партије Југославије. Значајна одлука у остваривању утицаја на становништво у Трсту донета је 30. јуна 1945. године, када је на седници Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије одобрено стварање аутономне Комунистичке партије за Трст и Јулијску крајину, под руководством Централног комитета Комунистичке партије Словеније.⁵⁷ Комунистичка партија Јулијске крајине формирана је на оснивачком конгресу који је одржан 13. августа 1945. године у Трсту.⁵⁸ Секретар Комунистичке партије Јулијске крајине Борис Крајгер истакао је да партија, поред општих задатака, има и задатак да ради на учвршћивању братства између Словенаца, Италијана и Хрвата и да води борбу за очување народне демократије и демократских установа створених током народноослободилачког ра-

⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2634.

⁵⁷ *Zapiski sa sednica Politbiroa Centralnog Komiteta KPJ* (11. juna 1945 – 7. jula 1948), priredio Branko Petranović, Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, Beograd, 1995, str. 71–74.

⁵⁸ АЈ, Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије, IX 48/II-1, *Први конгрес Комунистичке партије Јулијске крајине, 13. август 1945.*

та у Јулијској крајини. Материјали са оснивачког конгреса Комунистичке партије Јулијске крајине штампани су у тршћанском листу *Il lavoratore*, који је на оснивачком конгресу проглашен за лист Комунистичке партије Јулијске крајине, а који је претходно био лист Комунистичке партије Италије у Трсту.⁵⁹ На крају конгреса изабрано је 16 чланова руководства покрајинског комитета (7 Италијана, 6 Словенаца и 3 Хрвата).

Посебну карактеристику дешавањима у Јулијској крајини дају идеолошки мотивисани сукоби, који су се манифестовали кроз изазивање нереда и организовање штрајкова пројугословенски оријентисаних италијанских комуниста. Када је фелдмаршал Александер 4. августа 1945. посетио Пулу, италијански активисти су организовали демонстрације на тргу како би му исказали добродошлицу.⁶⁰ Истовремено су Хрвати, Словенци и италијански комунисти организовали демонстрације на другом крају трга и узвикивали увреде и свакојака погрдна имена. Када је дошло до сукоба између две групе демонстраната, савезничка војна полиција је наредила да се сви разиђу. Међутим, почела је масовна туча између комуниста и војне полиције, која се завршила након што је дошло полицијско појачање. На крају, 21 особа је ухапшена за нарушавање мира, увреде и опирање хапшењу. О овом догађају у Пули у југословенском Министарству иностраних послова 24. августа 1945. састављена је промеморија, а истог дана о детаљима инцидента обавештена је и југословенска амбасада у Лондону, са инструкцијом да се британској влади уручи протест.⁶¹ Амбасадор Леонтић обавестио је своје министарство 6. септембра да је о инциденту разговарао са подсекретаром за спољне послове Орме Сарцентом (Sir Orme Garton Sargent). Међутим, он је рекао да не може ништа да учини без конкретних чињеница о узроку и току самог догађаја.⁶² Леонтић је имао утисак да Форин офис нерадо интервенише по питањима која су у вези са војском, а управо му је разговор са Сарцентом потврдио тај утисак. Сарцент препоручио је да би југословенска владе све такве проблеме требало да решава у договору са савезничким војним властима у Риму.

⁵⁹ О деловању Комунистичке партије Италије на простору Јулијске крајине у току Другог светског рата видети: Leonardo Raito, *Il P. C.I. e la Resistenza ai Confini Orientali d'Italia*, Temi Editrice, Trento, 2006.

⁶⁰ А. С. Bowman, *Zones of Strain...*, str. 94, 95.

⁶¹ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 3489. Југословенска влада је имала информацију да је британска војска приликом инцидента у Пули „нарснула на заставу Совјетског Савеза, преломила копље, растргла је и газила по њој“.

⁶² ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 3489. Леонтић је истог дана послао два телеграма о овом питању.

Најтежи инцидент у којем су учествовали пројугословенски оријентисани италијански комунисти догодио се 10. марта испред цркве у тршћанском предграђу Шкедењ (Servola), када су организоване демонстрације поводом доласка Комисије за разграничење у Трст.⁶³ Цивилна полиција пуцала је из аутоматског оружја и убијено је двоје, а рањено 17 демонстраната.⁶⁴

Истог дана Покрајински народноослободилачки одбор за Словеначко приморје и Трст прогласио је комплетан штрајк у Зони А и упутио савезничкој војној управи писмо тражећи распуштање цивилне полиције „у интересу мира“.⁶⁵ Од „прогресивних снага у Зони А“ формиран је Комитет, који је оценио да су на демонстранте пуцали фашисти чланови цивилне полиције.⁶⁶ Поводом ових догађаја савезничка војна управа издала је коминике у којем се наводи да је Одељење цивилне полиције наишло на непријатељски расположену масу, неколико пута је пуцано и убијена су двојица цивила, уз напомену да „изгледа да је неко из масе најпре пуцао“.⁶⁷

Поред инспирисања идеолошких истомишљеника за деловање у циљу прикључења Јулијске крајине Југославији, југословенска влада припремила је и посебан програм о својим активностима везаним за рад Комисије за разграничење на територији Јулијске крајине. На основу информација добијених из дипломатских кругова, у Министарству иностраних послова састављена је 8. фебруара 1946. године промеморија у којој је као један од главних задатака југословенске владе назначена потреба да се максимално помогне политичким руководиоцима на терену Јулијске крајине, као и члановима совјетске делегације у међународној Комисији.⁶⁸ Због тога је Министарство иностраних послова сматрало да је потребно да се у Зону Б упути југословенска делегација, у чијем саставу би били Јоже Брилеј, начелник Политичког одељења

⁶³ Комисија је формирана 19. септембра 1945. године на Лондонској конференцији Савета министара спољних послова Великих сила, са задатком да на терену Јулијске крајине проучи питање југословенско-италијанске границе. У Комисији су били представници СССР-а, Француске, САД и Велике Британије. ДА МСП, ПА, 1946, ф. 35, бр. 8529. В. Г. Павловић, *Од монархије до...*, стр. 480.

⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2691. Вилфан из Трста МИП-у, 11. март 1946. године. „Пред цркву у Шкедњу дошао је цип са два британска полицајца и отишао. Кроз пола сата вратио се са два камиона са полицајцима наоружаним аутоматским пушкама, као и са једним ципом са четири цивилна полицајца такође са аутоматским пушкама. Друг који је погинуо зове се Giorgio Bonifacio /Ђорђо Бонифаћо, прим. М. Милкић/, а другарица се зове Genss..., мајка двоје деце, чланица рејонског комитета, 33 године“.

⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2638. Вилфан из Трста МИП-у, 12. март 1946. године.

⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2641. Вилфан из Трста МИП-у, 11. март 1946. године.

⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2692. Вилфан из Трста МИП-у, 12. март 1946. године.

⁶⁸ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-d/36.

Министарства иностраних послова, један официер из Одељења за заштиту народа, професори Чермељ и Роглић као етнографски стручњаци, др Антон Мелик⁶⁹ из Љубљане као саобраћајни стручњак, професори Мирковић и Берце као економски стручњаци, генерал Кведер и један од виших официера Четврте армије као војни стручњаци. У промеморији је наведено да је почетком фебруара успостављена веза са неким члановима совјетске делегације, којима је стављен на располагање комплетан материјал који је до тада објављен, као и специјалне поверљиве информације.⁷⁰ У циљу материјалне подршке ових задатака, југословенска влада обезбедила је кредит од 30.000.000 лира, које су предале Војној управи у Зони Б, намењене за политичке руководиоце, односно њихове потребе за време рада ове комисије.⁷¹

Обавештајни рад

Обавештајни рад југословенских представника у Јулијској крајини био је од великог значаја за југословенски Генералштаб. Из Обавештајног одељења Генералштаба Југословенске армије 27. марта 1946. године тражено је да генерал Пехачек провери информације по којима је 12. марта у Палманови (Palmanova), 55 километара од Трста, стигла нека тенковска јединица, а да су америчке јединице у Јулијској крајини добиле попуно од 3.000 војника.⁷² Пехачек је 6. априла јавио Обавештајном одељењу да се у Палманови 3. априла налазила тенковска јединица од 230 тенкова и оклопних возила, док је у Црећанину је било 30 тенкова.⁷³ Пехачек је претпоста-

⁶⁹ др Антон Мелик, професор географије на Универзитету у Љубљани и члан Словеначке академије наука и уметности, објавио је пред почетак Мировне конференције књигу: *Gorica (The Geographical Basis of its Foundation)*, Published by the Research Institute, Section for Frontier Questions, Ljubljana, 1946.

⁷⁰ Као поверљиве информације у промеморији наводе се „најдетаљнија обавештења и информације о самој етничкој линији као и етнографским приликама у вези са Моргановом и Вилсоновом линијом, најдетаљнији статистички подаци из година 1910. и 1921. са критичким примедбама на основу наших властитих проверавања на терену у години 1945, затим итинерер као наше сугестије куда треба да Међународна комисија крене и шта треба да види, нарочито на сектору Западне Истре, приморског појаса између Трста и Тржича и граници према Горици“.

⁷¹ Као могућност за поређење вредности југословенског динара и италијанских лира наводимо *Решење о одређивању курса италијанске лире* које је министар финансија Сретен Жујовић потписао 15. октобра 1946. године, на основу кога је 100 италијанских лира вредело 15 динара. *Службени лист*, број 93, стр. 1184.

⁷² ВА, ГШ-10, к. 364, ф. 1, ред. бр. 4, Обавештајно одељење пуковнику Пехачеку, 27. март 1946, бр. 1051.

⁷³ ВА, ГШ-10, к. 364, ф. 1, ред. бр. 5, Пехачек, 6. април 1946, бр. 93. Пехачек је известио да су ознаке тенкова 51, 52 и 53.

вљао да је реч о резерви за тенковске јединице на демаркационој линији. Код Ранка (Ranco, Lombardia) је био повећан број авиона на аеродрому, на укупно 10 школских авиона. Такође, био је повећан број припадника америчке јединице у некадашњем немачком логору у Палманови. Генерал Пехачек није имао информацију о њиховом тачном броју, али је јавио да све англоамеричке јединице изводе вежбе. Према информацијама које је 17. јуна 1946. године министар Симић послао члановима југословенске делегације у Паризу, дуж демаркационе линије била је извршена велика концентрација трупа и тенкова, а жене савезничких официра добиле су наређење да напусте Трст.⁷⁴ Према истим информацијама, у Трст је стигла крстарица „Ливерпул“. Пуковник Блажо Јанковић тражио је 27. јуна 1946. године да генерал Пехачек провери податке према којима се у тршћанској луци налазе амерички разарачи „Power“ и „Smol“, а према новинским агенцијама у Трст је требало да стигне и америчка тешка крстарица „Fargo“.⁷⁵ Југословенска агенција ТАНЈУГ имала је информацију да је 27. јуна 1946. године у Трст стигла крстарица „Fargo“ од 12.000 тона, која је на палуби носила четири авиона.⁷⁶ Према истој агенцији, до тог тренутка у Трсту су били усидрени: „Fargo“, крстарице „Маурицијус“ и „Ливерпул“, три разарача, један брод за искрцавање тенкова и још један ратни брод. У првој половини фебруара 1946. савезничке војне власти регистровале су повећање броја припадника Југословенске армије у југословенској зони Јулијске крајине.⁷⁷ На захтев британске амбасаде у Београду да објасни разлоге за повећано бројно стање, Јосип Броз је одговорио да су покрети трупа рутински и узроковани демобилизацијом људства.⁷⁸

Слобода кретања

У периоду од 10. јула до 7. септембра 1945. године амбасада Велике Британије у Београду упутила је југословенском Министарству иностраних послова три протестне ноте у вези са кршењем параграфа 8, Додатка Е, војног споразума у Девину, којим је британско-америчким војним властима било признато право неограниченог кретања на једном одређеном путу између Трста и Пуле. У ноти

⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 39, бр. 6856.

⁷⁵ ВА, ГШ-10, к. 364, ф. 1, ред. бр. 4, телеграм број 1073.

⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 39, бр. 7626.

⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2721. Телеграм амбасаде у Лондону МИП-у, 13. март 1946. године.

⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2721.

од 10. јула британски војни аташе тражио је да се поштују утврђене олакшице савезничким војним властима, док је у ноти од 17. августа поновљен такав захтев и наведени конкретни инциденти.⁷⁹ Британска амбасада указала је на чињеницу да у Девинском споразуму није било предвиђено да британско-амерички официри морају да имају посебне дозволе за путовање, нити им је било забрањено ношење оружја. Указано је на инциденте који су се догодили 31. јула, када је на југословенском друмском пункту двојици припадника XIII корпуса одузето оружје, а они приморани да се врате у Трст. Исто се догодило и 1. августа, када су поново покушали да прођу. Слични инциденти догодили су се 3. и 4. августа, када су на пункту источно од Копра припадници Југословенске армије уклонили наоружање са возила која су се кретала изван конвоја. Власницима оружја дата је потврда о одузимању и омогућено им је да наставе пут. У инциденту који се догодио 8. августа један виши официр XIII корпуса заустављен је у службеном аутомобилу на раскршћу на око километар јужно од Копра и враћен у Трст. На крају ноте британске амбасаде захтева се хитна реакција југословенске владе и слање одговарајућих инструкција како би били избегнути слични инциденти. Потврђено је да је заплењено оружје у потпуности враћено.

Након што су инциденти настављени, британска амбасада је 30. августа упутила још једну протестну ноту.⁸⁰ Указано је на инцидент који се догодио 19. августа, када је амерички официр заустављен и од њега захтевано да преда оружје како би наставио путовање. Након што је официр одбио да преда оружје и протествовао код локалног југословенског команданта, речено му је да је југословенски војник на пункту није деловао у складу са наређењем које је добио и да ће бити ухапшен због тога. Сутрадан, на истом пункту, британски финансијски официр заустављен је уз претње и застрашивање. Пошто је протествовао код локалног команданта, обећано му је да се то више неће догађати и додељен му је један југословенски официр као пратња приликом проласка пункта. Упркос томе, возило је заустављено, извршен је претрес и оружје је конфисковано. Југословенски официр из пратње рекао је да је то нека грешка, али да он није у могућности да то спречи, јер пункт није под командом његовог штаба. Протестну ноту због кршења Девинског споразума упутила је 7. септембра 1945. године и амбасада САД.⁸¹ О садржају протестних нота које је упутила британска амбасада, Министарство

⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4205.

⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4206.

⁸¹ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4280.

иностраних послова обавестило је Генералштаб Југословенске армије 14. септембра.⁸² У вези са протестном нотом америчке амбасаде од 7. септембра, Министарство иностраних послова тражило је 18. септембра извештај од Генералштаба Југословенске армије.⁸³ Министарство иностраних послова упутило је 18. септембра 1945. ноту британској амбасади као одговор на ноте од 17. и 30. августа, у којој се наглашава да ће југословенска влада предузети све неопходне кораке да спречи сличне инциденте у будућности.⁸⁴

Пуковник Драгомир Бенчић, командант Одрета Југословенске армије за Словеначко приморје, Трст и Истру, обратио се 24. септембра 1945. године Војној мисији Југословенске армије при Штабу XIII корпуса у Набрзину у вези случаја политичког капетана Одрета Маријана Здравиха, ухапшеног 30. јула у Цедату (Cividale) од британске војне полиције због неовлашћеног напуштања савезничке зоне и преласка у Зону Б.⁸⁵ Капетан Здравих је касније био оптужен и за насилно регрутовање становништва Јулијске крајине у НОВЈ, за вршење пљачки у Трсту, као и за нека друга дела. Штаб XIII корпуса обратио се 4. августа Југословенској војној мисији са образложењем да напуштање области XI-II корпуса није дозвољено без одобрења XIII корпуса или објаве коју издаје британски официр за везу у југословенском штабу.⁸⁶ У вези са овим случајем одржан је и састанак између пуковника Пехачека и бригадира Ериа (Terence Sydney Airey), начелника штаба XIII корпуса.⁸⁷ Овај прилично непријатан разговор завршен је тако што је бригадир Ери лупио шаком о сто и рекао да се капетану Здравиху мора судити.

Савезничка патрола пресрела је увече 24. децембра 1945. увече, југоисточно од Горице, војника КНОЈ-а (Винко Черне) који је за Божић кренуо на одсуство у своје родно место Првачина.⁸⁸ Према извештајима југословенских војних власти, војници из патроле намеравали су да га ухапсе, пуцали су на њега и ранили га у ногу. Након тога он је пуцао и ранио двојицу савезничких војника, од којих је један касније преминуо. У извештају Штаба Четврте армије Југословенске армије, послатом Генералштабу 8. јануара 1946, наводи се да су војници из 88. америчке

⁸² ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4206.

⁸³ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4280.

⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 14, бр. 4205.

⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 12, бр. 240. Здравих је од 10. августа до 25. августа био у затвору у Видему, од 25. августа у затвору код команде британске артиљерије у Хумину, а од 17. септембра поново у Видему.

⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 12, бр. 240. У потпису Форрестер (Forrester).

⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 12, бр. 7843.

⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. XXXVII/330. Извештај команданта Четврте армије генерал-лајтнанта Данила Лекића, послат 29. децембра 1945. године генерал-лајтнанту Кочи Поповићу.

дивизије спровели претрес терена у времену од 25. децембра ујутру до 28. децембра, уз употребу великог броја пешадије, моторизације и извиђачких авиона.⁸⁹ О овом догађају Пехачек је у извештају послатом 2. јануара 1946. године генералу Кочи Поповићу обавестио да је југословенски војник био рањен у ногу, али да је уз помоћ свог колеге војника успео да пређе у Зону Б.⁹⁰ Пехачек је навео да су савезници покренули истрагу и да траже хапшење војника и његовог пратиоца, али да је он у сарадњи са ОЗН-ом Словеније и Југословенском војном управом предузео, како је навео, „протумјере“. Начелник штаба XIII корпуса, 14. фебруара, у разговору са Пехачеком питао је за резултате истраге и предао му писмо у којем командант корпуса изражава своје чуђење што југословенска страна још није ухватила ту двојицу војника, иако су од XI-II корпуса добијени њихови тачни подаци и слике.⁹¹ Пехачек је одговорио да су слике умножене, да је издато наређење да се те две особе ухапсе, а да су о инциденту одмах обавештене југословенске власти. У току разговора Пехачек је рекао да југословенске власти до сада нису могле да ухапсе ове две особе јер се не налазе ни у једној југословенској јединици и навео је да је у току истрага да ли су ови војници уопште били у југословенској војсци. Он је објаснио званичан став југословенских истражних органа, који су сматрали „да рањеник није могао прећи демаркациону линију“ а да други војник, уколико је био саучесник, такође није доступан југословенским властима. На крају разговора начелник штаба XIII корпуса замолио је да Пехачек обавести југословенске власти да командант корпуса врши притисак да истрага донесе резултат. Начелник штаба изразио је задовољство због тога што на демаркационој линији више нема оружаних инцидената и нагласио да је то захваљујући оштријој контроли на југословенској страни.

Југословенске војне власти настојале су да у појединим случајевима својим одлукама утичу на смиривање ситуације на терену. Поводом тежих инцидената, као што су рањавања или хапшења, командант југословенске војне управе добијао је инструкције од Генералштаба да у договору са Главним британским штабом за централно Средоземље формира мешовиту комисију, која би затим на лицу места испитала одговорност.⁹² Тако је Јосип Броз наредио да групу британ-

⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. XXXVII/352.

⁹⁰ ВА, ГШ – 10, к. 364, ф. 1, ред. бр. 5, Пехачек за Кочу Поповића, 2. јануар 1945, број 91.

⁹¹ ВА, ГШ – 10, к. 364, ф. 1, ред. бр. 5, Пехачек за Кочу Поповића, 14. фебруар 1946, број 40, 41, 42.

⁹² ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 9, по наређењу начелника Генералштаба пуковник Блажо Јанковић генералу Радету Пехачеку, шефу југословенске војне мисије у Трсту, 11. фебруара 1947. године.

ских војника ухваћених у Зони Б, 4. фебруара 1947. године, и поред тога што је њихова кривица утврђена, треба вратити њиховој команди.⁹³

Хапшења војника и међусобне оптужбе за кршење граничне линије у појединим случајевима решавана су по систему реципрочитета. У вези са хапшењем тројице југословенских војника који су 18. јуна 1947. године бродом ушли у воде англоамеричке зоне, шеф југословенске војне мисије генерал-мајор Раде Пехачек обавештен је из Генералштаба 23. јуна 1947. године да су југословенски гранични органи ухватили пет британских војника на југословенској страни демаркационе линије и да их („наравно“) неће пустити пре него што Британци ослободе југословенске војнике и брод.⁹⁴ Након што је генерал Пехачек обавестио Генералштаб да су југословенски војници и чамац 11. јула враћени, генерал Коча Поповић је 14. јула 1947. године обавестио генерал-лајтнанта Лекића, команданта IV армије у Љубљани, да треба пустити и британске војнике, „али не образлажући да се ови пуштају због пуштања наших“.⁹⁵ Међутим, генерал Поповић је напоменуо да „ако би друг маршал решио да се ипак не пуге, онда опет ви обавестите Пехачека да се не могу пустити“.

Постојање англо-америчке окупационе области у Јулијској крајини узроковало је и повреде југословенског ваздушног простора од америчких и британских авиона, који су из Аустрије летели према Италији. Британска амбасада је у одговору на ноту југословенског Министарства иностраних послова од 9. јуна 1945. године, у вези недозвољених прелета југословенске територије, одговорила 13. јуна, наводећи да је британска влада разумела да ће питање прелета војних авиона изнад Истре бити разматрано на предстојећем састанку генерала Арсе Јовановића и генерала Моргана.⁹⁶ У међувремену, британска влада је од југословенске владе тражила потврду своје претпоставке да се забрана прелета не односи на војне транспортне авионе, а уједно је и поставила питање да ли се забрана летења преко југословенске територије односи на све чланице Уједињених нација без изузетка. Министарство иностраних послова ДФЈ обавестило је британску амбасаду 20. јуна 1945. године да авиони који прелећу југословенску територију морају да имају по-

⁹³ ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 17, генерал Коча Поповић генерал-лајтнанту Лекићу у Љубљани, 24. фебруара 1947. године.

⁹⁴ ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 81, пуковник Блажо Јанковић генерал-мајору Пехачеку у Трсту, 23. јуна 1947. године.

⁹⁵ ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 91, генерал Коча Поповић генерал-лајтнанту Лекићу у Љубљани, 14. јула 1947. године.

⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 1494.

себно одобрење које издаје Генералштаб Југословенске армије и да то правило важи за све чланице Уједињених нација.⁹⁷ Изузетак су чинили војни транспортни авиони, за које је југословенско Министарство иностраних послова објаснило да неће бити „подвргнути овој формалности“, али под условом да претходно између југословенске владе и заинтересованих влада буде постигнут договор о распореду летења. Британска амбасада је нотом од 21. јула 1945. године доставила Министарству иностраних послова ДФЈ мапу на којој је уцртана рута коју би користили британски транспортни авиони за своје летове из Италије преко југословенске територије и тражила формално одобрење југословенске владе.⁹⁸ Својом нотом од 14. августа 1945. године британска амбасада је ургирала да југословенска влада што пре одговори у вези одобравања руте за прелет.⁹⁹ Министарство иностраних послова одговорило је 17. августа да се питање прелета још увек разматра и да ће бити одговорено наредних дана.¹⁰⁰ Политичко одељење Министарства иностраних послова сутрадан је упутило молбу југословенском Генералштабу да што пре саопшти своје решење по овом питању.¹⁰¹

Према саопштењу председника Министарског савета Јосипа Броза Тита, објављеном 1. априла 1946. године, у периоду од 11. фебруара до 26. марта 1946. године, било је укупно 233 повреда југословенског ваздушног простора од англо-америчких авиона.¹⁰² Најтежи инцидент догодио се 9. августа 1946. године, када је један амерички авион оборен, а други присилно спуштен над југословенском територијом. Чланови посаде обореног авиона су погинули.¹⁰³

Због учесталог надлетања југословенске територије британских и америчких авиона приликом полетања са Пуљског аеродрома, генерал Пехачек је 15. јула 1947. године обавештен из Генералштаба да је потребно да се савезничке војне власти обрате писаном молбом Штабу IV армије за начелно одобрење прелетања демаркационе линије.¹⁰⁴ За сваки поједини случај било је потребно да савезничке власти обавесте шефа југословенске мисије генерала Пехачека.

⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 3537.

⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 2671.

⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 3372.

¹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 3372.

¹⁰¹ ДА МСП, ПА, 1945, ф. 8, бр. 3372.

¹⁰² J. Jeri, *Tržaško vprašanje...*, str. 145.

¹⁰³ Edvard Kardelj, *Sečanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, NIRO Radnička štampa, Državna založba Slovenije, Beograd, Ljubljana, 1980, str. 86.

¹⁰⁴ ВА, ГШ-10, к. 373, ф. 1, р. б. 1, број телеграма 92, пуковник Блажо Јанковић генерал-мајору Пехачеку у Трсту 15. јула 1947. године.

Мировни уговор

Након потписивања Мировног уговора са Италијом, 10. фебруара 1947. године у Паризу и његовог ступања на снагу, 15. септембра 1947. године, промењен је статус Јулијске крајине и на одредбама члана 21. формирана је Слободна територија Трста. Слободна територија Трста призната је од „Савезничких и Удружених сила и од стране Италије“, док територијалну целину и независност обезбеђује Савет безбедности Уједињених нација.¹⁰⁵ Покушаји југословенских представника да у току Париске мировне конференције издејствују присаједињење Јулијске крајине Југославији нису успели због противљења западних сила. Југословенске територијалне захтеве подржавали су представници Совјетског Савеза, али у мери у којој та подршка није омогућавала остваривање југословенских захтева. Након Париске мировне конференције формирана је Слободна територија Трста, која је представљала независну државну целину под протекторатом Савета безбедности Уједињених нација, којој је формално било омогућено да учествује у међународним односима и води самосталну спољну политику. Такво решење показало се као неодрживо и током наредних година довеле је до нових криза у односима југословенске владе са владама западноевропских државе.

*
* * *

Однос југословенске владе према окупираном подручју Јулијске крајине заснивао се на ставу да је то подручје спорна зона коју треба припојити Југославији. Југословенска влада наставила је континуитет политике југословенске краљевске владе и у остваривању овог циља користила је дипломатска, војна и економска средства. Преко југословенске војне управе на територији Јулијске крајине практичним деловањем на терену југословенска влада је настојала да створи услове који би омогућили да подручје Јулијске крајине на мировној конференцији буде припојено Југославији. Таква настојања била су најизраженија у делу Јулијске крајине под влашћу југословенске војне управе, кроз наглашавање југословенског карактера те области и њеног административног повезивања са Југославијом. Значајне пропагандне и политичке активности југословенска

¹⁰⁵ *Balkanski ugovorno odnosi 1976–1996, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, III том (1946–1996),* Београд, 1999, стр. 59–87.

влада спроводила је и у области под савезничком војном управом. Такве активности биле су најизраженије у граду Трсту. Препреку за деловање југословенске владе представљале су различите административне обавезе преузете потписивањем Београдског и Девинског споразума. Различите тешкоће у имплементацији преузетих обавеза представљале су и добар изговор за наметање својих решења. У очекивању повољног решења на мировној конференцији, југословенска влада је настојала да обезбеди што повољније дипломатске позиције за припајање Јулијске крајине југословенској држави.

Captain Mag. Miljan Milkić, Research Assistant

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

OCCUPIED TERRITORY OF THE JULIAN REGION IN THE POLICY OF THE YUGOSLAV GOVERNMENT (1945–1947)

(Summary)

Relation of the Yugoslav government to the occupied territory of the Julian March was based on the attitude that it was disputable area, which should be annexed to Yugoslavia. The Yugoslav government carried on continuity of the Yugoslav Royal Government's policy. In achieving this goal it used diplomatic, military and economic resources. Through the Yugoslav military administration in the territory of the Julian March, with the practical actions in terrain, the Yugoslav government made efforts to create conditions which would allow annexation of the Julian March to Yugoslavia at the Peace Conference. Such efforts were the most expressed in the part of the Julian March under the rule of the Yugoslav military administration through emphasizing the Yugoslav character of that area and its administrative connection with Yugoslavia. The Yugoslav government carried out significant propaganda and political activities also in the area under the allied military administration. Such activities were the most expressed in the city of Trieste. Obstacles for the operation of the Yugoslav government were different administrative obligations, assumed by signing the Belgrade and Duino agreements. Various difficulties in implementing the assumed obligations were also a good excuse for imposing its own solutions. In anticipation of a favorable decision at the Peace Conference, the Yugoslav government sought to ensure the most favorable diplomatic positions for annexation of the Julian March to the Yugoslav state.

УДК 327(497.1:569.4)"1948/1967"(093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД,
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ОД ПРИЗНАЊА ДО ПРЕКИДА (Југославија и Израел 1948–1967)

АПСТРАКТ: Аутор у раду указује на југословенско-израелске односе од оснивања државе Израел до прекида дипломатских односа 1967. године. Писан је на основу грађе архива Јосипа Броза Тито и Министарства спољних послова Републике Србије, као и литературе.

Кључне речи: Југославија, Израел, Јосип Броз Тито, посланство, спољна политика, рат.

1. Признање Израела и успостављање дипломатских односа

Израел је једна од три државе са којима је социјалистичка Југославија (СФРЈ) прекинула дипломатске односе. Прво је то било са Ватиканом 1952, за шта је повод био „случај“ Алојзија Степинца, са Савезном Републиком Немачком 1957, због југословенског признања Источне Немачке (ДДР) и потом са Израелом 1967. године. Са Ватиканом и Немачком односи су касније нормализовани, док са Израелом то није учињено за постојања СФРЈ.

Југословенска спољна политика након Другог светског рата била је окренута СССР-у, због чега је Запад сматрао совјетским сателитом. Међутим, Титов отпор Стаљину 1948. омогућио је добијање војне и економске помоћи Запада. Након нормализације односа са

СССР-ом Југославија је, предвођена Јосипом Брозом Титом, у хладноратовском разрачунавању великих сила изградила позицију између два сукобљена блока (НАТО и Варшавски).

Само незнатна литература са простора бивше Југославије бави се питањем Израела кроз новинарско-публицистички приступ и тек у последње време сведоци смо озбиљних научних радова.¹ Након Другог светског рата, у којем је страдало више од 7.000.000 Јевреја, постало је актуелно стварање јеврејске државе. Многи Јевреји који су преживели нису желели да се врате у земље у којима су живели пре рата. Долазак у Палестину нису им дозвољавали Британци, који су на том простору били мандатна сила. Упркос томе дошло је до илегалног усељавања, које је добијало све веће размере. За Британце је ситуација била све компликованија и проблем су 1947. године преbacили у Уједињене нације, где се Југославија, 1947. године, изјаснила за арапско-јеврејску државу на федеративном принципу и уздржала од гласања о подели Палестине. Образована је посебна комисија за питање Палестине (*United Nations Special Commission on Palesine – UNSCOP*), а на редовној Генералној скупштини УН, 29. новембра 1947, већина чланица гласала је за њену поделу, што су подржале САД и СССР. Спровођење одлуке о подели поверено је *UNSCOP*-у, али арапске земље нису признале одлуку Генералне скупштине, док је Велика Британија одбила учешће у њеном спровођењу. У таквој ситуацији, 14. маја 1948, у дворани музеја у Тел Авиву, Давид Бен-Гурион објавио је Декларацију о независности, а САД и СССР признале су државу Израел. Арапске земље заузеле су став да Израел треба уништити и ослободити Палестину. Велике силе користиле су међуарапске размирице за консолидовање

¹ У књизи Milovana Baletića *Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovi* (Globus, Zagreb–Ljubljana, 1982) јеврејско питање је третирано до проглашења државе Израел, 1948. године. Zdravko Pečar i Veda Zagoras, у књизи *Egipat, zemlja–narod–revolucija* („Kultura“, Beograd, 1958), указују на историју Египта и говоре уопштено о египатско-израелском сукобу. Књига Dare Janeković – *Jošuni nasljednici, Izrael–Arapi–Palestina* („Mladost“, Zagreb, 1982) новинарско је дело, настало на основу ауторкиног боравка на Средњем истоку и разговора вођених са арапским и другим лидерима, са хронологијом догађаја на крају. У последње време та проблематика почиње да заокупља научну пажњу: Aleksandar Lebl, *Prekid diplomatskih odnosa SFRJ–Izrael 1967. godine, Tokovi istorije*, br. 1–4/2001, str. 39–75 (у даљем тексту: A. Lebl, *n. d.*); Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000; Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006 (у даљем тексту: D. Bogetić, *n. d.*); Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, Beograd, 2007. (у даљем тексту: V. Petrović, *n. d.*). Животић Александар, *Југославија и Суецка криза: 1956–1957*, Београд 2008. (у даљем тексту: А. Животић, *н. д.*). Dragan Bogetić, Aleksandar Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010. (у даљем тексту: Bogetić–Životić, *n. d.*).

својих интереса и позиција у региону, а Запад је своје интересе, временом, видео у јакој држави Израел.²

Стање на овом простору пред проглашење државе Израел све више је личило на ратне прилике.³ Ово подручје је постало „неуралгична тачка светског збивања“, како се каже у елаборату „Приручник о Израелу“ југословенског Државног секретаријата за иностране послове (ДСИП).⁴

Након проглашења независности следила су настојања Израела за међународним признавањем од других држава. Такав захтев прослеђен је и Југославији.⁵ Уследио је југословенски предлог,

² Елаборат ДСИП-а од 31. децембра 1969: „Палестински проблем и криза на Блиском Истоку“, на којем је белешка Ј. Б. Тита писана руком: „Ово задржати ради употребе. Т“; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Палестина.

³ Извештаји југословенских дипломатских представника (генерални конзул Крстић у Јерусалиму и дипломатски представник у Бејруту): нереди са жртвама, наоружавање, долазак арапских добровољаца итд.; Министарство спољних послова Републике Србије (МСП РС), Дипломатски архив (ДА), Политичка архива (ПА), год. 1948, Ф. 122, дос. бр. 2, 3. и 20, пов. бр. 24, 101, 357. и 1656. (у даљем тексту: МСП). „Кад се узме у целини руководство арапских добровољаца и сами добровољци и фашистичке арапске организације као што су 'Муслиманска браћа' и 'Зелене кошуље' и албански и југословенски фашисти, ратни злочинци, као и присуство чланова интелеџенс сервиса, а поврх свега реакционарна Арапска лига са Високим Арапским Комитетом, одмах се може дати карактер ове борбе која је стопроцентно реакционарна и анти-демократска и у крајњој линији служи англо-саксонским интересима. Југословенско-муслимански а у ограниченој мери и католички ратни злочинци усташе наишли су на топао пријем и успјели су да се прикажу као познаваоци герилског ратовања и постали су у неку врсту специјалиста за герилско ратовање, а један мали број међу њима врше инструкцију у логорима Катане и Кунеитре. Муфтић Шефкија је главни организатор врбовања албанских и југословенских фашиста, а у исто време одржава предавања о герилској тактици. Предавања одржавају такође Павличевић Милован, Зубчевић Сеад, Алијевић Хакија, Ковачевић Рамо, Османовић Смајо, Сузкић Шемсо и Маховић Едхем. Бивши ваздухопловни капетан Дуковац Мате бачен је од стране интелеџенс сервиса међу арапске добровољце. Павличевић Милован се афирмисао као специјалиста за минирање јеврејских зграда, мостова као и специјалиста за организовање командоса и диверзантских група. Приликом посете Палестине, друг Хаџибеговић Смајо је приметио да се скоро у сваком већем месту налазе албански и југословенски фашисти и да су стекли углед добрих бораца и да су много цењени, чак и арапске новине хвале учешће 'југословенских муслимана' у добровољачкој војсци. Али арапске масе у Палестини још нису упознате ко су ови муслимани – фашисти верују да су дошли добровољно као муслимани директно из Југославије да помогну својој браћи муслиманима у Палестини“; МСП., ПА, год. 1948, Ф. 122, дос. бр. 202, пов. бр. 48/48.

⁴ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-3-а/Израел.

⁵ Израелски министар иностраних послова Моше Шерток (име под којим је рођен – касније име је Моше Шарет) писао је из Тел Авива, 17. маја 1948, Станоју Симићу да је прокламована јеврејска независна држава у Палестини, названа Израел, отворена за имиграцију Јевреја из целог света и тражио од југословенске државе „да званично призна државу Израел и његову привремену владу“; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/352.

17. маја 1948, да Југославија призна државу Израел, на којем је Титова белешка писана руком: „Сагласан Тито“ (подвукао М. Т.).⁶ Тиме је Југославија признала Израел,⁷ а крајем 1948. била посредник његовог наоружавања из Чехословачке – на иницијативу Совјетског Савеза (прелет и пуњење авиона горивом у Црној Гори и бродовима из Шибеника).⁸ Дипломатски односи Југославије и Израела подигнути су 1949. године на ранг посланстава.⁹

Израел је примљен у чланство ОУН, уз настојања да се нађе решење за израелско-арапски спор.¹⁰ Треба указати и на чињеницу да су се Јевреји из Југославије исељавали и настањивали у новостворену државу Израел.¹¹

⁶ МСП., ПА, год. 1948, Ф. 122, дос. бр. 17. Након југословенског признања Израела и успостављања дипломатских односа, израелски министар иностраних послова Шерток, 6. септембра 1948, пишући Едварду Кардељу изразио је захвалност због доласка југословенског генералног конзула Крстића у Јерусалим; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/353.

⁷ О проглашењу Израела и рату на Блиском истоку видети: V. Petrović, *n. d.*, str. 45–54.

⁸ Shaul Shay, *The Israeli-Yugoslav Relations 1947–1955*, Zbornik radova, „Balkanski pakt 1953/1954“, Beograd, 2008, str. 297–300.

⁹ Марта 1949. министар иностраних послова Израела Моше Шерток тражио је агреман за израелског дипломатског представника Мошу Ишаија, за кога су дати биографски подаци; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 8. Кардељева порука 1949. године израелском министру иностраних послова Шарету указује на захтев за добијање агремана за југословенских представника Николу Брозину, а уједно је писао да је дат агреман за израелског представника Мошу Ишаија; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 8, бр. 44850 и 44941.

¹⁰ Извештај из Њујорка сталног делегата у Уједињеним нацијама Јоже Вилфана, од 1. јуна 1949, указује на пријем Израела у чланство ОУН уз америчку подршку и противљење арапских земаља; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 9, пов. 121. Југословенски дипломатски представник Вукмановић известио је из Каира, 25. јануара 1949, о разговорима на Родосу који су се одвијали без резултата, а разлоге за то видео је у супротностима између Англо-Американца; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 12, бр. 15. Југословенски дипломатски представник из Берна известио је, 9. маја 1949, у вези са арапско-израелском конференцијом у Лозани, на којој су разговарали представници Израела, Египта, Либана, Сирије и Трансјорданије, да интересе Ирака заступа Трансјорданија, да Саудијска Арабија и Јемен нису послали делегате, да се расправља о арапским избеглицима, границама и будућем статусу Јерусалима; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 9, пов. бр. 359.

¹¹ У „Приручнику о Израелу“ југословенског ДСИП-а указано је да у Израелу живи око 7.000 Јевреја Југословена који су се, после 1948. године, репатрирали из Југославије, да они имају симпатије према ФНРЈ и да је од њих око 800 лица тражило да се врати у Југославију; Архив Ј. Б. Тита, КПР И-3-а/Израел. Министарство унутрашњих послова доставило је 1. септембра 1949. Титовом кабинету статистичке податке о исељавању Јевреја из Југославије: 1948. године иселила се прва група од 4.055 лица, а 1949. друга група – 2.465 лица. Дакле, укупно се иселило 6.520 Јевреја, уз податак да је један број лица одустао и да ће се, према одобрењу министра Ранковића, дозволити накнадно исељавање свим Јеврејима; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ И-3-

2. Могућности сарадње

Извештаји југословенских дипломатских представника из Израела, било да је реч о појединачним или о месечним, указују на велику разноликост питања везаних за новонасталу државу Израел.¹² Једно од њих било је регулисање имовине југословенских Јевреја који су се одселили у Израел, као и спорно питање њиховог држављанства.¹³

б/355, пов. бр. 10573. Према појединим подацима, реч је била о више од 8.000 Јевреја и да је исељавање омогућено под утицајем Моше Пијаде, утицајног функционера КПЈ; А. Lebl, *n. d.*, стр. 39–75. Лебл, на основу архива Јеврејског историјског музеја (ЈИМ), наводи податке са списковима исељеника у периоду од 1948. до 1952. године. Од укупно 8.618 Јевреја било је: 4.517 из Србије, 2.747 из Хрватске, 974 из Босне и Херцеговине, 308 из Македоније, 68 из Словеније и четири из Црне Горе. Из разговора (забелешка од 27. јула 1949) југословенског посланика Николе Брозине са директором одељења за Источну Европу израелског МИП-а Ашивијем, на чији је позив дошло до сусрета, може се закључити да је Ашиви предложио да држе састанке једанпут недељно или два пута месечно, да је говорио о уговору о примирју са суседним арапским земљама (да им је то циљ), о преговорима у Лозани, где арапске земље као услов за закључење уговора траже повратак арапских избеглица, као и о питању поделе Јерусалима; МСП., ПА, год. 1949, Ф. 85, дос. бр. 10.

¹² Унутрашње стање, Влада, Председништво, Парламент, војска, националне прославе, комунистичка, социјалистичка и друге партије, штампа, књиге, унутрашњи економски односи, развој у области атомске енергије, индустрија и занатство, културни и научни живот, социјална питања, економски и политички односи с другим земљама, синдикалне и парламентарне посете, финансије, трговинска размена, културна и научна сарадња, студенти, филмови, штампа, пропаганда, туризам, пољопривреда, посете новинара, визе, верска питања итд. О односима Југославије и Израела видети: *Vogetić-Životić, n. d.*, стр. 46–48.

¹³ Разговор посланика Ишаиа са подсекретаром Беблером (22. августа 1949) у вези са зградом за смештај посланства (зграда Савеза јеврејских друштава у Југославији, која је након распуштања јеврејских удружења и одласка Јевреја у Израел припала држави); Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/357. Разговори Матеса и Вилфана с Ишаијем о имовини исељеника; *Исто*. Разговор Вилфана и Ишаија, 6. априла 1951, о имовини јеврејских исељеника; *Исто*. Милан Бартош, правни саветник у југословенском ДСИП-у, доставио је 8. маја 1952. Титовом кабинету објашњење о износима рачуна исељеника у Израел код Народне банке ФНРЈ и разлику на коју, како се каже, претендује Израел; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-б/358, пов. бр. 91769. Милан Бартош доставио је 2. јуна 1954. белешку Титовом кабинету о разговору југословенског представника Срба са делегатом израелске владе Натаном око израелске имовине у Југославији – питање држављанства, имовине, надокнаде итд; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-5-б/Израел, пов. бр. 93645. Ладислав Серб је о томе писао Титовом кабинету и 5. јуна 1954; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-5-б/Израел, пов. бр. 92709. Потом су, 3. јуна 1954, са израелским послаником и изаслаником разговарали (на захтев амбасадора Јорана) Бартош и Серб, који су, након навођења југословенских ставова о правима у вези с држављанством, нагласили да су мислили да ће се говорити о практичним решењима, а не о „правним питањима“; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-5-б/Израел, пов. бр. 92695/2. О истим питањима се разговарало и 7. јуна 1954, на шта указује забелешка о разговору између Срба и Натана. Тада је остало отворено питање о којој је имовини

Питање економских, као и других односа, такође је била једна од тема у југословенско-израелским разговорима.¹⁴ Израелска на-

реч, и Милан Бартош је предложио да се прихвати само клаузула према којој се исплаћују они који су југословенски држављани; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 92696/3. Бартош је о томе, 30. јуна 1954, известио Титов кабинет; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 92696/4. Забелешка о разговору Латиновића и израелског посланика Јорана, 15. јуна 1954. године, који је изразио захвалност због успешних преговора око национализовања имовине Јевреја који су из Југославије отишли у Израел; МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17, пов. бр. 48092. Бартош је са Јораном разговарао и 19. јула 1954, када му је одговорено да се подаци сакупљају, да ће се преговори наставити током септембра и да је разговарано о начелној додели Израелу одређене суме новца; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 93821. Потом је септембра 1954. Југославија заузела став да ће се питање повратка Јевреја у Југославију разматрати појединачно. Према белешци Милана Бартоша, од 11. септембра 1954, посланик Јоран је дошао у опроштајну посету и говорио о потреби да се наставе разговори о обештећењу имовине држављана Израела. Такође, покренуто је питање Јевреја који желе да се из Израела врате у Југославију, на шта му је одговорено да ће се молбе за повратак разматрати појединачно; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 95176. Тито је 25. септембра 1954. обавештен о Бартошовом ставу у вези с реемиграцијом дела Јевреја из Израела у Југославију – да немају аутоматско право јер су изгубили држављанство одласком из Југославије, већ да ће се случајеви разматрати појединачно; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

¹⁴ Разговор Беблера са Ишаијем, 2. августа 1949, о могућностима економске сарадње; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357. Забелешка о разговору, 31. августа 1949, Беблера с начелником Источног одељења израелског МИП-а Елаишом, који је дошао у пратњи посланика Ишаија о статусу града Јерусалима, избеглицама у арапским земљама и границама Израела; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357, бр. 81. Разговор Николе Милићевића и Ишаиа, 24. марта 1950, о повећању обима трговине и другој сарадњи; МСП., ПА, год. 1950, Ф. 45, дос. бр. 7. Прица је са послаником Ишаијем, 20. јуна 1950, разговарао о извозу и увозу; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357. Разговор Матеса и посланика Ишаија, 1. децембра 1950, о кашњењу испорука; Исто. Извештај југословенског посланика Николе Милићевића из Тел Авива, од 2. фебруара 1951, указује на потписивање, 29. јануара, трговачког споразума између Израела и Југославије; МСП., ПА, год. 1951, Ф. 42, дос. бр. 27, пов. бр. 12. Забелешка о разговору Матеса са Ишаијем, 28. маја 1951, о доласку новог посланика и да је израелска влада одбила претходно да прими југословенски орден јер то није пракса у израелском МИП-у; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357. Забелешка о разговору са амбасадором Ишаијем, од 16. јуна 1951, о оснивању југословенско-израелског друштва у Београду и позиву Савезу јеврејских општина у Југославији да пошаље делегацију на светски ционистички конгрес; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357. Душан Братић из Тел Авива, 1. новембра 1951, о разговору у МИП-у о питању избеглица; МСП., ПА, год. 1952, Ф. 43, дос. бр. 26, пов. бр. 340. Југословенски посланик Братић је из Тел Авива, 27. новембра 1952, известио: „Мојсијеву бисту поклон Ивана Мештровића држави Израел открио је јуче Министар просвете у Националном музеју у Јерусалиму. Присуствовали су представници МИП-а, Министарства просвете, Универзитета, других културних, научних и просветних установа, надаље наш посланик друг Братић и израелски министар-посланик у Београду др. Јоран. Израелски министар просвете и наш посланик Братић одржали су том приликом краће говоре“; МСП., ПА, год. 1952, Ф. 43, дос. бр. 14, бр. 108. Током 1953–1954. го-

стојања била су усмерена на придобијање Југославије за ставове и резолуције приликом гласања у Уједињеним нацијама,¹⁵ а са неповерењем гледало на југословенско-египатске односе,¹⁶ сматрајући Египат главном препреком.¹⁷

Покренута су и питања југословенско-израелске војне сарадње, иако се са неповерењем гледало на југословенско-сиријске војне контакте.¹⁸ У извештају југословенског дипломатског представника из Да-

дине Израел је, у оквиру трговинског споразума, настојао да Југославију укључи у питања везана за ратне репарације из Немачке (трипартитно: Југославија–Израел–Немачка). Разговор Јорана и југословенског државног подсекретара Богдана Црнобрње; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Црнобрња је са Јораном разговарао и 28. децембра 1953. и 31. марта 1954. године; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Разговору Латиновића и израелског посланика, 15. јуна 1954, указује на то да се Јоран надао скорим трговачким преговорима; МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17, пов. бр. 48092. Реферат Милана Бартоша (17. јануара 1957) у вези с потписивањем уредбе о ратификацији Трговачког споразума између ФНРЈ и Израела 13. јуна 1956. у Јерусалиму којим је предвиђен поступак најповлашћеније нације; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 92423/5. Видети и V. Petrović, *n. d.*, str. 51–54.

¹⁵ Разговор Матеса и израелског посланика, 13. септембра 1950; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357. Разговор са Ишаијем, 16. јуна 1951, о гласању у Савету безбедности у вези са израелско-сиријским сукобом (Југославија је гласала за резолуцију којом се Израел осуђује за бомбардовање сиријског села); *исто*. Братић из Тел Авива, 13. августа 1951, извештава да је посетио министра иностраних послова Шарета, који га је позвао и изразио забринутост због става југословенске делегације у Савету безбедности у вези са жалбом Израела на Египат (питање египатске блокада Суеца), као и мишљење да Југославија треба да гласа за израелски став; *исто*, пов. бр. 119. Разговор Матеса са Јораном, 27. августа 1951, који је предложио да Југославија (Библер) у Савету безбедности гласа за турски предлог (одређивање комисије), а потом су разговарали о затегнутости израелских односа са Ираном (опозив иранског конзула из Израела); *исто*. Разговор Едварда Кардеља са Јораном, 18. јануара 1952, о резолуцији која је изгласана у Паризу и да југословенски став на Блиском истоку није „проарапски“; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357, стр. пов. бр. 112. Разговор Јоже Брилеја са Јораном, 11. августа 1953. о југословенском ставу на Генералној скупштини УН; МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 21. Допис Милана Бартоша, упућен 28. децембра 1955. Титовом кабинету, у вези са статусом Јерусалима, да је југословенски став да посланство остане у Тел Авиву и да ће југословенски посланик долазити у Јерусалим приликом предаје акредитива и опроштајне посете, да остали чланови посланства могу посећивати израелски МИП и да ће посланик процењивати да ли је потребно да присуствује пријемима и другим манифестацијама у Јерусалиму; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 94230.

¹⁶ Разговор Ишаиа са Матесом, 17. октобра 1950: протестовао поводом вести да је Југославија обећала авионе и тешко оружје Египту. Потом се сложио да је реч о интриги, али је указао на писања сарајевског *Ослобођења* о арапским избеглицама; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357.

¹⁷ Разговор Николе Миљевића са министром иностраних послова Шаретом, 5. марта 1951, који је говорио о могућности мира, означавајући Египат као главну препреку; МСП., ПА, год. 1951, Ф. 42, дос. бр. 23, пов. бр. 31.

¹⁸ Разговор Јорана са Матеса, 3. јуна 1952, када је изразио незадовољство због југословенско-сиријских контаката; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357, стр. пов. бр. 1157.

маска, Јаворског, од 13. октобра 1952, указано је на саопштење израелске владе које је пренео Радио Израел о посети делегације израелске армије Југославији, због чега су сиријски официри саопштили члановима југословенске делегације да ће то покварити пријатељство које арапски народ гаји према ФНРЈ и да ће све то отежати „мисију наше војне делегације“. Истовремено, тражен је одговор у вези с тим.¹⁹ Истог дана посланик Братић известио је из Тел Авива о посети израелске војне делегације Југославији, да делегација треба да стигне у Београд 22. октобра и да је о томе писала израелска штампа.²⁰ Потом је, 24. новембра 1952. Братић послао извештај из Тел Авива о званичном коминикеу о овој посети.²¹ Забелешка од 15. јануара 1954. о разговору Коче Поповића и израелског посланика Јорана (дошао на свој захтев), указује да се посланик интересовао за одлазак југословенског посланика у Израел и могућност доласка израелског војног изасланика у Београд.²²

Забелешка Срђана Прице од 18. јула 1955. односи се на продају југословенског оружја Израелу. У њој се каже да је генерал Рукавина саопштио да Израел настоји да купи оружје и да је о томе извештен генерал Гошњак, који је дао позитивно мишљење, да је југословенско мишљење принципијелно и да се то може учинити као што се оружје продаје и Египту, додајући: „Међутим, сматрамо да би сада било незгодно да продајемо оружје Израелу, јер би то негативно деловало на арапске земље, у првом реду на Египат, где ће председник ускоро ићи у посету. Вероватно би се и сами Израелци *побринули* (подвукао М. Т.) да се то дозна. С друге стране, незгодно би било посве одбити Израел. Зато нам се чини да би најбоље било да се цела ствар одгоди, тј. да се Израелци не одбију, него да им се из неких разлога, техничких или због немања материјала и слично, каже да сад не можемо да им продамо“. На документу се налази Титова руком писана белешка: „*Било у ком виду одгађати* (подвукао М. Т.)“.²³

¹⁹ МСП., ПА, год. 1952, Ф. 43, дос. бр. 27, пов. бр. 586.

²⁰ МСП., ПА, год. 1952, Ф. 43, дос. бр. 27.

²¹ „Поводом посете израелске војне делегације Југославији објављен је на радију званични коминике који гласи: 'На позив југословенског Генералштаба јуче је једна војна делегација отпутовала у пријатељску посету Југославији. Задржаће се недељу дана. Посетиће војне и цивилне индустрије'"; МСП., ПА, год. 1952, Ф. 43, досије бр. 27, пов. бр. 96.

²² Питао је зашто не одлази југословенски посланик, јер су већ прошла три месеца од Братићевог одласка из Израела, и добио позитиван одговор. Такође, питао је за могућност да израелски војни аташе у Анкари буде акредитован и у Београду, а будући да је Југославија имала резервисан став, истакао је да то није „званични корак него испитивање – сугестија и да они, разуме се, не инсистирају“. У вези с тим, у забелешци пише: „Кажем му да ћу му дати дефинитиван одговор кад будем консултовао наше војно руководство“; МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17, пов. бр. 4382.

²³ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, стр. пов. бр. 298.

Југословенска дипломатија пратила је кретања у Израелу и окружењу,²⁴ уз сво дипломатско нијансирање односа.²⁵ Југословенско-израелски односи одвијали су се и кроз посете делегација (партијске и парламентарне), захтеве за југословенско посредовање око израелско-арапских спорова, као и израелско реаговање на југословенско-арапске контакте.²⁶

²⁴ Настојање СССР-а да се приближи арапским земљама након атентата на совјетског посланика у Тел Авиву; МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 11, пов. 75. Тешкоће Израела у ОУН и дефицит у платном промету са САД; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 43651.

²⁵ Тито је 9. новембра 1953, примио представнике израелске радничке партије МАПАЈ; МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 21; *исто*: МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 18. Разговор Јорана и Латиновића, 25. новембра 1953, да ли поједине арапске земље достављају југословенским представништвима материјале у којима оптужују Израел. Одговорено му је да Југославија води политику која води ка учвршћивању добрих односа са свима, и да нема „никакве намере вођења неке *закулисне политике* (подвукао М. Т.)“; МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 21. Разговор Густава Влахова са Јораном, 21. августа 1954, на опроштајном ручку, када му је посланик рекао да се споро развијају југословенско-израелски односи и да има превише опреза; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Белешка Смодлаке од 30. августа 1954. указује на допис Титовом кабинету. Тито је предложио да се Јорану додели орден, што је израелска страна одбила, па је Смодлака предложио да му се додели златна табакера, а Тито парафирао: „Добије поклон. Т“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-3-а/Израел. За Ј. Б. Тита, приликом пријема амбасадора 1954. ради предаје акредитива, урађена је белешка о југословенско-израелским односима. У прилогу дописа ДСИП-а од 10. новембра 1954. Титовом кабинету, поводом предаје акредитива новог израелског посланика Левавија, достављена је белешка о југословенским односима са Израелом: израелска штампа у вези с Југославијом углавном има неутралан став, да у Израелу живи 7.000 Јевреја који су се након 1948. репатрирали из Југославије и да их је око 800 тражило да се поново врате у Југославију, да је трговински споразум са Израелом закључен 23. јула и да превлађује извоз југословенске дрвне индустрије (сандуци за јужно воће), док се из Израела увози јужно воће. На крају су дати биографски подаци о новом амбасадору Левавију, Архив Ј. Б. Тита, I-3-а/Израел, бр. 413730. Густав Влахов је 7. марта 1955. писао Титу о пријатељским везама свога оца са израелским представницима Беном Цвијем и Беном Гурионом, тражећи пријем да би шире разговарали. На документу је Титова белешка писана руком: „Немам времена да га примим и разговарам о томе. Т“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Разговор Јова Капицића с послаником Израела, 26. априла 1955. о могућности одласка југословенских лекара на специјализацију у Израел и посети југословенске парламентарне делегације; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 45683; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, досије бр. 22.

²⁶ Посланик Левави, у разговору Беблером 8. јануара 1955, тражио је југословенско посредовање у вези с 13 јеврејских грађана који су у Египту оптужени за шпијунажу; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 4427. У Вукмановићевом извештају из Тел Авива од 2. априла 1956. о посети југословенске парламентарне делегације; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 40, дос. бр. 24, бр. 45. У посети Израелу од 14. до 24. априла 1956. био је Густав Влахов, секретар Савезне скупштине, о чему је сачинио извештај, који је 4. маја 1956. доставио Титу; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 15. Образложење Одлуке о оснивању конзулата ФНРЈ у Хаифи (ради трговинске размене), за чијег је почасног конзула постављен Виктор Штарк, пореклом Југословен; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

3. Израел и Балкански пакт

Стварањем Балканског пакта 1953/54. између Југославије, Грчке и Турске створена је могућност за проширивање војне и политичке сарадње Југославије са другим западним земљама, што је одговарало интересима западних сила. Више од свих за то је била заинтересована Италија, са којом је Југославија, уз посредовање западних сила, решавала спорно питање Трста.²⁷ Међутим, подаци указују и на заинтересованост Израела. На основу забелешке, приликом сусрета са Матесом (3. јуна 1952), израелски посланик у Београду Јоран, који је тражио разговор, интересовао се за даљи развој југословенских односа са Грчком и Турском. Одговорено му је да је то пут развоја добрих и пријатељских односа и да југословенској страни не смета њихово приступање Атлантском пакту, уз следећи коментар: „Ми у НАТО не мислимо приступати, али то нас ништа не спречава да најтјесније сарађујемо са земљама које су чланице те организације. Ми не мислимо да било коме сугеришемо наш специфични став у погледу пактова, али не допуштамо никоме да нас тјера да одустанемо од нашег става – што уосталом нико и не покушава да чини“.²⁸

Забелешка од 25. јуна 1953. о разговору југословенског дипломатског представника Јосипа Ђерђе са израелским послаником Јораном, који је тржио разговор, указује на то да је изразио захвалност због упућивања више југословенских делегација у Израел, а да је главно питање било објављивање Тројне декларације – Југославије, Грчке и Турске – и предстојећи састанак Балканског споразума у Атини. Интересовао се за ставове потписника Споразума према Блиском истоку и за успостављање југословенских дипломатских односа са Јорданом.²⁹ Следи забелешка од 11. августа 1953. о разговору Јоже Брилеја са послаником Јораном, који је тражио пријем и интересовао се за војне разговоре у Вашингтону, а на питање да ли то значи југословенски улазак у Атлантски пакт, добио је одговор да је реч о наоружавању југословенске армије.³⁰ На даљу израелску заинтересованост за Балкански пакт указује забелешка од 7. јануара 1954. о разговору југословенског амбасадора у Турској Љубоми-

²⁷ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd, 2000; *Balkanski pakt 1953/54: Zbornik dokumenata* (redakcijski odbor, Milan Terzić...et al), Beograd, 2005.

²⁸ Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/357, стр. пов. бр. 1157.

²⁹ Ђерђа је на основу целокупног разговора закључио да израелски посланик и даље има чврст став према арапском питању; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-б/Израел; *исто*, МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 21.

³⁰ МСП., ПА, год. 1953, Ф. 42, дос. бр. 21.

ра Радовановића са послаником Јораном, који је тржио разговор и интересовао се за Стални секретаријат Анкарског уговора и даљи развој Балканског уговора, којим је, како се каже, Југославија нашла „срећну формулу“. Такође, распитивао се да ли је у оквиру Балканског уговора разматрано питање безбедности Блиског истока. Потом је рекао да Израел жели да дође до сталног мира са Арапима, иако зна да Арапи немају смисла за реалност и да Израелци не верују у јединство арапског покрета. Радовановић му је одговорио да се за сада разговори воде у оквиру интереса три земље уговорнице, додајући: „На крају се поново вратио са неколико речи на Балкански пакт, изјављујући своје интересовање за његов развој“.³¹

Забелешка о разговору између Латиновића, из југословенског ДСИП-а, и израелског посланика Јорана (на чији је захтев дошло до разговора), 15. јуна 1954, указује да се Јоран интересовао за проблем Трста, као и за Балкански савез, према којем су имали „симпатије“, на основу чега је Латиновић закључио да је реч о могућности приступања Израела Балканском пакту.³² Половином августа израелски лист „*Maarive*“ објавио је уводник под насловом „Да ли се Израел може прикључити Балканском савезу“, јер је то било потребно због његове изолације. Наиме, Израел није идеолошки припадао совјетском блоку, а неутралан став га је могао удаљити од Сједињених Држава. Осим тога, однос са САД и Енглеском био је сложен због њихове улоге у арапском свету, па је требало убедити САД у потребу укључења у Балкански савез.³³ Јоран је са Густавом Влаховим разговарао 21. августа о могућности проширења Балканског савеза или проналажења погодне допунске форме за Савез.³⁴ Латиновић је са послаником Јораном (на његов захтев) разговарао и 3. септембра 1954. године. Јоран је говорио да је после пораза ЕОЗ (Европска одбрамбена заједница) Балкански савез „најсолиднија одбрамбена организација у Европи“. Латиновића је то навело на закључак да „сондира терен“ како би проценио југословенско становиште према приступању његове зе-

³¹ „Рекао сам му да ћу му увек дати информације које га интересују и да смо ми задовољни развојем сарадње са Грчком и Турском. Питао ме је да ли су основане вести, према неким страним листовима, да на последњем састанку нису постигнути значајнији резултати у погледу војног савета. Рекао сам му да образовање војног савета није био предмет тих разговора, али да су, напротив, врло корисни разговори вођени у погледу проширења војне сарадње. Ми смо задовољни резултатима тог састанка“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-б/Израел, пов. бр. 4167. Забелешка о том разговору достављена је Титу 9. јануара 1954. и он је упознат са њеном садржином. Исто, МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17.

³² МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17, пов. бр. 48092.

³³ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-б/Израел.

³⁴ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-б/Израел.

мље тој организацији или изналажењу неке друге форме за ту сарадњу, иако још у вези с тим нису успоставили контакте са Турском и Грчком. Даље се указује да је Јоран, за време заседања министара иностраних послова на Бледу, од своје владе добио захтев да разговара са представником грчког МИП-а и да му је тада грчки представник Киру нагласио да Грчка жели нормализацију односа са Израелом, те да о ставу Израела према Балканском савезу жели да говори током пријема код Ј. Б. Тита. Искористио је прилику да укаже да његова влада има податке о идеолошким размимоилажењима Кине и СССР-а, додајући на крају: „Израел би желео акредитовати свог војног аташеа из Турске или Париза у Београд. Моли сагласност. Обећао сам да ћу му по овом питању дати ускоро одговор“.³⁵

Извештај југословенског дипломатског представника Вукмановића из Тел Авива, од 28. октобра 1954, садржи информацију од начелника одељења израелског МИП-а Бензура, који му је рекао да је посланик Јоран разговарао са Титом о могућности за израелско учешће у Балканском пакту. Бензур је додао и следеће: „Према Јорановом извештају *Маршал није одбио такав предлог нити је дао неки конкретан одговор* (подвукао М. Т.), наиме Маршал је рекао да то питање не зависи од једне стране. Бензур закључује, после овога, да приступање Израела Балканском пакту представља природан и нужан пут“.³⁶ Као последица све веће израелске заинтересованости приликом дипломатских контаката с југословенским представницима настала је забелешка југословенског ДСИП-а у којој су елаборирани акција и Израелово „сондирање“ терена код југословенске стране да се прикључи Балканском савезу. На крају белешке се закључује да је то делом политика западних сила којом се жели у очима арапског света дискредитовати спољна политика ФНРЈ, што би им пошло за руком уколико би се Израел везао за Балкански савез, и додаје: „Одељење сматра, да би једна таква комбинација са Израелом нанела озбиљне штете односима и положају ФНРЈ, компромитовала идеју Балканског савеза на Блиском и Средњем Истоку и увукла нас непотребно у једну врло компликовану ситуацију, оптерећену интригама великих сила, сложеним односима, оружаним инцидентима, ратним опасностима – што све произилази из још увек постојећег ратног стања између Арапских земаља и Израела, као и нерешених међусобних односа великих сила на том подручју (подвукао М. Т.)“.³⁷ У том закључку су, у ствари, сублимирани југословенски

³⁵ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, стр. пов. бр. 597.

³⁶ МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 16, бр. 100.

³⁷ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

ставови према израелском укључивању у Балкански пакт. Југословенска спољна политика је одмеравала реалност „тражећи партнера“³⁸ на блискоисточном простору. Израелска офанзивна настојања су изражена кроз динамику израелског дипломатског представника у Београду за контакт са југословенским министарством спољних послова (захтеви за пријемима).

4. Југославија према ратном сукобу 1956. године

У извештају посланика Марка Никезића из Каира, 25. јуна 1955, указано је на све непомирљивије израелско-арапске односе.³⁹ Југословенски дипломатски представник из Тел Авива Вукмановић, у извештају од 1. септембра 1955, указао је да су, услед инцидентата, прекинути разговори Израел – Египат, који су отпочети 28. јуна уз посредовање Уједињених нација.⁴⁰ У новим Никезићевим извештајима из Каира (4. и 6. септембар 1955), као и у извештају војног изасланика, указано је на сву сложеност ситуације, која је претила да прерасте у ратни сукоб.⁴¹ Следи забелешка државног секретара Коче Поповића, од 18. новембра 1955, о разговору са послаником Левавијем (дошао на свој захтев), који је саопштио став своје владе о

³⁸ V. Petrović, *n. d.*, str. 95–100.

³⁹ Газа је неуралгично место на којем је сконцентрисан арапско-израелски сукоб, да египатска влада, ван сваке сумње, не жели сукоб и да жели решење преко ОУН више него Израел. Указује на став САД и Велике Британије и на њихове интересе, запажа да је Египат у појасу Газе војни слабији од Израела и да би после Газе уследио рат за Суецки канал, који би имао несагледиве последице; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 11, пов. бр. 386.

⁴⁰ МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 12, бр. 22.

⁴¹ Двомесечни преговори између израелских и египатских делегата, уз посредовање ОУН, нису довели до резултата, да је Израел хтео да претвори преговоре у директне разговоре Египат–Израел, што је Египат одбио, да је израелски напад 22. августа био притисак у том правцу, да египатска влада зна да, и поред озбиљних напора (групише снаге уз границу) да ојача војску, није у стању да води успешан рат против Израела, да ФНРЈ има интерес да се арапско-израелски спор смири и реши преговорима; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 13, пов. бр. 548/55. Никезићев извештај из Каира од 6. септембра 1955. указује на америчку политику (Даласов план) према Средњем истоку (увлачење Арапа у компликовани механизам мултилатералних гаранција) и политику „растварања“ Арапске лиге, као и на то да разлоге треба тражити у арапско-совјетском приближавању, да Арапи САД сматрају покровитељем Израела, да велике силе, у суштини, мобилишу Арапе за борбу против Израела, уместо да Арапи то чине против доминације великих сила; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 13, пов. бр. 547. У извештају из 1955. године војног изасланика ЈНА, пуковника Асима Хоџића, указано је на инциденте на израелско-египатској граници и прекид преговора због инцидентата, као и на то да се Египат наоружава; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 13.

израелско-арапским односима, тражећи да се искористи предстојећа Титова посета Египту и њиховом руководству пренесу савети за умереношћу.⁴² Забелешка о разговору Коче Поповића са израелским послаником Левавијем (дошао на свој захтев), 26. јануара 1956, указује да се Левави интересовао за југословенске утиске након посете Египту, као и да је говорио о страху од арапског наоружавања и југословенском ставу у Савету безбедности према израелско-арапском сукобу.⁴³ И државни подсекретар Добривоје Видић сусрео се са израелским послаником Левавијем, 11. априла 1956, и разговарао о израелско-арапским односима.⁴⁴

У периоду мај–јул 1956. следила је израелска дипломатска инцијатива у вези с могућношћу посете министра Шарета Југославији и сагледавањем југословенског става о стању у региону Блиског истока, а израелски *Aide-Memoire* указао је на сву сложеност у односима са Арапима, који су све више ишли у правцу ратног сукоба.⁴⁵

⁴² Израел жели мир и нема никаквих захтева према Египту, и да Египат треба убедити да одржава примирје (наводи кршење мира блокадом Суеца и Акабе и герилске нападе у области Газе), да се Египат наоружава у Чехословачкој и да је Израел против трке у наоружавању, да желе да продубе односе с Југославијом и да то неће успорити југословенски односи са Арапима, да у Израелу треба решити питање избеглица и да ће се Израел наоружавати ако то чини Египат; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 415510; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 22.

⁴³ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 41143; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 40, дос. бр. 21; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 22.

⁴⁴ Израелски дипломата је информисао Видића о најновијој ситуацији у сукобу између Израела и Египта, тј. о појачаним египатским диверзијама и убацивању командоса на граници, због чега је Израел протествовао код генерала Бернса, чије је зузимање остало без резултата. Видић је целу ситуацију окарактерисао као непожељну са становишта потребе тражења мирног решења и рекао да је Југославија гласала за Хамаршелдову мисију ради смиривања стања, да се нада да ће у том правцу радити и Бернсова комисија и да југословенска страна жели мирно решење спора; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел.

⁴⁵ Забелешка о разговору Прице и генералног секретара израелског МИП-а, Ејтана, 26. маја 1956, који је био на путу по источноевропским земљама. Ејтан је говорио о успешности Хамаршелдове мисије и предложио посету министра Шарета, а изјавио је и да је задовољан развојем односа: одлазак Ђурићев у Израел, одлазак југословенске парламентарне делегације и почетак трговачких преговора; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 48108; *исто*, МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 21. Забелешка од 28. јуна 1956. о разговору између Прице и посланика Левавија (дошао на свој захтев), који је покренуо питање Шаретове посете, на шта му је одговорено да се прихвата, у принципу, али да се због превеликих обавеза још не може рећи тачно време. Као могућност је поменут крај године, а помиње се и Шаретова жеља да посети Југославију пре одласка у ОУН; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 49083; *исто*, МСП., год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24. *Aide-Memoire* израелске владе, од 11. јула 1956, који је уручен југословенском државном секретаријату за иностране послове 13. јула 1956, у вези с трипартитним састанком који је требало да се одржи у Београду 18. јула. У њему је посебно указано: југословенска политика мира, спремност Израела да са арапским земљама отпочне прего-

Сусрети подсекретара Видића са послаником Левавијем, 30. августа и 9. септембра 1956, указују да је Израел очекивао отворенију југословенску подршку.⁴⁶ Потом је Видић, 27. септембра 1956, позвао посланика Левавија и указао му на израелски напад изведен претходног дана на Јорданску границу, наглашавајући да југословенска страна жели мир. Израелски посланик је рекао да ће тај демарш упутити својој влади, додајући да за инциденте треба кривити Арапе, да су Јорданци највећи кривци и да тај инцидент никако не треба доводити у везу са Суецом.⁴⁷

воре о миру, страх од арапског наоружавања и агресивних наступа (Насеров говор), египатску блокаду бродова и израелског транзита кроз Суец и у заливу Еилат (Акаба) и општи арапски економски бојкот Израела. На крају је додато да је циљ Израела сарадња са земљама Блиског истока, као и са свим другим државама, без обзира на њихово политичко и друштвено уређење; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 1575/ПД. Забелешка од 25. јула 1956. указује на сусрет Коче Поповића са послаником Левавијем (дошао на свој захтев), који се распитивао о Брионској декларацији и добио одговор да није реч ни о каквој промени југословенског става. Подсетио је и на разговор са Прицом око могућности да Шарет посети Југославију и говорио о тешком стању у односима са Арапима; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 412075; *исто*: МСП., ПА, год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24, пов. бр. 412075); *исто*: А. Животић, *н. д.*, стр. 85. За Кочу Поповића је 25. јула 1956. урађена забелешка о ранијем сусрету са израелским послаником и указано на могућност да Левави покрене питање Шаретове посете (тада био ген. сек. МАПАЈ-а) и да би ако буде речи о томе могао да дође као гост ССРЊ. У вези с посетом министра иностраних послова Голде Меир, ако покрене то питање, у забелешци пише: „Мишљења смо да би посету у принципу могли прихватити, али да се питање конкретније размотри почетком идуће године“; МСП., ПА, год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24, пов. бр. 49083. Од истог је датума, 25. јула 1956, и забелешка да је Ејтан, генерални секретар израелског МИП-а, приликом боравка у Београду посетио Прицу и неслужбено поставио питање у вези с посетом Моше Шарета, а потом је исто питање покренуо и посланик Лелави. Став југословенског ДСИПА био је да, уколико Израел поново покрене то питање, Шарет дође евентуално као гост ССРЊ, а ако се покрене питање Голде Меир, да се у принципу може прихватити посета, с тим да се питање размотри почетком године. На документу је руком писана белешка: „Не покретати више питање, јер га Израел вероватно неће више ни покретати“; МСП., ПА, год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24, пов. бр. 49083.

⁴⁶ Подсекретар Видић сусрео се 30. августа 1956. с послаником Левавијем (дошао на свој захтев), који му је предао *Aide memoire* своје владе о слободној пловидби Суецом, укључујући и израелску страну, што произилази из резолуције Савета безбедности 1951. и Конвенције о слободној пловидби из 1888, а у наставку се наводи послаников утисак да југословенска штампа даје јаку подршку Египту; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 41407. *исто*: А. Животић, *н. д.*, стр. 170–171. Из забелешке од 9. септембра 1956. види се да је Видић имао нови сусрет с послаником Левавијем на прослави бугарског националног празника, да му се жалио на југословенског отправника послова у Израелу који није дошао да председнику Израела честита израелску Нову годину, да је то „непријатан мали инцидент“, да је израелски посланик прећутао, да је због тога требало ићи у Јерусалим и да се сугерише извињење због болести; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, стр. пов. бр. 210.

⁴⁷ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 415833; *исто*: МСП., ПА, год. 1956, Ф. 30, дос. бр. 21. *исто*: А. Животић, *н. д.*, стр. 199.

Западне земље су са неповерењем гледале на југословенско-египатске односе поводом суецке кризе.⁴⁸ Крајем октобра и почетком новембра 1956. године дошло је до погоршања југословенско-израелских односа због напада на Египат. Прво су Израелци, а потом Британци и Французи напали Египат ради разбијања поморске блокаде Акабског залива, која је онемогућавала израелски излаз у воде Црвеног мора, те неутралисања египатских претњи, као и уништења база у пределу Газе. Израелске снаге продрле су до Суецког канала и заузеле Шарм ел Шеик и Газу. Заказана је седница Генералне скупштине УН и 5. новембра 1956. донета резолуција о слању мировних снага УН, у којима је био и један југословенски батаљон (300 војника), након чега је требало да уследи израелско повлачење.

Добривоје Видић сусрео се с Левавијем и 30. октобра 1956, када је посланик позван и када му је саопштено да Влада ФНРЈ оцењује војни напад Израела на Египат као отворену агресију и да ће исту квалификацију тражити и у Савету безбедности, као и моментално повлачење израелских трупа. Посланик је рекао да ће о томе известити своју владу и прочитао је саопштење израелског МИП-а: да је Египат у рејону Синаја организовао јединице које су третиране као египатска армија, да је Египат изјавио да неће дозволити пролаз израелских бродова кроз Суец, да војна опрема Египта стиже у Јордан ради ликвидације Израела, те да је због свега тога Израел предузео те офанзивне акције.⁴⁹

Видић се са Левавијем (дошао на свој захтев) сусрео и 13. новембра 1956, када је посланик, објашњавајући ситуацију на Блиском истоку, желео да чује југословенске ставове, а говорио је и о југословенској подршци Египту. Југословенски став је био да је на Блиском истоку првенствено потребан мир, да са египатске територије треба повући туђе снаге и довести снаге ОУН, те да за Блиски исток треба наћи трајна решења (потписивање конвенција за пловидбу Суецом и прихватљив споразум у вези са израелско-арапским сукобом). Израелски посланик указао је да је то опасно размишљање јер за то нису ни Египат, ни Арапи генерално, а Видић је говорио да се не треба одрицати услуга ОУН, наводећи, на крају, запажање да Израелци сондирају терен за преговоре са Арапима јер сматрају да је сада повољан моменат и да зато могу добити најповољније услове за мир.⁵⁰

⁴⁸ Више о Суецкој кризи и ратном сукобу видети: А. Животић, *н. д.* и D. Bogetić, *н. д.* Ови аутори у заједничкој студији Суецку кризу приказују као прекретницу у блискоисточној политици Југославије; Bogetić–Životić, *н. д.*, стр. 48–58.

⁴⁹ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 418009. *исто:* А. Животић, *н. д.*, стр. 223.

⁵⁰ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 419238. *исто:* А. Животић, *н. д.*, стр. 263.

Разговор између Прице и Левавија (дошао на свој захтев), вођен 17. новембра 1956, указује на протесте због писања југословенске штампе.⁵¹ Подсекретар Добривоје Видић је 4. јануара 1957. разговарао с послаником Левавијем (дошао на свој захтев) о могућности трајног решавања израелско-арапског спора.⁵² Следи забелешка од 26. јануара 1957. о разговору Драга Говорушића, из југословенског ДСИП-а, са Левавијем (дошао на свој захтев), који је изразио жаљење због инцидента на Синају.⁵³ Југословенски представник Говорушић сусрео се с послаником Левавијем (дошао на свој захтев) и 19. фебруара 1957, када је захтевао хитан пријем због инструкција своје владе и тражио југословенску подршку пред заседање Генералне скупштине Уједињених нација.⁵⁴ Левави је из истог разлога разговарао (на свој захтев) и са Добривојем Видићем 8. марта 1957. године.⁵⁵

⁵¹ Протествовао је против писања југословенске штампе о Израелу, иако разуме југословенски став према Египту, као и да због тога што се превише пише о југословенским трупима на Синају. На то је добио одговор да треба олакшати акцију југословенских снага, да је агресијом на Египат Израел морално много изгубио и да писање штампе не одражава увек став југословенске владе. Левави је на крају питао за могућност да се у Израел упути дописник Танјуга, што би омогућило, како се каже, да се чује и друга страна; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 421700. *исто*: А. Животић, *н. д*, стр. 264

⁵² Левави рекао да због наоружавања Египта Израел мора тражити средства за одбрану, да је проблем у блокади луке Акаба, да је питање Газе комплексно и да Израел нема територијалних захтева према Синају и Гази, да Газа није египатска територија и да се Израел не може сложити са реокупацијом Газе. Видић је одговорио да не доводи у питање израелску државност и да треба избећи сукобе и наћи трајно решење; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 4206. *исто*: А. Животић, *н. д*, стр. 277.

⁵³ Левави је рекао да су жртве биле „двојица официра“ југословенског одреда, што је приписано акцијама „федаина“. Одговорено му је да ће се сачекати истрага и да је реч „диверзант“ у Танјуговом извештају технички термин. Израелски посланик је наглашавао њихов пријатељски однос према јединицама УН, а југословенски представник је на крају закључио да је Израелац више остављао утисак човека који се извињава него човека који уверено брани став своје владе; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, бр. 41956/67.

⁵⁴ Говорио је о заказаној седници Генералне скупштине на којој је требало да се расправља о повлачењу израелских снага са египатске територије и тражио југословенску подршку у Уједињеним нацијама. Одговорено му је да ће се о томе извести југословенска страна, али да Израел након агресије није у могућности да поставља услове за повлачење; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, бр. 43709.

⁵⁵ Говорио је о Резолуцији УН – када је Коча Поповић говорио о потреби мирољубивог решавања арапско-израелског сукоба, као и о томе да код посланика постоји бојазан од активности федаина и блокада Акабског залива и Суец. Такође, рекао је да мисли да су Арапи (Насер) схватили да су у Југославији добили новог савезника против Израела. Југословенска страна је одговорила да су против политичке блокаде пловидбе Суецом и за мирно решавање спора; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, бр. 44927.

Извештаји југословенског посланика Ђурића из Тел Авива из маја, јуна и јула 1957. указују на израелска настојања да се односи нормализују.⁵⁶ Исто се може закључити и на основу прегледа поште југословенског посланства у Тел Авиву из јула 1957. године.⁵⁷

Југославија је дала значајан допринос миру слањем војног контингента у оквиру мировних снага Уједињених нација,⁵⁸ реалистички и прагматично сагледавајући стање на овом простору.⁵⁹

⁵⁶ Извештај од 9. маја 1957. указује на прославу израелског националног праника, када је Ђурић, у разговору удвоје рекао Бену Цвију да жели смирење израелско-арапског спора и „одстрањење утицаја мешања са стране“, на што му је Израелац одговорио да се слаже „али да су у погледу Израела ради о одржању и да (су) му у томе корисне ‘пар руку’ са стране“; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 4, бр. 93. Забелешка о разговору посланика Ђурића са генералним секретаром израелског МИП-а Валтером Ејтаном, 27. јуна 1957, указује да га је посетио на свој захтев и, између осталог, разговарао о питању арапских избеглица, као и да му је речено да ће убрзо посланика у Београду Левавија заменити тадашњи посланик у Атини Дар; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 19, пов. бр. 75. Извештај посланика Драгоја Ђурића из Тел Авива, од јула 1957, указује на настојања Израела да побољша односе са Југославијом јер сматра да су последица синајске кризе, након које је дошло до његове изолације. Сматра да је разлог окретања Југославији њен углед, на шта указују писање израелске штампе и позитиван однос према посланству, да се жели повећање трговинске размене и развијање сарадње у култури и спорту, као и у туризму. Такође, да се жели политичка и синдикална сарадња, као и сарадња између других организација. Предложено је побољшање односа са Израелом у складу с југословенском политиком на Блиском истоку, „у мери у којој не би реметила наше односе са арапским земљама“; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 22, пов. бр. 84.

⁵⁷ Извештај бр. 416233 (о контактима на разним нивоима и захтевима да се пошаље дописник Танјуга, а став југословенског посланства је био да побољшање односа користи Југославији; покушај нормализације односа са Арапима (извештај бр. 416242: олакшице за положај Арапа и Друза); став према палестинским избеглицама (извештај бр. 416246: да израелска влада шири вести о преговорима за смештај избеглица у Јордан и Ирак); став о стању на израелско-сиријској граници (извештај бр. 416247: да није реална могућност израелског напада на Сирију); забелешка посланика Ђурића о разговору са директором израелског МИП-а (извештај бр. 416236), као и о штрајку радника у текстилној фабрици „АТА“ (извештај бр. 416238 о томе да је партија МАПАЈ настојала да заташка решење спора); Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, бр. 416701.

⁵⁸ Више о томе о југословенском одреду на Синају: А. Животић, *н. д.*, стр. 244–296.

⁵⁹ Југословенски елаборат настао средином педесетих година, означен као строго поверљиви материјал и достављен је Титовом кабинету: „Арапске државе, Сирија, Египат, Либан, Јордан и Ирак, сутрадан 15. маја, када је Велика Британија напустила мандат над Палестином и пошто је проглашена јеврејска држава Израел – предузеле су оружану акцију у Палестини. Арапске државе у том рату претрпеле су пораз, а ток рата битно је изменио замишљену поделу, коју су биле раније усвојиле УН. Израел је освојио знатан део територије: 78% мандатске Палестине, уместо 49% колико је било предвиђено одлуком о подели. Тако је бивша територија Палестине подељена између Израела и тадашње Трансјорданије, која је нешто доцније променила име у Јордан“. Након тога, три питања су постала камен спотицања: палестинске избеглице, Јерусалим и границе. Наиме, избегло је више од 800.000 Арапа (500.000 у Јордан, 200.000 у пустињске делове Газе, више од

5. Изазови сарадње

Израел је даље настојао да ојача позиције, желећи чвршће везе са Југославијом.⁶⁰ Његови представници су у дипломатским контактима указивали на страх због сиријског и египатског наоружавања, желећи да Југославија, пре свега Тито, утиче на смањење напетости.⁶¹ Плашио их је совјетски уплив у Сирији и наглашавали су спремност да преговарају са Арапима, али не по сваку цену.⁶²

100.000 у Сирију, око 130.000 у Либан и 10.000 у Ирак и Либију), а у међувремену се у Израел уселило неколико стотина хиљада Јевреја. За Јерусалим је, на основу одлуке УН, био предвиђен посебан статус, али га је Израел окупирао, прогласио главним градом и у њега преселио Владу, Министарство иностраних послова и администрацију, док је дипломатски кор био у Тел Авиву. У вези с границама, Израел је настојао да Арапе присили да прихвате тренутну демаркациону линију, што су арапске државе одбијале. Израел је потом исказао спремност на територијалне уступке, изузев у подручје Негева, плаћање компензације арапским избеглицима, давање територијалног пролаза Јордану и отварање луке Хаифа за јорданске бродове, као и за потпуну економску сарадњу са арапским земљама. Стање ни рата ни мира, међународни уплив и опште околности били су разлог за став изнет у овом елаборату који је био кредо југословенске спољне политике: „Данашња ситуација је таква да се спорови не могу решити позивајући се на историју и порекло, већ ако им се приђе практично политички у складу са одређеним начелима. Неодржива је теза арапске стране о апсолутном непризнавању те чињенице и о непостојању Израела и још више теза о безусловној ликвидацији Израела свим средствима“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-3-а/Израел.

⁶⁰ Видић је 23. јула 1957. Титовом кабинету доставио захтев за агреман новог израелског посланика Абрахама Дара, дотадашњег посланика у Атини; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 416192. Разговор Видића са послаником Даром, 1. октобра 1957; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 420760; Разговор Дара са Ивковићем, 1. октобра 1957, који Београд сматра „важним пунктом за посматрање“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 420768. Ђурића из Тел Авива, од 3. августа 1957, указује да је посетио Голду Меир, којој је рекао да су израелско-арапски односи оптерећени догађајима из прошлости „и мешањем са стране“, а да је Голда са огорчењем говорила о политици Велике Британије, као и о томе да у односима између Израела и Југославије „нема довољно непосредних веза између двеју Влада“; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 22, бр. 174.

⁶¹ Секретар посланства Лapid у разговору са Синишом Кошутићем, 15. октобра 1957, нагласио да је наоружавање Египта и Сирије опасно за Израел и да је Сирија потпала под утицај СССР-а. У наставку је израелски представник истакао да се Голда Меир у Њујорку сусрела с Кочом Поповићем, који је рекао да ће Југославија подједнако третирати Израел и арапске земље; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 421838.

⁶² Разговор заменика генералног директора израелског МИП-а Левавија и Ђурића, 15. децембра 1957, истакнуо продор утицаја Совјетског Савеза за ширење комунизма међу арапским земљама и да се то може спречити решавањем палестинског проблема на основу одлука УН; да је Израел спреман на преговоре, али не по диктату, и да су два најважнија проблема питање граница и избеглица; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 19. Пошта југословенског посланства у Тел Авиву (од 3. фебруара 1958); Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

Забелешка о разговору Алеша Беблера са израелским послаником Даром, 25. децембра 1957, указује да је говорио о сусрету Коче Поповића и Голде Меир у Њујорку. Посланик је предлагао проширење сарадње и учешће Југославије на прослави 10-годишњице постојања израелске државе.⁶³ Белешке о сусретима подсекретара Добривоја Видића и амбасадора Дара, 11. марта и 17. априла 1957, указују на настојање да се сагледа југословенски став према израелско-арапским односима и добије подршка у вези с гласањима на међународним конференцијама.⁶⁴

Насерова посета Југославији 1958. године била је разлог за настојање израелских дипломатских представника да укажу на потребу заштите својих интереса.⁶⁵ Југославија је пратила опште политичко стање, а на основу прегледа поште југословенског посланства у Тел Авиву, током јуна и септембра 1958, може се закључити да је праћена ситуација на Блиском истоку.⁶⁶ Економски односи СФРЈ са Израелом регулисани су Трговинским и платним споразумом од 11. децембра 1958, а Споразум о трговини садржао је клаузулу о најповлашћенијој нацији.⁶⁷

Израел се обраћао захтевима за југословенским посредовањем због проблема проласка израелских бродова кроз Суецки канал.⁶⁸

⁶³ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 426839; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 45, дос. бр. 20.

⁶⁴ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 45499; *исто*: МСП., ПА, год. 1958, Ф. 52, дос. бр. 2; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 49107; *исто*: МСП., ПА, год. 1958, Ф. 52, дос. бр. 2.

⁶⁵ Разговор Говорушића са Лapidом, 10. јуна 1958, о Насеровој посети; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 414231. Разговор Коче Поповића са Даром, 18. јуна 1958, о сусрету Тито–Насер; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 414993.

⁶⁶ Извештај о Израелу и арапским земљама (извештај бр. 414824); извештај поводом предстојеће Насерове посете ФНРЈ (бр. 414829) и ставови о корисности Титовог посредовања код Насера, уз питање када ће Тито посетити Израел; извештај о кризи у Француској (бр. 414822), белешка о прослави годишњице Израела (бр. 414825) и о Владимирим потешкоћама са УН и САД због одржавања параде у Јерусалиму, те о одјеку Седмог конгреса СКЈ у Израелу (бр. 414811), односно о интересовању за рад Конгреса; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 414824. Преглед поште југословенског посланства у Тел Авиву из септембра 1958. о Израелу и најновијим догађајима на Блиском истоку (извештај бр. 420704: да је стварање УАР у Израелу дочекано са незадовољством и да су преврат у Ираку и догађаји у Либану забринули Израел) и кризи израелске владе (извештај бр. 420707: оставке тројице министара), као и извештај о југословенском пропагандном раду – бр. 420706; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 420704.

⁶⁷ Информација ДСИП-а о економским односима са Израелом од 18. марта 1960. Табела с подацима о робној размени (у милионима долара) указује на следеће чињенице: 1960 – 9; 1961 – 13,2; 1962 – 18,6; 1963 – 14; 1964 – 17,6; 1965 – 15,2; 1966 – 19,9; 1967 – 21,7; 1968 – 18,6, и 1969 – 16,2; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

⁶⁸ Разговор Вељка Мићуновића са Даром, 9. јуна 1959; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Разговор Дара са Прицом, 28. августа 1959; *Исто*.

Југословенски дипломатски извештаји указују на израелска настојања да активним деловањем у свету обезбеди повољне позиције.⁶⁹ Настојања су била део дугорочне и смишљене оријентације ради обезбеђења нових позиција – управо у периоду 1960–1966. године Израел је потписао 20 билатералних споразума о сарадњи са земљама Африке.⁷⁰

Израел је током 1960. године настојао да издејствује посету Вељка Мићуновића, који је у вези с тим записао: „*Нисам прихватио*

⁶⁹ Ђурићев извештај из Тел Авива, од 11. јула 1959, указује на израелска настојања да у азијским и афричким земљама успостави дипломатске односе и развије свесрдну сарадњу; МСП., ПА, ПА, год. 1959, Ф. 55, дос. бр. 20, пов. бр. 98. Извештај посланика Земљака из Тел Авива, од 13. марта 1962, указује на размене посета са земљама Азије, Африке и Латинске Америке, живу кампању у Западној Европи и да се од јеврејске дијаспоре тражи што непосреднија подршка за спољнополитичке циљеве; МСП., ПА, год. 1962, Ф. 46, досије бр. 20, бр. 63. Извештај југословенског дипломатског представника Тапавичког, такође из Тел Авива, од 29. јула 1962, указује на израелско ширење сарадње са афричким земљама; МСП., ПА, год. 1962, Ф. 46, дос. бр. 10, бр. 172. И информације достављене Титу, 15. августа 1963, указују на настојања Израела да развије економску и политичку активност у Африци; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-3-а/Израел, пов. бр. 353.

⁷⁰ Голда Меир је још током 1958. године путовала по афричком континенту и до 1962. остварила више посета. Након тога, председник Израела Исак Бен Цви посетио је Конго-Киншасу, Конго-Бразивал, Либерiju, Сенегал и Централну Афричку Републику. Премијер Леви Ешкар је 1966. посетио Либерiju, Сенегал, Обалу Слонове Кости, Конго-Кишансу, Уганду, Мадагаскар и Кенију. На ванредном заседању Генералне скупштине УН 1967. године одбачен је пројекат Резолуције 17 нестврстаних земаља којом је од Израела тражено да се повуче на позиције пре јунског рата 1967. године. Против тог текста гласало је осам земаља Африке (са Израелом су имале програм техничке сарадње), док се десет земаља уздржало. Вештом пропагандом, уз помоћ квалификованих стручњака и подршку агенција УН, Израел је успео да да хуманистички и међународни значај својим пројектима, а његов уплив у Африку подржале су и Сједињене Државе. Око 1.815 израелских стручњака остварило је у периоду 1958–1966. године око 3.500 пројеката о сарадњи, од којих се више од две трећине односило на афричке земље. Број мисија израелских стручњака пућених у Африку повећан је са 25 у 1956. на 406 стручњака у 1966. години. У периоду 1958–1966. године око 9.074 стипендиста из 90 земаља школовали су се у Израелу, а од њих су 4.482 били Африканци. Рат са Египтом 1956. довео је Израел у опасност од прекида дипломатских односа са земљама „трећег света“. Израелски извоз у Африку са 11,6 милиона долара 1963. повећан је на 34,2 милиона долара 1969. године. Израел је извозио тропске производе (дрво, кафа и какао) и производе индустрије дијаманата. На Афро-азијском институту у Тел Авиву образован је кадар из Африке, Израел је упућивао војну помоћ Африци (у Израелу су школовани војници из афричких земаља), у Етиопији су од 1960. до 1966. године Израелци руководили програмом борбе против фронта за ослобођење Еритреје и против Шикхитаса у Кенији, у Анголи су португалске трупе биле снабдевене израелским наоружањем, из Конго-Киншасе на обуку у Израел дошла су 1963. године 243 падобранца, међу којима и председник Мобуту, а у Чаду су 1967. убијена два израелска саветника у току операција против Фронта за националну ослобођење Чада; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5- б/Израел.

(нити одбио) позив (подвукао М. Т.)⁷¹ Са новим амбасадором Израела Авицером Шелечом разговарао је помоћник државног секретара Јосип Ђерђа (забелешка од 12. маја 1961), који је саопштио југословенски став да се од Израела увек добија одговор да спорови нису решени, да су Арапи непомирљиви и некооперативни, а да је Израел спреман да прихвати решење склапањем уговора о миру или о ненападању. Израелски амбасадор је говорио о добрим односима између Тита и Насера и „покушао набацити питање да ли би такви односи могли бити кориштени за утицање на Арапе“.⁷²

И поред настојања за сарадњом,⁷³ који је реметио однос према арапским земљама, југословенски став у вези са економским интересима био је крајње реалистичан.⁷⁴ Конференција Несврстаних у Београду 1961. била је разлог појачаног израелског интересовања.⁷⁵ Због офанзивног израелског спољнополитичког наступа,

⁷¹ Према забелешци о разговору Вељка Мићуновића и отправника послова Израела Цвија Локера, 10. маја 1960, Локер је, по налогу своје владе, пренео жељу да се прошире односи с Југославијом и уручио позив Мићуновићу да посети Израел; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 413091; *исто*: МСП., ПА, год. 1960, Ф. 52, дос. бр. 24, пов. бр. 413091. Следи забелешка од 27. јуна 1960. начелника ВИ одељења Николе Милићевића о разговору са Локером, који је дошао на југословенски захтев. Милићевић је објаснио да је Мићуновић одсутан, али да се, начелно, прихвата позив да посети Израел; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 417541.

⁷² Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел; *исто*: МСП., ПА, год. 1961, Ф. 49, дос. бр. 26, бр. 414674.

⁷³ Југословенски захтев (1962) за саслушање Ајхмана; МСП., ПА, год. 1962, Ф. 46, дос. бр. 46.

⁷⁴ Белешка од 6. јуна 1961: са Израелом економска сарадња сводила се углавном на трговинску размену од око 4,5 милиона долара; да је, потом, тражено да се сарадња прошири, што је економски прихватљиво, али је политички проблематично; са арапским земљама знатнија робна размена (извоз је 1960. године износио 26. милиона долара, а увоз 41 милион); предлаже се да се не спутава економска сарадња, да се Арапима објашњава да је то редовна робна размена и да са Израелом, због његове политике, нема шире економске сарадње; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 419785.

⁷⁵ Разговор Коче Поповића и Авицера Шелеча, 23. августа 1961, о конференцији несврстаних у Београду; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 425703; *исто*: МСП., ПА, год. 1961, Ф. 49, дос. бр. 26, пов. бр. 425703. На Првој конференцији несврстаних у Београду, 1961. године, Југославија се изјаснила за права арапског народа Палестине. Тада је палестинска делегација водила разговоре са југословенским представницима у вези са отварањем бироа у Београду и саопштила да не могу послати делегацију која би представљала покрет у целини. Елаборат ДСИП-а од 31. децембра 1969. године „Палестински проблем и криза на Блиском Истоку“ на којем је руком писана белешка Ј. Б. Тита: „Ово задржати ради употребе. Т“; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Палестина. До контаката између ПЛО и југословенских представника дошло је након оснивања те организације, 1964. године, а са другим палестинским организацијама није било никаквог контакта до јунског рата 1967, када су помоћ тражили Ел Фатах ПЛО и НФ. До јунског рата 1967. године

Ђерђа је 6. марта 1962. послао југословенском посланику у Тел Авиву Земљаку депешу којом је настојао да сарадња „не превазиђе“ жељене оквире.⁷⁶ На основу забелешке о састанку државног подсекретара Марка Никезића са израелским послаником Шелечом, 11. јануара 1963, Израелу је једина брига био Насер, који је настојао да уједини Арапе ради борбе против Израела, па је његов представник нагласио да му је основни интерес разједињење арапских земаља.⁷⁷

У Југославију је у августа 1963. дошао нови посланик Абрахамом Кидрон.⁷⁸ Дотадашњег је Тито примио у опроштајну посету, а према забелешци од 30. јуна 1963. том приликом је говорио да је у Израелу сазрело мишљење да спор са Арапима треба решавати мирним путем, додајући: „У данашњем свету ни један се проблем не може решавати ратом. Ако би икада сазрели услови за један *потпуно тајни сусрет између Израела и напр. УАР* (подвукао М. Т.), у Израелу су дубоко уверени да је једино подесно место за такав сусрет у Југославији. Амбасадор пита друга Председника шта мисли о таквој једној ствари и уопште како процењује ситуацију на Блиском Истоку“. Тито је одговорио да Југославија подржава прогресивна кретања у арапским земаљама, да је то у интересу и Израела и да се не слаже с политиком Ирака према Курдима, што не подржава ни Насер, додајући: „Што се тиче поменутог *сусрета треба бити стрпљив и реално оцењивати када ће бити повољни услови* (подвукао М. Т.)“.⁷⁹ Такав завршетак разговора значајан је због тога што указује на тражење да Тито посредује у одржавању некаквог тајног израелско-арапског састанка.

постојало је у избеглиштву, у више земаља, двадесетак палестинских организација и група различите политичке оријентације. Најзначајнији је био народноослободилачки покрет за ослобођење Палестине познат под именом *Al Fatah* („Покрет“). Његови командоси, окупљени у организацију под називом *Al Asafa* („Олуја“), почели су да изводе диверзантске акције још 1963. године. Лидер *Al Fatah* био је Јасер Арафат, који је по занимању био инжењер, али је похађао војну академију у Каиру. Друга значајна палестинска организација је *PLO* (Палестинска ослободилачка организација), формирана на основу одлуке арапског самита у Александрији 1964, а тада је оформљена и *РА* (Палестинска ослободилачка армија), чије су стационарање на својој територији дозволили УАР, Сирија и Ирак, док је Јордан забранио. Палестинска ослободилачка армија је углавном била стационарирана у Гази, где је њен већи део уништен у јунском рату 1967. године; Елаборат ДСИП-а од 31. децембра 1969. „Палестински проблем и криза на Блиском Истоку“.

⁷⁶ МСП., ПА, год. 1962, Ф. 46, дос. бр. 20, пов. бр. 47368.

⁷⁷ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 41506; *исто*: МСП., ПА, год. 1963, Ф. 48, дос. бр. 18.

⁷⁸ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-3-а/Израел, пов. бр. 178/63, бр. 412879. Југословенски посланик у Израелу од 1964. године био је Шобајић; МСП., ПА, год. 1964, Ф. 83.

⁷⁹ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-3-а/Израел.

Југославија је остваривала сарадњу са арапским државама,⁸⁰ а Израел је настојао да буде у току са радом нове конференције Невсврстаних.⁸¹ Почетком 1965. године израелски посланик интересовао се за могућност отварања представништва Палестинског ослободилачког покрета у Београду и тражио објашњење поводом југословенског слања честитки на две адресе (Јерусалим и Тел Авив).⁸² Априла 1965. било је речи о могућности незваничне туристичке посете Југославији израелског председника Цалмана Шазара,⁸³ али се, потом, од тога одустало.

Једно од питања присутних у југословенско-израелским односима били су израелски захтеви за Титовом посетом. Њих треба сагледавати у контексту Титових путовања и посета и израелског настојања да ојача своју позицију. Захтеви за овом посетом прослеђивани су још од 1954.⁸⁴ На томе се инсистирало 1955,⁸⁵ а и наредне

⁸⁰ МСП., ПА, год. 1964, Ф. 83, дос. бр. 8, пов. бр. 427554.

⁸¹ Разговор Марка Никезића са Кидроном; МСП., ПА, год. 1964, Ф. 83, дос. бр. 18, пов. бр. 437393.

⁸² Разговор од 28. јануара 1965. између Звонка Раоса, помоћника начелника управе ДСИП, и првог секретара израелског посланства Елхнена Шана, који је дошао на свој захтев; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-3-а/Израел, бр. 42935.

⁸³ Забелешка о разговору секретара Протокола ДСИП-а Ранка Вилуса с послаником Кидроном (дошао на своје тражење), 5. априла 1965, који га је обавестио о доласку израелског туристичког брода у Дубровник у којем ће бити и израелски председник Цалман Шазар и молио да га прими председник општине Дубровник. На том захтеву је белешка писана руком: „ДСИП – јавља другу Марку Никезићу и белешка бр. 40 од 5. априла се поништава, јер Председник Израела одустао од путовања бродом у Дубровник“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 40.

⁸⁴ Вукмановића из Тел Авива од 28. октобра 1954. године о идеји начелника одељења израелског МИП-а Бензура да позове Тита да посети Израел; МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 16, бр. 100. Текст депеше од 16. децембра 1954. југословенског ДСИП-а (Цицмил) указује на то да Израел не одустаје од те намере; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Посланик Левави Алешу Беблеру, 18. децембра 1954, да Тито посети Јерусалим; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 416896; *исто*, МСП., ПА, год. 1954, Ф. 43, дос. бр. 17.

⁸⁵ Разговору Латинковића са послаником Израела, 3. јануара 1955, да Тито посети Израел; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 4104. Са Левавијем је, 22. фебруара 1955, разговарао и Коча Поповић, коме је саопштен позив израелског председника да Тито посети Израел. На документу је белешка писана руком од 4. марта 1955: „Друг Вилфан обавестио друга Кочу Поповића и Беблера да друг Председник захваљује на позиву, али да се ове године не би могао да реализује пут у Израел“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, стр. пов. бр. 69. Густав Влахов је, 7. марта 1955, писао Титу да је 3. марта разговарао са послаником Јораном, који ме је рекао да је Титу уручен позив да на путу за Етиопију и Египат посети и Израел, на шта се чека одговор; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел. Потом је Алеш Белер разговарао са Левавијем (забелешка од 20. априла 1955) и саопштио му да Тито није у могућности да посети Израел због раније преузетих обавеза, али да ће се то питање размотрити другом приликом; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел; *исто*: МСП., ПА, год. 1955,

године, 1956. и 1957, нису прошле без захтева за Титовом посетом.⁸⁶ Нарочито је наглашен интензитет захтева за посетом у периоду 1958–1960. године.⁸⁷ Израелску заинтересованост за посету најбоље сублимира став да ће Тито „*бити радо виђен и топло дочекан кад год буде желео да дође*“.

Израел је настојао да дипломатске односе са Југославијом институционално подигне на ранг амбасада. Ти захтеви долазили су

Ф. 30, дос. бр. 22. Јово Капићић је, 26. априла 1955, разговарао с послаником Израела (дошао на свој захтев), који га је подсетио на разговор с Беблером о Титовој посети Израелу; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 45683; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 22. Разговор секретара Кнежевића са саветником израелског посланства Авнером, 19. јула 1955, који се интересовао да ли ће Тито прихватити позив да посети Израел; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 11.

⁸⁶ Разговор К. Поповића са Левавијем, 26. јануара 1956, указује да је поново постављено питање Титове посете Израелу; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 41143; *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 40, дос. бр. 21, пов. бр. 41143; МСП., ПА, год. 1955, Ф. 30, дос. бр. 22. Коча Поповић се и 25. јула 1956. сусрео с послаником Левавијем; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 412075; *исто*: МСП., ПА, год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24. За Кочу Поповића је 25. јула 1956. урађена забелешка о ранијем сусрету са израелским послаником да, ако се покрене питање посете министра иностраних послова Голде Меир: „Мишљења смо да би посету у принципу могли прихватити, али да се питање конкретније размотри почетком идуће године“; МСП., год. 1956, Ф. 40, дос. бр. 24, пов. бр. 49083. Извештај посланика Ђурића из Тел Авива од 3. августа 1957. указује на његову посету Голди Меир, која је у разговору величала Титову улогу у свету и изразила жаљење због тога што није посетио Израел. Одговорио јој је да ће до посете свакако доћи, а разговор је завршен „Голдино изјавом да ће председник Тито бити радо примљен у Израелу кад год се буде решио да дође“; МСП., ПА, год. 1957, Ф. 45, дос. бр. 22, бр. 174.

⁸⁷ Разговор Добривоја Видића са Даром, 11. марта 1958; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, бр. 45499; *исто*: МСП., ПА, год. 1958, Ф. 52, досије бр. 2, пов. бр. 45499. Ђурић из Тел Авива, 18. октобра 1958; МСП., ПА, год. 1958, Ф. 52, дос. бр. 4, бр. 338. Рато Дугоњић из Варшаве, 3. новембра 1958, о предлогу израелске стране да Титовом посетом; МСП., ПА, год. 1958, Ф. 42, дос. бр. 4, бр. 433. Извештаји посланика Ђурића из Тел Авива од 6. јануара 1959. (да се Голда Меир интересовала за Титово путовање, да јој је Ђурић објаснио смисао пута у Индонезију и да је она на то констатовала да заобилази Израел, додајући да ће Тито „*бити радо виђен и топло дочекан кад год буде желео да дође*“ (подвукао М. Т.); МСП., ПА, год. 1959, Ф. 55, дос. бр. 29, бр. 4; Извештај од 12. маја 1959: да је Голда Меир на пријему рекла да има добре вести из Београда да је Тито поновио обећање да ће доћи у Израел, а што се Израела тиче, да је он „добро-дошао у свако време“; МСП., ПА, год. 1959, Ф. 55, дос. бр. 29, бр. 120. Извештај од 10. јуна 1959. о разговору на пријему са Гурионом, који је питао када ће Тито да дође у посету Израелу; МСП., ПА, год. 1959, Ф. 55, дос. бр. 29, бр. 156.

⁸⁷ Забелешка Брилеја о разговору са послаником Даром, 12. фебруара 1960: саопштио да одлази на нову дужност разочаран због тога што Тито није посетио Израел; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, бр. 43668; *исто*: МСП., ПА, год. 1960, Ф. 52, дос. бр. 26. Ђурић у извештају из Тел Авива, 14. јула 1960: да је Бен Гурион при опроштајној посети покренуо питање Титове посете; МСП., ПА, год. 1960, Ф. 52, дос. бр. 27, бр. 186.

са више места и покретани су у дужем временском периоду. Прве податке срећемо у периоду 1957–1958. године.⁸⁸ Најинтензивнији су шездесетих година, почевши од 1962,⁸⁹ као и касније 1966.⁹⁰ и непосредно пред прекид дипломатских односа након новог израелско-арапског рата 1967. године.⁹¹

Југословенско-израелски односи средином шездесетих година били су на још једној провери због нарастања израелско-арапских

⁸⁸ Разговор Сенише Кошутића са Лapidом, 15. октобра 1957; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 421838. Разговор Алеша Беблера са Даром, 25. децембра 1957; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 426839, *исто*: МСП., ПА, год. 1955, Ф. 45, дос. бр. 20. Информације Добривоја Видића, 6. јануара 1958, посланству у Израелу; МСП., ПА, год. 1958, Ф. 52, дос. бр. 3, пов. 4261.

⁸⁹ Разговор Вељка Мићуновића и израелског посланика, 11. јануара 1962; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 41423. Коча Поповића је, 24. октобра 1962, разговарао са Шелечом; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 434301; *исто*: А ДСИП, ПА, год. 1962, Ф. 46, дос. бр. 15.; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-3-а/Израел, пов. бр. 353. Из разговора Звонка Грахека, из југословенског ДСИП-а, са израелским послаником Кидроном (забелешка од 1. јула 1965); МСП., ПА, год. 1965, Ф. 66, дос. бр. 8, бр. 422644.

⁹⁰ Разговор председника Савезног извршног већа Петра Стамболића са Даганом, 7. јануара 1966, који је закључио: „Ја сам у Београду, поред министра Немачке Демократске Републике, једини посланик, и осећам се донекле као музејски примерак“; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 7. Разговору Ива Сарајчића са Даганом (забелешка од 14. јануара 1966); МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 3, пов. бр. 4198. Израелско инсистирање било је разлог за настанак елабората заменика државног секретара Миша Павићевића (ССИП), 24. септембра 1966, упућеног СИВ-у о подизању дипломатског представништва на ранг амбасаде у коме се каже да су дипломатски представници ДР Немачке и Израела у више наврата изразили жељу за узајамно акредитовање мисије са ранга посланства на ранг амбасаде: „...Мислимо да нашем евентуалном акту о подизању ранга представништва не би требало давати карактер унапређења узајамних односа нити политички значај уопште, већ исти представити као логичан резултат горе наведених принципа и савременог развоја установе дипломатских представништа између суверених земаља. На основу свега изложеног предлажемо да Савезно извршно веће донесе надлежну одлуку да се са земаљама са којима имамо договорену размену дипломатских представништа у рангу посланства може прићи склапању споразума о дизању представништа на ранг амбасаде“; МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, бр. 46027. Разговор саветника државног секретара Прице са послаником Даганом, 25. октобра 1966; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, бр. 437987; *исто*: МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, досије бр. 3, бр. 437987. Забелешка од 7. новембра 1966. о разговору Мијовића из југословенског ДСИП-а и посланика Дагана; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 3, пов. бр. 438198.

⁹¹ Даган в. д. начелнику Управе за Африку и Блиски исток Мијовићу, 16. јануара 1967; А ДСИП, ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 3, пов. бр. 4992. И из разговора (22. фебруара 1967) саветника државног секретара Лазара Мојсова са израелским послаником Даганом види се да је поново покренуто питање подизања дипломатских представништа на ранг амбасада, на шта му је одговорено да се не види никакав посебан разлог да се поново покрене то питање. Мојсов закључује да је реч о личној Дагановој амбицији јер му је то успело с посланством у Варшави, где је био раније; МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 23, пов. бр. 46697.

супротности. Израел је преко посланика у Београду протестовао због југословенских изјава, а врхунац неповерења било је Титово избегавање да га прими.⁹² Израел је тражио активнију југословенску улогу у блискоисточном спору и бринула их је Насерова посета Југославији.⁹³ У таквој ситуацији Израел је настојао да офанзивним наступом у Југославији оствари циљеве кроз захтеве за ширим друштвеним везама.⁹⁴

⁹² Према забелешци, у разговору (17. маја 1965) са замеником државног секретара Павићевићем посланик Кидроном (дошао на свој захтев) изјавио је да су „њега и његову владу изненадиле недавне изјаве Председника Тита у Алжиру и УАР-у на рачун Израела. Сличне антиизраелске примедбе са таквог места досада нису јавно даване. Пита да ли у вези са овим има неких промена у ставу СФРЈ према Израелу. Одговарам да остајемо на нашим принципијелним позицијама у питању Израела и да ту нема никаквих промена“; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 66, дос. бр. 7, пов. бр. 418000. Забелешка о разговору Звонка Грашека из југословенског ДСИП-а с начелником Одељења за социјалистичке земље МИП-а Израела Дароном, у присуству отправника послова Елханом Шаном, који је нагласио да има честе контакте са Шобајићем („у разговору са Шобајићем рекао је да их смета што речи критике и осуде долазе из уста нашег руководиоца, Председника, који води принципијелну политику“), да цени југословенску улогу у Другом светском рату и да „успут покушава да оправда агресију на Суез /1956./“; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 67, дос. бр. 1, пов. бр. 420833. Тито је одбио да прими посланика Кидрона. Према забелешци о разговору в. д. шефа протокола ДСИП-а Франца Жугула са послаником Кидроном, 4. јуна 1965, израелски представник је дошао да саопшти да напушта Југославију, да односи између две земље никада нису били лошији и да раније напушта Југославију – пре доласка новог посланика. Осим тога, тражио је да посети Тита („Друга Председника би посетио и на Брионима ако не би био у Београду“). На документу је руком забележено: „Напомена. Друг Председник је рекао следеће на оригиналу белешке: 'Примити ће их друг Марко (Никезић, примедба М. Т.) јер у јулу не могу да примам. Т'“; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 73 – примио га је Марко Никезић, 28. јуна 1965. године.

⁹³ Разговор вођен 16. августа 1965. између Павићевића из југословенског ДСИП-а и отправника послова Елхана Шана; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 66, дос. бр. 16, бр. 430330. Грахек, из југословенског ДСИП-а, разговарао са израелским отправником послова Шаном, 3. септембра 1965, о Насеровој посети; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 67, дос. бр. 1, бр. 430363

⁹⁴ Крајем 1965. у Југославији је акредитован нови израелски посланик Авидгор Даган; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-3-а/Израел, бр. 438569. Забелешка о разговору Марка Никезића са новим израелским послаником Даганом, 17. децембра 1965, односи се на предају акредитива; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 66, дос. бр. 8, бр. 444143. Забелешка од 24. децембра 1965. о разговору Звонка Грахека с послаником Авидгором Даганом, са напоменом: „Имам утисак да је нови посланик дошао са оријентацијом на офанзивнији наступ у поређењу са његовим претходником“; МСП., ПА, год. 1965, Ф. 67, дос. бр. 1, бр. 444129. Забелешка о разговору Вејновића, помоћника председника Комисије за културне везе са иностранством, са израелским послаником Даганом, 10. фебруара 1966, који је истакао да су економски односи добри, што се не може рећи за „политичке“, а да културни треба да буду бољи, па је, у вези с тим, тражио потписивање програма за културну сарадњу; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 5, пов. бр. 70. Са Даганом након повратка из Израела, 14. априла 1966, разговарао Јо-

Израелски захтеви за југословенском подршком, предлози за укидање виза и појачана активност у Југославији⁹⁵ поткопавани су југословенским дистанцирањем и израелским неповерењем.⁹⁶ Динамика контаката, захтева и делатности посланика Дагана указује на активност која се захуктавала и која је претходила поновном заоштравању израелско-арапских односа, који су прерастали у нови ратни сукоб.

6. Израелско-арапски рат 1967. године и прекид дипломатских односа

Криза на Блиском истоку, коју су пратили стални оружани инциденти,⁹⁷ достигла је врхунац 1967. године.⁹⁸ Египат је пре тога, новембра 1966, склопио војни савез са Сиријом, а у мају 1967. прикључио им се и Јордан. Забелешка о разговору саветника државног се-

же Брилеј, који је истакао да постоји интерес за долазак израелских туриста у Југославију; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 19, бр. 39/1. Забелешка (20. април 1966) о разговору Вејновића и амбасадора Дагана; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 5, пов. бр. 159. Белешка о разговору Авда Хума, председника Савезног савета за координацију научних делатности, и Дагана, 3. октобра 1966, који се интересовао за могућност проширења научне сарадње; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 4, бр. 46027. Забелешка од 27. октобра 1966. о разговору члана СИВ-а Јоже Брилеја и посланика Дагана; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 19.

⁹⁵ Разговор Звонка Грахека са Даганом, 29. априла 1966; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 3, бр. 414814. Забелешка о разговору в. д. начелника Управе за конзуларне послове Милана Трешњића с Даганом, 24. маја 1966, указује на заинтересованост израелског представника за предлог да се укину визе између Израела и СФРЈ; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 17, пов. бр. 1286/66. Забелешка од 9. новембра 1966. о разговору Бранка Карацоле (из југословенског ДСИП-а) и посланика Дагана: израелски представник је говорио о предлогу реципрочног укидања виза између Југославије и Израела; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 17, пов. бр. 2731/66. Забелешка о разговору Лазара Лилића (Протокол ДСИП) и Дагана, 2. децембра 1966; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 357. Звонко Граhek, из југословенског ДСИП-а, у забелешци од 13. октобра 1966, указао је на појачану активност представништва Израела у Београду: у Сарајеву, у организацији Савеза јеврејских општина СФРЈ, одржана прослава поводом 400 година од доласка Јевреја у Југославију и присуству Нахума Голдмана, председника Светске ционистичке организације; у Тел Авиву одржана пријатељска фудбалска утакмица између Израела и Југославије на њихову иницијативу, и да су договорени размена посета радио-станица Београда и Тел Авива и отварање изложбе слика у Тел Авиву; МСП., ПА, год. 1966, Ф. 79, дос. бр. 7, бр. 435989.

⁹⁶ Посланик Даган је, 4. октобра 1966, у разговору с помоћником начелника ДСИП-а Францом Жугулом, на који је позван ради консултације у вези с посетом председника Алжира Бумедијена, изјавио да не жели да присуствује пријему; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-6/Израел, пов. бр. 284.

⁹⁷ Разговор Мијовића са Даганом, 16. јануара 1967, о сиријским упадима; МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 3, пов. бр. 4992.

⁹⁸ О рату 1967. више видети: *Bogetić-Životić, n. d, str. 102-115.*

кретара Лазара Мојсова са изаелским послаником Даганом (дошао на свој захтев), 25. маја 1967, указује на то да је он дошао по налогу своје владе да објасни ситуацију на Блиском истоку, настојећи да „побије“ југословенске ставове о агресивним акцијама Израела. Речено му је да се те изјаве разликују од онога што је речено југословенском посланику Шобајићу у Тел Авиву. Посланик Даган је рекао „да се не ради ни о каквом протесту или, демаршу, већ о излагању израелских ставова“, а после одговора Лазара Мојсова на његово саопштење рекао је да је очекивао такав коментар на своју изјаву и да не жели да улази у дискусију јер су им становишта „дијаметрално супротна“.⁹⁹ Израел је настојао да у новонасталој ситуацији обезбеди југословенску подршку, па су бивши Југословени из Израела Ј. Б. Титу послали телеграм апелујући да се помогне очување мира на Средњем истоку, уз констатацију да се Израел једнострано окривљује. Тито је 31. маја 1967. на том телеграму написао руком: „Не одговарати. Т“.¹⁰⁰

Рат је отпочео 5. јуна 1967, када је Израел напао и уништио египатске војне циљеве. Сукоб је трајао шест дана и завршен је арапским поразом. Уследили су југословенска осуда Израела (Титова изјава *Танјугу* 5. јуна 1967)¹⁰¹ и даље заоштравање односа. У забелешци заменика државног секретара Павићевића о сусрету с послаником Даганом, 11. јуна 1967, пише: „Предао сам посланику протестну ноту. Пошто се упознао са садржајем посланик је приметио: 'видим да се ради о упозорењу, а не о прекиду'. Потврдио сам његов закључак. Посланик је рекао да ће са садржајем ноте одмах упознати своју владу и да ће ме обавестити о њеном одговору“.¹⁰² Истог дана југословенски ДСИП известио је о новонасталој ситуацији југословенске амбасаде: да је у 22.30 предата нота посланику Израела након израелске агресије и његовог одуговлачења да се повинује резолуцијама Савета безбедности, да југословенска влада осуђује ту агресију и да сматра неопходним да се израелске трупе повуку, јер ће, у противном, бити приморана да преиспита своје односе са Израелом.¹⁰³ Сутрадан, 12. јуна 1967, ДСИП (Лазар Мојсов) је известио дипломатска представништва СФРЈ: „Није искључено да убрзо дође и до прекида дипломатских односа са Израелом. Одлука ће зависити од његовог непосредног даљег понашања. Нота, коју смо предали, наш 420430, за сада представља оштро упозорење и само први корак. Држаћемо вас у току и настојаћемо да вас о евентуалној одлуци благовреме-

⁹⁹ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 418034.

¹⁰⁰ Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел.

¹⁰¹ A. Lebl, *n. d.*, str. 39–75.

¹⁰² Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Израел, пов. бр. 420415; *исто*: МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10.

¹⁰³ МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, пов. бр. 420430; A. Lebl, *n. d.*, str. 39–75.

но обавестимо“.¹⁰⁴ Потом је дошло до прекида дипломатских односа и 13. јуна 1967. Павићевић се сусрео с Даганом, а у вези с тим записао је: „Уручио сам му ноту о прекиду дипломатских односа“. Даље се каже да је посланик у име своје владе и у своје лично име одбацио разлоге које је навела југословенска влада, да се нада да ће се односи поново успоставити и да одлази као пријатељ Југославије, на шта му је речено да му није одређен никакав прецизан рок за одлазак из Југославије.¹⁰⁵ Сутрадан, 14. јуна 1967, Даган се сусрео са Лилићем из Прокола ДСИП-а и тражио да буде хитно примљен ради уређивања свог одласка и одласка других чиновника посланства.¹⁰⁶ Истога дана у обавештењу југословенског ДСИП-а (Петровић) упућеног посланству у Тел Авиву указано је да је приликом предаје ноте о прекиду дипломатских односа Даган у име своје владе и у своје лично име одбацио све разлоге који се наводе у југословенској ноти, која је, према њему, „неоправдан и драстичан корак“ и да је због свега изразио жаљење и наду да ће се дипломатски односи поново успоставити.¹⁰⁷ Такође истог дана, 14. јуна 1967, Мојсов је у име југословенског ДСИП-а известио сва југословенска представништва о разлозима прекида дипломатских односа са Израелом.¹⁰⁸

Извештај посланика Шобајића из Тел Авива, од 15. јуна 1967, указује да је прекид односа с Израелом наишао на негодовање.¹⁰⁹ Истог

¹⁰⁴ МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, пов. бр. 420430/4У.

¹⁰⁵ Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 420497; исто: МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10.

¹⁰⁶ Говорио је о одласку секретара, аташеа и осталих чланова, као и да не зна која ће земља преузети заштиту израелских интереса у Југославији, а одговорено му је да посланство и архива остају под заштитом југословенских власти; Архив Ј. Б. Тита, КПР I-5-б/Израел, пов. бр. 153.

¹⁰⁷ МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10.

¹⁰⁸ Нота од 11. јуна садржи констатације о осуди агресије, неподдржавању одлуке Савета безбедности о обустави ватре и протеривању избеглица, и захтев да се Израел повуче. У ноти од 13. јуна констатује се да Влада Израела „пренебрегава упозорење владе СФРЈ“ и да су аргументи за претходне ноте повреда принципа Повеља ОУН о мирном решавању спорова, да су преседани израелске изјаве о анексионистичким намерама, да је одлука о прекиду односа са Израелом (пре тога само са Ватиканом) донета због гажења основних људских права, прогона и стварања тешких избегличких проблема, и да је Израел за десет година два пута извршио агресију на своје суседе. На крају пише: „Јављајте о евентуалним реакцијама на ову нашу одлуку“; МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, пов. бр. 420466; A. Lebl, *n. d.*, str. 39–75.

¹⁰⁹ Званичним изјавама Израел покушава приказати као враћање Југославије у совјетску сферу утицаја, док је у политичким круговима приметна узнемиреност због негативних последица југословенског потеза на ширем међународном плану; да је удружење Јевреја из Југославије предало неку врсту петиције у којој доминира мишљење да Југославија прети Израелу, те да се на вест о прекиду односа између две државе до тада једино огласио провладин лист *Davud*, и то на линији званичне изјаве; МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, бр. 140. О прекиду односа са Израелом видети: Bogetić-Životić, *n. d.*, str. 167–175.

дана, 15. јуна 1967, Мојсов је известио посланство у Тел Авиву о следећем: „Извршен прекид само дипломатских, а не и осталих односа, те се почасни конзули неће укинути“. Осим тога, сложио се са укидањем посланства (наложио је да се спакују инвентар и дипломатска пошта и пошаље архива) и, на крају, додао: „У контакту смо са Аустријом о преузимању заштите интереса. Чим добијемо сагласност, јавићемо“.¹¹⁰

Контакти после прекида дипломатских односа нису сасвим прекинути и одржавани су у Уједињеним нацијама и појединим земљама у којима су Југославија и Израел имали дипломатска представништва.¹¹¹ Југословенски ставови након прекида дипломатских односа с Израелом садржани су у елаборату ДСИП-а, одражавајући прагматичан и рационалан приступ према новонасталој ситуацији. Стање је сагледавано из угла сопствених интереса, са дистанцом неопходног дипломатског одстојања и одмерености: у јунском рату 1967. године Уједињена Арапска Република (УАР), Јордан и Сирија доживеле су катастрофалан пораз и тада су срушене палестинске илузије да им те земље могу помоћи. На другој страни, израелске репресивне мере подстакле су појачан палестински отпор, а југословенски став је био да треба наћи политичко решење проблема на Блиском истоку. Након рата 1967. створено је више палестинских организација које су имале подељено мишљење о начину даљег деловања. Временом је палестинско питање било сведено на хуманитарни проблем избеглица, а након рата 1967. постављено је као проблем остварења права палестинског народа. Југословенски званични став је био да треба превазићи кризу створену израелском агресијом, изнаћи трајно решење за коегзистенцију Јевреја и Арапа на територији Палестине и водити рачуна о реалности (стечена права Израела и права арапског становништва Палестине).¹¹²

*

*

*

Југославија је након проглашења Израела, 1948. године, са новоствореном државом успоставила дипломатске односе. У непосредној сарадњи две државе покретана су бројна питања (имовина југословенских Јевреја који су отишли у Израел, трговинска, војна и културна сарадња итд.). Израел је настојао да купи југословенско оружје и да Тито посредује у организовању тајног израелско-арап-

¹¹⁰ МСП., ПА, год. 1967, Ф. 65, дос. бр. 10, пов. бр. 420466.

¹¹¹ A. Lebl, *n. d.*, str. 39–75.

¹¹² Елаборат ДСИП-а од 31. децембра 1969. „Палестински проблем и криза на Блиском Истоку“, на којем је руком писана белешка Ј. Б. Тита: „Ово задржати ради употребе. Т“; Архив Ј. Б. Тита, КПП I-5-6/Палестина.

ског састанка, што је југословенска страна избегавала одлагањем договора. Настојећи да ојача међународну позицију, Израел је током 1954. године у контактима са југословенским представницима тражио могућност за приступање Балканском пакту. Такође, Израелу је била потребна југословенска подршка приликом гласања за резолуције у Уједињеним нацијама да би ојачао своју позицију у односу на арапске земље, па је с неповерењем гледао на југословенско-арапске контакте и приближавање. Једно од искушења у односима између две државе био је израелско-арапски рат 1956. године, који је Југославија осудила као израелску агресију. Израел је, желећи да учврсти и ојача везе с Југославијом, инсистирао на Титовој посети. Крајем педесетих и почетком шездесетих година тражено је успостављање чвршћих веза и подизање дипломатских односа на ниво амбасада. Југославија и Јосип Броз Тито, сагледавајући своју позицију кроз покрет Несврстаних и односе са арапским земљама, гледали су на Израел с дипломатском одмереношћу, с дистанце, и изгледало је као да се тапка у месту. Разлике у погледима на међусобне односе биле су на врхунцу током израелско-арапског рата 1967. године, након чега је дошло до прекида дипломатских односа.

Dr Milan Terzić, Research Fellow

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

FROM RECOGNITION TO SEVERANCE (Yugoslavia and Israel 1948–1967)

(Summary)

After the recognition of Israel in 1948, Yugoslavia established diplomatic relations with newly created state. In close cooperation between the two countries a number of issues were raised (assets of Yugoslav Jews who had went to Israel, trade, military and cultural cooperation, etc.). Israel strived for buying Yugoslav weapons and Tito's mediating in the organization of a secret Israeli-Arab meeting, which the Yugoslav side was avoiding by delaying agreement. In an effort to strengthen its international position, in 1954, in the contacts with Yugoslav representatives, Israel requested the opportunity to join the Balkan Pact. Also, Israel needed the Yugoslav support in voting for the resolutions at the United Nations in order to strengthen its position in relation to the Arab countries, so it looked with distrust at the Yugoslav-Arab closer contacts. One of the challenges in the relations between the two countries was the Israeli-Arab war in 1956, which Yugoslavia condemned as an Israeli

aggression. Wishing to strengthen and improve relations with Yugoslavia, Israel insisted on Tito's visit. Late in the fifties and in the early sixties, the establishment of closer links and raising diplomatic relations at ambassadorial level was sought. Yugoslavia and Josip Broz Tito, looking at their position through the Non-Aligned Movement and relations with Arab countries, looked at Israel with diplomatic measuredness, from a distance, and it seemed that there were no progress. Differences with regard to mutual relations were at their peak during the Israeli-Arab war in 1967, whereupon diplomatic relations were severed.

УДК 355.02(498:497.1)"1949/1953"(093.2) ;
355.02(498:47)"1949/1953"(093.2) ; 327(498:47)"1949/1953"(093.2)

Мајор др Петре Оприш

БЕОГРАД

E-mail: petreopris@yahoo.com

УТИЦАЈ СОВЈЕТСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ НА ВОЈНЕ ОДНОСЕ ИЗМЕЂУ РУМУНИЈЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ У РАНИМ ПЕДЕСЕТИМ ГОДИНАМА ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

АПСТРАКТ: У раду се говори о совјетским утицајима на југословенско-румунске односе као и о процесу изградње румунских оружаних снага које су се догодиле под непосредним совјетским утицајем током 40-их и 50 година XX века. Овај процес неодојив је од сличних активности које су Совјети спроводили у осталим земљама Источне Европе, а чије је крајње исходиште било потписивање Варшавског уговора 1955. године. Рад је написан на основу румунских архивских извора и релевантне румунске и стране литературе.

Кључне речи: Румунија, Југославија, СССР, оружане снаге.

Јосиф Стаљин је сматрао да су формирање Западноевропске уније 17. марта 1948. године, а потом оснивање Северноатлантског савеза (4. априла 1949. године) и подела Немачке на две државе – Савезну Републику Немачку (24. маја 1949. године) и Демократску Републику Немачку (7. октобра 1949. године) два изузетно значајна догађаја која су наводила на то да се изванредно број држава у Западној Европи – заједно са Сједињеним Државама – марљиво припрема за успостављање моћне коалиције против Совјетског Савеза и тиме изазива нови светски рат. Стога је политички вођа у Кремљу поспе-

шивао процес совјетизације свих држава Источне и Централне Европе, што је контролисао према споразуму о подели политичке контроле поменутих држава који је потписао са Винстоном Черчиллом у Москви, у октобру 1944. године. Једини изузетак, Југославија, ослободила се 1948. године од утицаја СССР-а и кренула путем изградње социјализма, што не само да се није свиђало Јосифу Стаљину, већ је такав став и осуђивао и стога је чинио све да уклони Јосипа Броза Тита из руководства Југославије.

Како је била унутар сфере утицаја Совјетског Савеза, а самим тим под његовом контролом, Румунија је у међународној политици предузимала политичке и дипломатске кораке по диктату из Москве, укључујући и ситуацију приликом потписивања Париског мировног споразума 1947. године. Последице тог документа за националну безбедност Румуније биле су јасно изражене. Поред чињенице да су неке румунске територије (области Бесарабија, Буковина и Херца) и даље остале под страном (совјетском) окупацијом, власти у Букурешту обавезале су се да ће проучити одређени број рестриктивних копнених, поморских и ваздушних клаузула које су смањивале одбрамбене капацитете румунских оружаних снага. Истовремено, власти у Букурешту су се обавезале да неће поседовати, производити нити тестирати „било какво нуклеарно оружје, самоходне или вођене ракете, нити уређаје који се користе за лансирање таквих ракета [...], нити било какве морнарничке мине или торпеда који се активирају не контактом са циљем, већ под утицајем механизма, торпедног чамца, подморнице или друге врсте пловила, торпедног чамца и посебне врсте јуришног пловног објекта“.¹

Годину и по после потписивања Париског мировног споразума, влада Петра Грозе одлучила је да поново активира неке фабрике оружја и муниције које су затворене на крају Другог светског рата.²

¹ *Documente privind istoria militară a poporului român: 13 mai 1945 – 31 decembrie 1947 [Документа која се односе на војну историју румунског народа: 13. мај 1945 – 31. децембар 1947]*, Bucharest: Military Publishing House, 1988, стр. 359.

² Крајем 1949. године владе САД-а и Велике Британије послале су румунским властима неке протестне ноте у вези са кршењем одредби Париског мировног уговора и тражиле су интервенцију Међународног суда правде (у Хагу). У складу са предлогом Ане Паукер, министра иностраних послова, 13. јануара и 11. фебруара 1950. године, влада Петруа Грозе одбацила је све оптужбе које су против њих поднете. Petre Opris, „Aspecte privind relațiile politico-militare ale României în cadrul blocului comunist (1948–1954) [Неки аспекти војних и политичких односа Румуније унутар оквира комунистичког блока (1948–1954)]“, у: *Honorem Viorel Faur*, Oradea University Press, 2006, стр. 485.

О истом проблему расправљало се на састанку Секретаријата Централног комитета румунске Радничке партије (8. фебруар 1950), а Ана Паукер изнела је исти предлог. Дискусија између учесника на састанку овако је текла: „Другарица Ана

Истовремено, власти у Букурешту поштриле су политички и социјални систем репресије (који се састојао од насилних и масовних хапшења, интернирања и принудног рада), започеле обавезно формирање пољопривредних задруга у целој земљи и увеле грађевинске радове на каналу Дунав – Црно море. Штавише, у лето 1949. године влада Петруа Грозе предузела је прве кораке у погледу слања у СССР, ради студија, румунске официре које је изабрало руководство румунске Радничке партије.³

Од јануара 1951. надаље, војне одредбе Париског мировног споразума очигледно су биле прекршене од владе Румуније, као резултат наређења које је издао Јосиф Стаљин на Конференцији народних република Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније и Бугарске и Совјетског Савеза (од 9. до 12. јануара 1951. године у Москви). На тој конференцији договорен је неопходан оквир за организациону, доктринарну и логистичку стандардизацију армија оних држава које су чиниле социјалистички лагер. То се, у складу са моделом који су наметнули Совјети, односило и на ру-

[Паукер]: Британци и Американци су нас обавестили да предлажу формирање заједничке комисије која ће судити нашим гресима [то јест, кршењу одредби Париског мировног споразума с наше стране]. Они су именовали [неке чланове у ту комисију], а ми такође треба да именујемо неке. Предлажемо следећи одговор (чита). Друг [Јосиф] Чишињевски: Слажем се са текстом. На једном месту се користе речи 'вештачке диверзије'; ово нису праве речи које треба употребити. На крају текста се јављају исте неадекватне речи и треба их променити. Друг [Василе] Лука: Слажем се [са текстом]". *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P. M.R. – 1950–1951* [Стенографски записи састанака Политбироа и Секретаријата Централног комитета румунске Радничке партије – 1950–1951], vol. 3. Romanian National Archives, Bucharest: 2004, стр. 100, 107.

Румунија није била једина земља у оквиру комунистичког блока која је била оптужена од влада САД и Велике Британије за непоштовање одредби Париског мировног споразума. У сличној ситуацији у истом периоду биле су Мађарска и Бугарска. Као резултат захтева које су поставили представници САД и Велике Британије, о овом проблему дискутовало се у оквиру Уједињених нација у јесен 1950. године. Видети опширније: Централни историјски национални архив (на румунском скраћено АНИС, од Arhivele Naționale Istorie Centrale), Председништво већа министара – Зборник записника, досије 13/1950: 1, 7; Boștinaru, V., *România-Israel: 50 de ani de relații diplomatice, 1948–1969* [Румунија-Израел: 50 година дипломатских односа, 1948–1969], vol. 1. Ministry of Foreign Affairs, Romanian Diplomatic Archives, Bucharest: Sylvi Publishing House, 2000, 2000, стр. 75.

³ Petre Opris, „Gheorghiu-Dej și soțiile sovietice ale militarilor români [Георгију-Деј и совјетске супруге румунских официра]”, *Dosarele Istoriei* [Историјски досије-и], бр. 3 (2005): 12–13, 15; Petre Opris, „Soțiile sovietice ale generalilor români: spionaj cu parfum de femeie? [Совјетске супруге румунских генерала: Шпијунажа са мирисом жене?]”, у: *România și consolidarea rolului acesteia ca furnizor de securitate. Secțiunea: Securitate și siguranță națională* [Румунија и консолидовање њене улоге као провајдера безбедности. Одељак: Безбедност и национална сигурност], vol. 2. Bucharest: National Intelligence Academy Press, 2005, стр. 236–243.

мунску армију.⁴ Према томе, одредбе Париског мировног споразума (10. фебруар 1947) које ограничавају број војника румунских, бугарских и мађарских оружаних снага очигледно су прекршене по налогу једне од четири велике силе које су потписале париски документ. У случају Румуније, мирнодопски састав требало је да се повећа са 125.000 (КОВ и ПВО) на 210.000, док се за ваздухопловство предвиђао пораст са 8.000 на 20.000, а за морнарицу – са 5.000 на 17.000. Истовремено, 1951. године Румунија је требало да добије од СССР-а, између осталог, 6 торпедних чамаца, 6 оклопних чамаца и две мале подморнице, а до јула 1952. године – ваздухопловну дивизију опремљену са 62 бомбардера типа Тупољев (Ту-2). Поред тога, Совјети су утврдили да ће испоручити 6 бомбардера типа Тупољев са опремом за извиђање. (Ту-6).⁵ План Кремља да створи снажно румунско ваздухопловство стално се побољшавао, тако да су почетком 1953. године све велике румунске ловачке јединице биле потпуно опремљене совјетским млазњацима. Међутим, тиме што је поседовала ове бомбардере, оклопне чамце и подморнице, Румунија је прекршила одредбе Париског мировног споразума.

⁴ Практично су Пољска, Мађарска, Чехословачка, Румунија и Бугарска биле присиљене да модификују своје планове развоја тешке индустрије значајно их повећавајући, па су постављени нови максимуми, између осталог, за мирнодопско и ратно бројно стање људства. Истовремено, одлучено је о начину како ове државе треба да опреме своје оружане снаге млазним ловцима, бомбардерима и радарским станицама, о нивоу њихове ратне производње и начину добијања производних лиценци за војни материјал. Видети Mastny, V., *NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949-56*. (*NATO у очима посматрача: Совјетске перцепције и поступци, 1949-56*) CWINP Working Paper no. 35 (March 2002), стр. 29-32; Holloway, D. *Stalin și bomba atomică. Uniunea Sovietică și Energia Atomică, 1939-1956* [*Стаљин и атомска бомба. Совјетски Савез и атомска енергија, 1939-1956*], European Institute, Jassy: TYPEWRITER Publishing House, 1998, стр. 274.

⁵ У складу са мерама утврђеним на Московској конференцији у јануару 1951, 23. и 66. румунски дивизије ПВО (свака састављена од три пука) били су у потпуности опремљени ловцима типа Лавочкин Ла-9; 68. јуришна ваздухопловна дивизија била је опремљена авионима за нападе по циљевима на земљи типа Иљушин (два пука опремљена авионима типа Ил-10), а два пука 87. мешовите ваздухопловне дивизије била су опремљена авионима типа Тупољев Ту-2 и Ту-6. Затим, Румунија је понудила нове типове совјетских авиона: Јаковљев Јак-17 УТИ „Магнет“ (школски млазни авион), Јак-23 „Флора“ (млазни ловац), Микојан-Гуревич МиГ-15 „Фагот“ (млазни ловац), S-102 (чехословачки МиГ-15), и МиГ-15 Bis, којима је румунско ваздухопловство било опремљено у периоду од 1951. до 1954. године. Сва три пука 97. ваздухопловне дивизије била су потпуно опремљена млазним ловцима Јаковљев Јак-23 и Јак-17 УТИ током 1952. године. *Istoria aviației române* [*Историја румунског ваздухопловства*]. Bucharest: Scientific & Encyclopedic Publishing House, 1984, стр. 375, 380-381; Opreș, Constantin, *Interviu acordat autorului* [*Изповесту. Интервју дат аутору*], Craiova, 24 December 1999.

С друге стране, на конференцији у Москви (јануара 1951. године) предложено је оснивање *Координационог комитета* под сталним вођством министра оружаних снага СССР-а (у то време маршала А. М. Василевског). Комитет су чинила по два делегата из сваке земље (један је представљао владу, а други националне оружане снаге), а требало је искључиво да се бави питањима с којима су се сусретале народне демократске државе о техничкој и војној опреми. Имао је консултативни карактер, периодично се састајао и у оквиру њега је формиран технички секретаријат за председавајућег комитета.

Анализирајући податке које имамо о том *Координационом комитету*, у јануару 1951. године у Москви је формирана моћна, самостална војна структура. Не можемо да се не питамо да они који су осмислили формирање Координационог комитета можда нису намеравали да примене, у наредне две-три године, совјетски модел (то јест принципе организације, операције, обуке, опремања војним борбеним средствима и другим средствима корисним за војну праксу, као и доктрину) у свим оружаним снагама које припадају државама које чине Источни блок, тако да после тога *Варшавски уговор* – заснован на координационом језгру већ формираном у јануару 1951. године – може да се појави.⁶

Које су биле последице Московске конференције по Румунију? Прво, знатан део румунских материјалних и финансијских ресурса коришћен је за увоз наоружања, борбено-техничких средстава и муниције из СССР-а, Пољске и Чехословачке, као и за увоз машинских алата и

⁶ По нашем мишљењу, тај Координациони комитет у потпуности је оправдао сврху оснивања. У тајном извештају о развоју борбене способности румунске војске од 1. маја 1951. године. Совјети су истакли негативну чињеницу да румунске оружане снаге нису спремне да изађу на крај са војном мобилизацијом, а ниво политичке и војне обучености је слаб. У том документу поменуто је: „Као последица лоше војне и политичке обучености војних јединица, значајног присуства реакционарних елемената међу официрским кадром, ниског нивоа дисциплине, као и слабе техничко-материјалне основе, ниво мобилизације и борбене спремности [румунске] војске остаје једнако низак као и раније“. Сличан документ такође је састављен у случају бугарске војске, у коме се њена борбена способност сматра „не баш добром“ због недостатка квалификованог кадра за техничко наоружање (тенкове, артиљерију, ПВО и морнарицу).

У осврту од 28. марта 1950. године НАТО војни аналитичари такође су истакли чињеницу да „су румунске и мађарске војне снаге знатно ојачале“, али „се још увек не могу сматрати ефикасним за вођење борбених дејстава у неким од наредних година“. Vasileva, N. V. „Războiul Rece și formarea blocurilor militare [Хладни рат и формирање војних коалиција]“, *Document. Buletinul Arhivelor Militare Române [Document. The Bulletin of the Romanian Military Archives]*, no. 4 (2005): 29.

опреме неопходних за одбрамбену индустрију.⁷ У исто време, радови на каналу Дунав – Црно море⁸ и наметнуто оснивање пољопривредних задруга настављало се несмањеним темпом. Све то одлучно је допринело брзом изнуравању румунске економије и довело до продаје, у великој мери, румунског злата из резерви Националне банке Румуније.⁹

⁷ Видети Petre Opris, „Industria românească de apărare înainte de înființarea Organizației Tratatului de la Varșovia [Румунска одбрамбена индустрија пре оснивања Варшавског уговора]“, у: *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț“ din Cluj-Napoca [Годишњак Историјског института „Георги Барит“ у Клужу-Напоки]*, *Historica Series*, vol. XLIV. Bucharest: Romanian Academy Publishing House, 2005, стр. 463–482. Према изјави А. И. Микојана, првог потпредседника Већа министара СССР-а и министра трговине, датој у Москви 1. фебруара 1954. године пред румунском делегацијом коју је предводио Георги Георгију Деж, Румунија је потрошила 9,2 милијарде леја (леј је била румунска валута у то време – *примедба аутора*) 1953. године (што је једнако 3.102,4 милиона рубаља или 729,9 тона чистог злата) на „инвестиције Министарства одбране и Министарства унутрашњих послова, као и на укупне трошкове специјалног сектора (румунске фабрике наоружања и муниције – *примедба аутора*)“. Том приликом совјетски министар је оценио да је та сума огромна за румунску државу. У исто време А. И. Микојан такође је био упознат са чињеницом да је спољњи дуг Румуније, акумулиран у њеним трговачким односима са СССР-ом, Чехословачком, Пољском и Демократском Републиком Немачком, достигао 260 милиона рубаља (што је једнако 61,2 тоне чистог злата), од чега је 50 милиона рубаља дуговала СССР-у (11,8 тона чистог злата), 155 милиона рубаља Чехословачкој (36,5 тона чистог злата), 15 милиона рубаља Пољској (3,5 тона чистог злата) и 40 милиона рубаља Демократској Републици Немачкој (9,4 тоне чистог злата). Volokitina, Tatiana, „Convorbirile sovieto-române de la Moscova (ianuarie-februarie 1954) în lumina noilor documente din arhivele rusești [„Совјетско-румунски разговори (Москва, јануар-фебруар, 1954) у светлу новооткривених докумената из руског архива]“, реферат представљен на 7. заседању румунско-руске заједничке историјске комисије, Плоешти, 11. до 15. новембар 2002; Buga, Vasile, „Convorbirile româno-sovietice din ianuarie-februarie 1954 [Румунско-совјетски разговори, јануар-фебруар 1954]“, *Arhivele Totalitarismului [Архив тоталитаризма]*, бр. 3–4 (2002): 140–143, 150.

⁸ Изградња канала Дунав – Црно море обустављена је у августу 1953. године, пошто су Совјети скренули пажњу Георги Георгију Дежи на чињеницу да такав пројекат није неопходан у том тренутку.

⁹ До марта 1954. године румунске власти потрошиле су 952.434.000 леја за румунску одбрамбену индустрију (што је једнако 75.571,828 kg чистог злата), али резултати су били много мањи него што се очекивало јер су губици које су направиле румунске фабрике оружја и муниције достигли само 196.706.533 леја (што је једнако 15.607,876 kg чистог злата), то јест само 20,65% од уложене суме. У истом периоду (1951–1954) резерве злата у Националној банци Румуније смањиле су се за око 160 тона, са 209,4 тоне (златне шипке и различити румунски и страни златници) на крају 1951. године (148,3 тоне у Румунији и 61,1 тона у иностранству), на 80,1 тону на крају 1952. године (72,6 тона у Румунији и 7,5 тона у иностранству), на 53 тоне на крају 1953. године (50 тона у Румунији и 3 тоне у иностранству), те на 49,7 тона на крају 1954. године (46,7 тона у Румунији и 3 тоне у иностранству). СНА, Централни комитет румунске Комунистичке партије – канцеларијски зборник (скраћено на румунском СС или PCR – Cancelarie, for Comitetul Central al Partidului Comunist Român – Cancelarie), досије 165/1954: 38, 41, 75; досије 21/1966: 342 (у даљем тексту СС RCP – канцеларијски зборник).

Друго, борба комунистичких власти против религије и унутрашњих непријатеља, као и против оних који су „чекали да стигну Американци“, ушла је у нову фазу. У јануару 1951. године дошло је до таласа хапшења, а међу жртвама је било око 400 гркокатоличких (унијатских – прим. прев.) и православних свештеника.¹⁰ После ове, врло брзо уследиле су и друге сличне мере, а број особа које су ухапсили безбедносни органи повећао се на 6.635 у 1950. години, на 19.236 у 1951. години и на 24.826 у 1952. години.¹¹ Поред тога, у јуну 1951. године, у складу са Московским споразумом, било је оних који су депортовани у Бараган – 40.320 особа (12.721 породица)¹² које су живеље у 297 села у Банату и Западној Олтенији – због чињенице да су власти у Букурешту гледали на њих као на „опасне елементе“ по безбедност државе, како у миру, тако и

Други историјски извори показују да су се резерве злата из резерви Националне банке Румуније смањиле за 77 тона почетком педесетих година двадесетог века, са 139 тона у 1951. години на 62 тоне 1. маја 1953. године. За различита тумачења видети: Volokitina, Tatiana, „Convorbirile sovieto-române de la Moscova (ianuarie-februarie 1954) în lumina noilor documente din arhivele rusești [Совјетско-румунски разговори (Москва, јануар–фебруар, 1954. године) у светлу новооткривених докумената из руског архива]“, реферат представљен на 7. заседању румунско-руске заједничке историјске комисије, Плоешти, 11. до 15. новембар 2002; Василе Буга, „Relațiile politice româno-sovietice, 1953–1958“ [Румунско-совјетски политички односи, 1953–1958], део I, *Arhivele Totalitarismului [Архив тоталитаризма]*, бр. 1–2 (2004): 101.

Историчар Ливијус Царану је у свом осврту истакао да су велики увоз совјетске војне технологије и куповина знатних количина опреме и сировина за румунску тешку индустрију (у шта очито спада и одбрамбена индустрија) довели до „продаје највећег дела златних резерви земље у поменутом периоду“. Țăranu, Liviu., „Noul curs“ în politica economică a României comuniste. August 1953 [„Нови курс“ у економској политици комунистичке Румуније, август 1953. године], део I, *Arhivele Totalitarismului [Архив тоталитаризма]*, бр. 1–2 (2004): 144.

Нови румунски доказни материјал открива да су 6. маја 1959. године резерве Националне банке Румуније достигле 37.645 kg чистог злата (2.617,2 kg румунских златних полула, 8 тона совјетских златних полула, и 27.027,8 kg различитих румунских и страних златника, од којих је 18.828,5 kg страних златника за продају). СHNA, СС RCP – Канцеларијски зборник, досије 19/1959: 53.

¹⁰ Nichita, A., *Pasepa versus Păsepa [Паћена против Пачене]*, TESS EXPRES Publishing House, 1996, стр. 36.

¹¹ Архив румунске обавештајне службе (на румунском скраћено на ASRI, за Arhivele Serviciului Român de Informații), зборник докумената, том 61, досије 9572: 1. Документ цитиран овде насловљен је *Dinamica arestărilor efectuate de către organele Securității Statului în anii 1950 – 31. III 1968 [Динамика хапшења коју су спровели државни органи безбедности у периоду од 1950. до 31. III 1968. године]*, што је забележено у канцеларији председника Државног савета безбедности 17. априла 1968.

¹² Chirițoiu, M., *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece [Између Давида и Голијата. Румунија и Југославија у билансу Хладног рата]*, introduction by Silviu B. Moldovan, Gheorghe Buzatu (ed.), Jassy: „Demiurg“ Publishing House, 2005, стр. 247–248; Sălăvastru, Irina, „Bărăgan 1951–1956. O deportare în vremuri de pace [Бараган 1951–1956: Депортација у периоду мира]“, *Magazin Istoric [Историјски магазин]*, бр. 5 (2003): 75.

нарочито у случају да западне земље и Југославија започну рат против Румуније. Депортовани народ стигао је до Барагана, где је основано осамнаест нових села. Били су то или Румуни или румунски држављани немачке (око 10.000 особа), српске, бугарске, мађарске, чехословачке и хрватске националности. Совјети и руководство румунске Комунистичке партије нису више толерисали „протитовске елементе“ у румунској области, која се са десне стране граничила са „реакционарном југословенском државом“, видевши да Стаљин размишља о избијању војног сукоба великих размера у Европи у периоду 1954–1955. године.

Година 1951. такође је била обележена политичким и војним одлукама које су се односиле на извођење обимних фортификацијских радова у непосредној близини границе са Југославијом, што је произвело нове тензије у односима између власти у Букурешту и Београду.¹³ С једне стране, током састанка Политбироа Централног комитета румунске Радничке партије (2. септембра 1952. године), министар Оружаних снага армијски генерал Емил Боднараш изнео је: „Фортификацијски радови [близу румунско-југословенске заједничке границе] изводе се у складу са пројектом осмишљеним прошле године уз помоћ совјетских другова. Овог пролећа, после упозорења које је стигло од стране Министра унутрашњих послова да има недостатака у извођењу радова који би могли постати озбиљни уколико не предузмемо одређене мере, одлучили смо да партијском и државном комитету доделимо задатак контроле извођења радова, а такође смо наложили да испитивање исправности система води Министарство Оружаних снага заједно са својим саветницима. Анализа резултата ових испитивања, која се вршила у сарадњи са совјетским друговима које предводи [генерал потпуковник] К. С. Мелник [совјетски саветник у Министарству Оружаних снага], резултирала је низом побољшања која, без утицаја на квалитет радова (избегавају само бескорисне и сувише скупе), задржавају оне радове који су у војном погледу стриктно неопходни. Ова побољшања система током рада одобрена су од стране компетентних органа власти СССР-а“.¹⁴

¹³ Након што је побегао из своје домовине у јесен 1956. године, мађарски генерал Бела Кираји рекао је да су припреме Црвене армије да нападне Југославију достигле фазу „ратних игара“. Офанзивна дејства требало је да започну мађарска, румунска и бугарска војска, а у другој фази војних операција требало је да интервенише моћна совјетска ударна снага. То потврђује, још једном, да је у јануару 1951. године Стаљин поставио темеље мултинационалне војне сарадње европских држава под хегемонијом СССР-а. Chirițoiu, Mircea, „Cum s-a impus modelul stalinist [Како је наметнут сталинистички модел]“, *Document. Buletinul Arhivelor Militare Române* [Документ. Билтен румунског војног архива], бр. 2–3 (1998): 70.

¹⁴ Oroian, Teofil, „Scurtă 'cronică' a consilierilor (1948/1949–1959/1960) [Кратка 'Хроника' совјетских саветника (1948/1949–1959/1960)]“, *Dosarele Istoriei* [Историјски досијеу], бр. 12 (2003): 31.

С друге стране, генерал мајор Јон Еремиа, шеф Генералног директората за изградњу и становање и заменик министра румунских Оружаних снага (од 1952. до 1955. године), у свом роману *Подземна кула* поменуо је следећу чињеницу: „Почетком марта 1951. године, комунистичка влада Румуније започела је 'одбрамбене грађевинске радове' на југословенској граници“.¹⁵ У исто време, говорио је о тајној операцији која се одвијала у Румунији у периоду 1952–1953. године, током које су Совјети надгледали изградњу одређеног броја ојачаних бетонских рампи за лансирање ракета у Бузијашу (у Тимишкој жупанији), иако румунске оружане снаге нису поседовале ову врсту оружја, али је оно постојало у арсеналу Црвене армије, те извесног броја надзорних кула.

Добро је познато да је Јосип Броз Тито стицајем околности био принуђен да контактира америчке и британске вође 1951. године ради одвраћања Стаљинових ратоборних намера према Југославији, те да је добио њихову војну и, очигледно, политичку и дипломатски подршку у лето и јесен исте године.¹⁶ То би могао бити један од главних разлога због којих је совјетски вођа одустао од напада на Југославију у циљу уклањања Тита са власти.

За Румунију негативан исход антијугословенске политике, који су промовисале комунистичке власти у Букурешту у периоду 1949–1953. године, открио је много година касније Емил Боднараш: „Наша економија је потрошила милијарде леја (леј је румунска валута – *примедба аутора*) да се изграде гранична утврђења и ограде од бодљикаве жице и да се шест дивизија држи у стању сталне готовости“.¹⁷ Почетком пе-

¹⁵ Vartic, Gheorghe, „1951–1953. Ani fierbinți din istoria Războiului Rece în relația generalului (r) Ion Eremia, opozant al regimului stalinist din România [1951–1953: Вруће године у историји Хладног рата као што је рекао пензионисани генерал Јон Еремија, који се супротстављао стаљинистичком режиму у Румунији]“, у: *Geopolitică și istorie militară în perioada Războiului Rece [Геополитика и војна историја током Хладног рата]*, Bucharest: Military Academy Press, 2002, стр. 85.

¹⁶ У јуну 1951. године званичан документ који се односи на снабдевање оружјем југословенских војних јединица потписан је у Вашингтону. Дана 14. новембра 1951. године у Београду је потписан дугорочни споразум између Југославије и Сједињених Америчких Држава, који се односи на испоруку америчке војне опреме југословенској војсци. vol. 4. Bucharest: Military Publishing House, „Istoria Războiului Rece. De la Războiul din Coreea la criza alianțelor. 1950–1967 [Историја Хладног рата. Од Корејског рата до кризе савеза. 1950–1967]“, vol. 3. Bucharest: Military Publishing House, 1993, стр. 48; Fontaine, André, *Istoria Războiului Rece. De la Războiul din Coreea la criza alianțelor. 1950–1967 [Историја хладног рата. Од Корејског рата до кризе савеза. 1950–1967]*, vol. 4. Bucharest: Military Publishing House, 1994, стр. 347 [Оригинално издање: vol. 4. Bucharest: Military Publishing House, „Histoire de la Guerre Froide. De la Guerre de Corée à la crise des alliances. 1950–1967, 2 vols. Paris: Librairie Arthème Fayard, 1965].

¹⁷ Chirițoiu, Mircea, „Saboteurii centurii antititoiste [Saboteurs of the Anti-Tito Belt]“, *Document. Buletinul Arhivelor Militare Române [Документ. Билтен румунског војног архива]*, бр. 2 (1999): 53.

десетих година двадесетог века те војне јединице узеле су стално учешће у обимним војним маневрима у регионима Олтенија и Банат, у циљу застрашивања власти у Београду; сваки пут, ови маневри су завршавани војним парадама у Темишвару или Крајови, главним градовима региона, у зависности од тога где су се војне вежбе одржавале. Поред тога, да би се изградио фортификацијски систем на румунско-југословенској заједничкој граници и на њеној југоисточној страни, у долини реке Дунав, до села Цетате (у Дољској жупанији), издвајана су изузетно велика финансијска средства до 1954. године, са којима се могао саградити 550 километара дуг аутопут између Букурешта и Темишвара.¹⁸

Директна штета нанета Југославији у периоду од 1948. до 1954. године, као последица мера које су СССР и европске државе

¹⁸ Chirițoiu, Mircea, *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece [Између Давида и Голијата. Румунија и Југославија у билансу Хладног рата]*, стр. 132, 135, 138–141; Oșca, Alexandru, „Poziția României față de sistemul de gestionare a crizelor din interiorul Tratatului de la Varșovia [Став Румуније о систему управљања кризом у земљама Варшавског уговора]”, *Revista de Istorie Militară [Преглед војне историје]*, бр. 5–6 (2002): 28.

У погледу система фортификација који су Румуни изградили на заједничкој граници са Југославијом, историчар Мирчеа Кириџоју рекао је: „Стратешка и тактичко-оперативна идеја ових фортификацијских радова долазила је од Генералштаба совјетске армије. Ову идеју је пренела и применила група [совјетских] официра предвођена генералом Афанасиевим. На крају теренских извиђачких активности и консултација са румунским генералштабом, релевантан план је презентован руководству румунске државе ради одобрења. Грађевински радови на овим фортификацијама започели су у лето 1950. године и укључивали су ангажовање 375 војних и цивилних инжењера, као и више од 27.000 радника-припадника војске. Радови су привремено прекинути 1952. године када су, наводно, откривени озбиљни покушаји 'саботирања' ових радова [од стране групе формиране од 17 румунских генерала и официра предвођених генерал мајором Илие Григоре Јонескуом], а потпуно су обустављени 1955. године [...]. Током овог периода (1950–1955. године), у три поменуте области (на обали Црног мора, у Банату и Олтенији – примедба аутора) скоро 10.000 различитих [фортификацијских] циљева је изграђено, лоцираних на 500 километара дугом подручју, са укупно 1 милион кубних метара армираног бетона, за шта је потрошена 1,5 милијарда леја (наше наглашавање појединих делова цитата)”. Chirițoiu, Mircea, *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece [Између Давида и Голијата. Румунија и Југославија у билансу Хладног рата]*, стр. 84, 146. Видети опширније, Zaharia, P., E. Ene, and F. Pavlov, *Istoria armiei geniu din armata română [Историја инжењеријског корпуса румунске војске]*, vol. 2. Bucharest: Military Publishing House, стр. 344, 373–378.

У свом извештају (бр. 0258/23.03.1955) генерал мајор Јон Еренија навео је да је румунска Дирекција за специјалне грађевине реализовала изградњу пет војних циљева на обали Црног мора (артиљеријска батерије) током периода август 1952 – децембар 1954. године, заједно са осам совјетских техничара (Околов Владимир Андреевич, Бадриков Алексеј Гаврилович, Смирнов Николај Михаилович, Егоров Владимир Феодорович, Гаврилов Васили Михаилович, Калпаков Васили Васиљевич, Докучаев Витали Михаилович и Карпов Борис Александрович). Румунски војни архив (на румунском скраћено на AMR, за Arhivele Militare Române), Зборник 3226, досије 69/1955: 125–134, 140–145.

под његовим утицајем предузеле против ње, била је знатна: Едвард Кардељ је поменуо суму од 429 милиона америчких долара. Истовремено, југословенски комунистички вођа подсетио је на чињеницу да је, у периоду од 1948. до 1952. године, Београд потрошио, поред редовног војног буџета, суму од 1.408 милиона долара.¹⁹ Ови трошкови направљени су да би се појачали одбрамбени капацитети државе, пошто је постојала опасност од далекосежне совјетске офанзиве са територија комунистичких земаља које су се граничиле са Југославијом: Мађарске, Румуније и Бугарске.

Тек после неочекиваног физичког нестанка Јосифа Стаљина (5. марта 1953. године) и преиспитивања Никите Хрушчова совјетске спољне политике према југословенској држави предвођеној Јосипом Брозом Титом²⁰, комунистичке власти у Букурешту усудиле су се да постепено усвоје став који је потпуно био супротан претходном, из периода од 1949. до 1953. године.²¹ Односи између Румуније и Југославије регулисани су на иницијативу обе стране, пошто су румунски званичници добили одобрење из Москве, а покушана је и нова врста сарадње, углавном заснована на континуираном побољшавању економских односа између две земље, што је шездесетих година двадесетог века довело до реализације значајног економског циља – изградње хидроелектране Бердап на Дунаву.

Треба закључити да је Московска конференција у јануару 1951. године имала негативан утицај на Румунију. У наредним годинама власти у Букурешту поштриле су систем политичке и социјалне репресије, реорганизовале институције чији је задатак био да прикупљају информације како у земљи тако и у иностранству, те дају румунским оружаним снагама типично совјетски облик, тако да би могле бити прихваћене у политичко-војну структуру коју је, у јануару 1951. године, Јосиф Стаљин назвао *Координациони Комитет*, а у мају 1955. године Никита Хрушчов *Варшавски уговор*.

¹⁹ Chirițoiu, M, M. *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece [Између Давида и Голијата. Румунија и Југославија у билансу Хладног рата]*, стр. 62.

²⁰ Видети детаљније о сукобу између СССР-а и Југославије после 1948. године, *Vostočnaia Evropa v dokumentah rossiskih arhivov, 1944–1953 [Источна Европа у документима из руског архива]*, том 1 – 1944–1948. године. Москва – Новосибирск: 1997; Ghibianski, Leonid. "The Beginning of the Soviet-Yugoslav Conflict and the Cominform." У *The Cominform Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, Milano: Giuliano Procucci Publishing House, 1995, стр. 465–467.

²¹ Румунске власти одлучиле су 1954. године да обуставе целокупан војни програм изградње система фортификација на заједничкој румунско-југословенској граници.

Мада су румунски трошкови за наоружање знатно порасли,²² резултати су били далеко од онога што је румунска влада очекивала, што је такође приметио А. И. Лаврентијев, амбасадор СССР-а у Букурешту, који је – у документу послатом његовим претпостављенима у јулу 1953. године – поменуо чињеницу да „у складу са информацијом коју је Амбасада добила током дијалога са [совјетским] војним саветницима, румунска војска може да испуни одбрамбене задатке у пасивној области, али не на главном правцу“.²³

ПРЕВЕЛА:
БРАНКА ДИМИТРОВ

²² У августу 1953. године власти у Букурешту имале су дуг од преко 250 милиона рубаља (приближно 700 милиона леја или 55.542,2 kg чистог злата) на посебан увоз из Чехословачке, нарочито за ловце MIG-15 „Фагот“, произведене у тој земљи и испоручене румунској војсци. У циљу добијања средстава за отплату овог дуга, румунски представници извезли су 2.026 милиона тона житарица у 1953. години (900.000 тона у Демократску Републику Немачку; 875.000 тона у Чехословачку и по 100.000 тона у Пољску и Мађарску). Истовремено, румунске власти извезле су велике количине меса и месних производа, нарочито у Чехословачку и Демократску Републику Немачку, али у периоду 1954–1955. године одлучили су да смање извоз за половину (приближно 17.000 тона). У јулу 1953. године совјетске власти инсистирале су да Демократска Република Немачка остане на листи држава у које Румунија извози месо, за шта је главни разлог био, можда, побољшање снабдевања месом у Демократској Републици Немачкој, да би се елиминисао стрес изазван крвавим сузбијањем побуне радника у Источном Берлину (јуна 1953. године). Да бисмо у лејима израчунали вредност румунског увоза специјалних производа користили смо званичан курс који је важио 5. августа 1953. године (1 конвертибилна рубаља = 2,8 леја). Видети опширније, Cătănuș, D, *Între Beijing și Moscova. România și conflictul sovieto-chinez, 1957–1965 [Између Пекинга и Москве. Румунија и совјетско-кинески сукоб: 1957–1965. године]*, vol. 1. The National Institute for the Study of Totalitarianism, Bucharest, 2004, стр. 292; Țăranu, Liviu, „'Noul curs' în politica economică a României comuniste. August 1953 [„Нови курс“ у економској политици комунистичке Румуније, август 1953. године], део I, *Arhivele Totalitarismului [Архив тоталитаризма]*, бр. 1–2 (2004): 166–167; Petre Opris, „Industria românească de apărare înainte de înființarea Organizației Tratatului de la Varșovia [Румунска одбрамбена индустрија пре оснивања Варшавског уговора]“, у: *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț“ din Cluj-Napoca [Годишњак Историјског института „Георгу Барит“ у Клужу-Напоку]*, Series Historica, vol. XLIV. Bucharest: Romanian Academy Publishing House, 2005, стр. 479.

²³ Buga, Vasile, „Relațiile politice româno-sovietice, 1953–1958 [Румунско-совјетски политички односи: 1953–1958], део I“, *Arhivele Totalitarismului [Архив тоталитаризма]*, no. 1-2 (2004): 101.

Major Petre Opris, PhD

ROMANIA

INFLUENCE OF THE SOVIET FOREIGN POLICY ON THE MILITARY RELATIONS BETWEEN ROMANIA AND YUGOSLAVIA IN THE EARLY FIFTIES OF THE TWENTIETH CENTURY

(Summary)

In the period when Romanian communists took control over the country, similar as in Hungary and Bulgaria, the peace treaty was signed in Paris by the Soviet dictate, which regulated the size and power of armed forces of the three former co-belligerents of the Third Reich. By the same Soviet dictate a violation of the peace agreement occurred when in the early fifties the coordinated process of Sovietization and equipping armies of the socialist bloc countries was launched. This process was crowned by signing the Warsaw Pact in 1955. Building of the Romanian armed forces on the new bases ran parallel with the crisis in relations between countries of IB with Yugoslavia. The crisis particularly reflected in the two neighboring countries and represented big economic burden, while we should not neglect the repressive measures members of the Serbian and other ethnic minorities in the border area between Romania and Yugoslavia were exposed to.

УДК 327(497.1:496.5)"1959/1961" ; 327(496.5:497.1)"1959/1961"

Др Александар Животић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: azivitic@hotmail.com

ЗАОШТРАВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА У СЕНЦИ СОВЈЕТСКО-АЛБАНСКОГ СУКОБА (1959–1961)

АПСТРАКТ: У раду се на основу доступне објављене и необјављене архивске грађе, као и мемоарске и историографске литературе, анализира проблем заоштравања односа између Југославије и Албаније у сенци сукоба између Совјетског Савеза и Албаније и албанског приближавања Кини.

Кључне речи: Југославија, Албанија, Кина, Совјетски Савез, сукоб, социјализам.

Последице идеолошког и политичког сукоба између Југославије и Совјетског Савеза током 1958.¹ крајем 1959. почеле су постепено да се ублажавају, а међудржавни односи постепено да се стабилизују и лагано јачају.² На другој страни, односи између Совјетског Савеза и Албаније били су у драстичном паду. Совјети су све више критикова-

¹ **О сукобу између Југославије и земаља источног блока опширније видети:** D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006; J. Vykoukal, B. Litera, M. Tejchman, *Východ, vznik, vývoj a pozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha, 2000; D. Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije“, *Zbornik Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, 2008, str. 49–65.

² **О побољшању југословенско-албанских односа опширније видети:** Ђ. Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962“, *Токови историје*, 3–4 / 2008, стр. 76–97.

ли идеолошку ригидност албанског партијског вођства и лоше вођење националне економије, а Албанци су излаз налазили у све ближе и све чвршћем идеолошком и политичком везивању за Кину, чије је партијско руководство делило сличне идеолошке погледе са албанским и које се због низа међусобних несугласица и проблема све више и отвореније удаљавало од Совјетског Савеза. Југославија је на једној страни настојала да парира оштрој албанској кампањи, а на другој да поново нормализује своје односе са источним блоком, што је за собом неминовно повлачило и смањење врло интензивне политичке и економске сарадње са западним светом.

Совјетски представници покушавали су да увере југословенске савговорнике да не стоје иза албанске пропаганде против Југославије, истичући да и сами имају проблеме са албанским партијским вођством. Саветовали су Југословенима да пошаљу свог посланика у Тирану, чиме би учинили гест добре воље и послали сигнал о својој спремности за развијање добрих односа са Албанијом.³ Насупрот таквом совјетском очекивању, у Београду је владало уверење да је у атмосфери честих и тешких оптужби против Југославије боље не слати посланика који би редовно морао да напушта различите скупове у знак протеста против онога што је изговорено о земљи коју представља. Истицано је и да југословенска страна трпи свакодневне албанске нападе, а да њена штампа не реагује како не би додатно раширивала сукоб, што су Совјети са своје стране поздрављали.⁴ Совјетима никако није било јасно откуд толики анимозитет албанског партијског вођства према југословенском. Одговарано им је да се највероватније ради о осећају одговорности за ликвидације истакнутих албанских партијских вођа током првих послератних година и страху да би нормализација односа са Југославијом неминовно за собом повукла и разматрање тог питања.⁵

Кампања против Југославије била је веома интензивна у Албанији. Њој су посебан импулс давале припреме за састанак представника 81 комунистичке партије у Москви и организација Четвртог конгреса Албанске партије рада. У складу са тим је истицана албанска борба против југословенског деловања у социјалистичком свету као главни задатак албанске спољне политике. Албански став према Југославији био је идентичан са ставом Кине. Таква ситуација блокирала је било какву могућу југословенску иницијативу која би имала за циљ побољшање међусобних односа.⁶ Истовремено, албан-

³ АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, СССР, 119/1-139, *Забелешка о разговору на вечери код совјетског амбасадора 17. марта 1960.*

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 432308, *Белешка о југословенско-албанским односима од 7. децембра 1960.*

ска влада је настојала и да одржи ранији степен изолације према Југославији. Југословенска дипломатија се трудила да не реагује изазивачки, већ опрезно и уздржано да се осврће само на теже оптужбе изнете против Југославије. Резултат таквог стања били су готово потпуно замрзнути билатерални односи.⁷ На културном плану замрли су сви видови сарадње. Постојећи саобраћајни, водопривредни, па и трговински споразуми били су или блокирани или су се извршавали уз низ проблема и тешкоћа. Истовремено је предузет и низ дискриминационих мера према особљу југословенског посланства у Тирани.⁸ Постојале су и посебне тешкоће у погледу извршавања раније постигнутог трговинског споразума. Главни југословенски увозни артикал из Албаније била је руда хрома. Албанци су испоручивали много мање количине од уговорених, па је југословенска страна одлучила да обустави увоз хрома из Албаније док се то питање у потпуности не реши. То питање је отворило и низ нових проблема у односима са Албанијом, јер су Албанци сопствену кривицу за неизвршење преузетих уговорних обавеза покушавали да пребаце на југословенску страну, оптужујући је да једностраним прекидом увоза руде суштински крши потписани уговор.⁹ На економском плану, југословенска влада се жалила на албанске скромне извозне могућности, које су биле оријентисане искључиво на сарадњу са источноевропским земљама, а да је Југославији нудила робу коју нико није желео да купи или је због близине границе било најрентабилније извести је у Југославију. Албанци су настојали да у Југославију извезу што веће количине хромне руде како би створили повољну девизну основу за увоз југословенске робе.¹⁰ Ипак, због политичког сукоба, и извоз хрома у Југославију је стагнирао.¹¹ Суштински, билатерални односи између Југославије и Албаније налазили су се пред тоталним колапсом. Сем извршавања појединих аспеката уговорене трговинске размене, сви остали видови сарадње између две државе или су били у потпуној блокади или су тежили ка обустављању. Радило се о јасним назнакама будућег сукоба. Иако су односи између две земље на свим пољима стагнирали, током 1960. склопљено је неколико међудржавних споразума између Југославије и Албаније, којима су регулисана поједина питања веза-

⁷ Исто.

⁸ Исто.

⁹ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 432003, *Белешка у вези извршења трговинског споразума са Албанијом за 1960.*

¹⁰ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 432308, *Белешка о југословенско-албанским односима од 7. децембра 1960.*

¹¹ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 432003, *Белешка у вези извршења трговинског споразума са Албанијом за 1960.*

на за свакодневне животне проблеме њихових грађана. Са југословенске стране у августу 1960. ратификован је поразум о спречавању заразних болести у пограничним зонама.¹² Средином истог месеца ратификован је и споразум о робној размени за исту годину.¹³

Свој сукоб са Југославијом Албанија је преносила и на арапски свет. Очигледно незадовољна крахом својих покушаја да истисне Југославију са Блиског истока и пољуља њене позиције, које је постепено и врло тешко изграђивала, албанска влада променила је своју политику према арапским земљама.¹⁴ Учестале су критике лидера арапског света Гамала Абдела Насера и његове политике према источном блоку. Сем тога, на најпримитивнији начин вређане су арапске дипломате у Албанији.¹⁵ Арапске земље су отворено оптуживане за шуровање са Југославијом и самим тим индиректно поткопавање социјалистичког лагера, што је изазвало бурне реакције арапских дипломата. Последица таквог односа Албаније према Арапима било је свођење међусобних односа на чисто протоколарне, без икакве економске, политичке и културно-просветне сарадње.¹⁶ Истовремено, Албанија је зазирући од понављања искуства са Египтом и плашећи се од могућности да нове афричке независне државе поведу исту политику према источном лагеру и приближе се Југославији, одустала од њиховог признања и успостављања ближих контаката са њиховим владама.¹⁷ На фону таквог опредељења албанске владе био је њен став о Београдској конференцији несврстаних земаља. Албанска дипломатија инсистирала је на ставу да се ради о југословенском покушају разбијања „антиколонијалистичког и антиимперијалистичког табора“.¹⁸ На тај начин настојало се да се, макар на потпуно непримерен и неефикасан начин, уруши југословенска позиција у земљама „трећег света“.

Албанско партијско вођство наставило је са својим уобичајеним нападима на Југославију, само што се реторика на изванредан начин променила. Обраћајући се телеграмом XX конгресу холандске комунистичке партије, Хоџа је искористио прилику да поново нападне Југославију, проглашавајући је главним проблемом у социјалистичком

¹² АЈБТ, КПР, I-5-с/2371, *Допис ДСИП-а СИВ-у од 2. августа 1960.*

¹³ АЈБТ, КПР, I-5-с/2376, *Допис ДСИП-а СИВ-у од 12. августа 1960.*

¹⁴ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 421018, *Забелешка о разговору са секретаром амбасаде УАР Насром 17. јануара 1960.*

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 4214765, *Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 17. јула 1960.*

¹⁸ V. Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Београд, 2010, стр. 208–210.

свету и најопаснијим непријатељем и разбијачем јединства социјалистичког лагера због крајње ревизионистичких ставова њеног партијског руководства.¹⁹ Говорећи на митингу организованом у част посете делегације француске комунистичке партије Тирани, коју је предводио Морис Торез, 12. августа 1960. Хоџа је поново напао Југославију као главног непријатеља источног лагера.²⁰ Упадљиво није спомињао Хрушчова, нити се по обичају захваљивао Совјетском Савезу. Југословенска дипломатија, још увек непотпуно обавештена о сукобу између Совјета и Албанаца, сматрала је да се ради само о промени приступа обраћању маси под утицајем Совјета, који су критиковали албанско претерано истицање веза са СССР-ом.²¹

Заоштравање односа између Југославије и Албаније текло је паралелно са сукобом између Албаније и Совјетског Савеза. У септембру 1960. поново су оживели инциденти дуж границе између Југославије и Албаније. Такав вид радикализације међусобних односа заокупљао је пажњу источноевропских земаља, који су у контактима са југословенским дипломатама истицали да јасно виде удаљавање Албаније од источног лагера, да све већу улогу у креирању њене спољне политике има Мехмед Шеху и да је сасвим нејасно у ком ће се правцу одвијати таква ситуација, али да је Хоџино одсуство са конференције комунистичких партија у Букурешту јасан сигнал проблема и кризе у односима између Албаније и остатка источног блока.²² Југословенска дипломатија настојала је да прати најновији обрт у албанској политици према Совјетском Савезу. Брзо је дошла до информације да је из Политбироа искључена Лири Белишова, која се раније налазила на двогодишњем школовању у СССР-у и која је једина у врху албанских комуниста заступала тезу о потреби наставка сарадње са Совјетима.²³ Информације су говориле да су Хоџа, Шеху и Капо јединствени у прокинеским ставовима и да свој сукоб са Совјетима преносе и на остале источноевропске земље, одбијајући сваки званичан контакт са њима.²⁴ Таквим ставовима ишла је у прилог и информација да су Кинези поклонили Албанцима око 50 хиљада тона пшенице и да су обећали додатну економску помоћ, што је наводно додатно утврдило албански став да

¹⁹ АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/1-337, *Напад Енвера Хоџе на Југославију.*

²⁰ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 421439, *Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 12. августа 1960.*

²¹ Исто.

²² ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 431550, *Телеграм амбасаде у Прагу ДСИП-у од 17. септембра 1960.*

²³ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 429586, *Телеграм амбасаде у Букурешту ДСИП-у од 5. новембра 1960.*

²⁴ Исто.

крену путем сарадње са Кином.²⁵ Током октобра 1960. интензивирана је сарадња између Кине и Албаније. Албанска државна делегација је боравила у Кини три недеље и потписала низ споразума о културној сарадњи између Кине и Албаније, као и споразум о кинеској економској помоћи. У Албанији је кратко боравила кинеска војна делегација, која је са Албанцима преговарала о могућој кинеској војној помоћи Албанији.²⁶ Југословенска дипломатија, посебно њена спољна обавештајна служба маскирана у Координационо одељење Државног секретаријата за иностране послове, пратила је помно албанско удаљавање од Совјетског Савеза и приближавање Кини, процењујући да ће ниво албанског одвајања од СССР-а и источног лагера бити условљен суштином сукоба између Кине и Совјетског Савеза. Зато је југословенска дипломатија одлучила да у европској јавности пласира неколико чланака о свом виђењу суштине совјетско-албанског спора и албанском приближавању Кини, у којима су такви потези требало да буду представљени као логичан след албанског истрајавања на крајње стаљинистичким позицијама, од којих албанско вођство никада није одустало.²⁷ Као главни носилац такве политике био би представљен Енвер Хоџа, који је ликвидирао све старе албанске партијске руководиоце. Чланци не би долазили из југословенских извора. Сматрало се да би тиме проблем изашао из оквира кинеско-совјетског сукоба и заинтересовао ширу јавност, а утицао би и на јаснију диференцијацију, па и раздор у албанском руководству.²⁸ Истовремено, преко југословенских медија би се пласирале информације и коментари о авантуристичкој политици албанског руководства, која угрожава мир на Балкану.²⁹ Такво југословенско виђење пласирано је преко листова *Le Monde* и *Munche-ster Gurdian*, што је у западној јавности изазвало ближе интересовање за Албанију и њен међународни положај, као и понашање албанског партијског и државног вођства. Британска дипломатија сматрала је да тежиште кампање против Југославије не треба тражити у самој Албанији већ у Кини, која се намеће као нови патрон Албаније и користи њене лоше односе са Југославијом за ширење својих ригидних идеолошких позиција, у средини која пружа погодно тло за такво политичко деловање.³⁰ Гледано из британске перспективе,

²⁵ Исто.

²⁶ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, ф. 1, 428722, *Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 29. октобра 1960.*

²⁷ ДАСМИП, ПА-1960, Албанија, строго поверљиво, ф. I, 107, *Забелешка о неким новим елементима у односима Албанија-СССР.*

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ TNA, 371-FO, 160311, confidential, 110198, RY (1011/1), *Annual Review: 1960.*

није се радило само о кинеском противљењу југословенским идеолошким позицијама, већ је у основи свега било кинеско настојање да систематском кампањом потисне Југославију из „трећег света“, где је она већ увелико учврстила своје позиције.³¹ На изванредан начин Кина је настојала да ослаби југословенску позицију у односу на блоковски неангажоване земље у моменту када се припремала Прва конференција несврстаних у Београду, која је требало да крунише југословенска настојања у циљу стварања ширег и организованог покрета блоковски несврстаних земаља.

Посебан повод новог југословенско-албанског сукоба био је конгрес Албанске партије рада у фебруару 1961, на којем су изнете нове оптужбе на рачун односа Југославије према Албанији. Уследила је оштра реакција југословенске владе.³² Јосип Броз Тито се у том моменту налазио на великом путовању по земљама Далеког истока. Сматрао је да не треба остати на одговорима у штампи, већ хитно штампати припремљену „Белу књигу“, што је убрзо и учињено, те у штампи појачати одговоре на албанске тврдње.³³ Неколико дана касније Броз је наложио Едварду Кардељу преиспитивање даљег опстанка дипломатских мисија Југославије и Албаније у Београду, односно Тирани, те обустављање комплетног албанског транзита преко Југославије, сем у случајевима где је Југославија била на то обавезна по међународним конвенцијама. Строго је забранио прекид дипломатских односа, али је наложио њихову редукацију на најмању могућу меру.³⁴ Југословенска дипломатија поступила је по Брозовим упутствима, строго се држећи оквира у коме није било места за евентуалне оптужбе за југословенски насилан однос према Албанији.

Новембра 1960, на конференцији представника 81 комунистичке партије, Енвер Хоџа је наступио са широким рефератом у којем је образлагао албанске ставове према потреби мирне коегзистенције држава са различитим друштвеним уређењем, о различитим формама пута у социјализам, критици култа личности и, наравно, о југословенском ревизионизму.³⁵ Основне поставке Хоџиног реферата наи-

³¹ Исто.

³² „Саопштење Владе ФНРЈ поводом изјаве Енвер Хоџе, члана Президијума НР Албаније и првог секретара Партије рада Албаније на Четвртном конгресу ПР Албаније, 13. фебруара 1961.“, *Борба*, 17. фебруар 1961.

³³ АЈБТ, КПР, I-5-с/2118, *Телеграм Јосипа Броза Тита Александру Ранковићу од 19. фебруара 1961.*

³⁴ АЈБТ, КПР, I-5-с/2123, *Телеграм Јосипа Броза Тита Едварду Кардељу од 24. фебруара 1961.*

³⁵ Г. Л. Арш, *Краткая история Албании. С древнейших времен до наших дней*, Москва, 1992, стр. 426.

шле су на неодобравање већине присутних представника комунистичких партија. Посебно је на оштар начин говорио о суштини совјетско-албанских економских односа. Енвер Хоџа и Мехмед Шеху напустили су конференцију. Остао је Хисни Капо, који је потписао завршне документе саветовања у име Албанске партије рада. Сагласност са ставовима већине била је сасвим формална.³⁶ Совјетска страна је одмах затим приступила постепеном замрзавању економских веза са Албанијом. Из Албаније су повучени совјетски саветници, обустављена је реализација раније уговорених кредита, а школовање албанских студената на совјетским универзитетима је прекинуто.³⁷ Слично су поступиле и остале источноевропске земље. Сем Мађарске, обуставиле су раније уговорене кредите Албанији и започеле са ограничавањем економске сарадње са њом.³⁸ Већ почетком 1961. албанска влада почела је да примењује одређене дискриминационе мере према совјетским представницима у Тирани. Посебан проблем представљали су односи у вези са базом у Валони. На неколико подморница, које су имале заједничке посаде, учестале су провере совјетског војног особља, уз честе сукобе и инциденте.³⁹ Ипак, Совјети су у мају 1961. одлучили да се повуку из Албаније и 4. јуна 1961. совјетски бродови напустили су албанске воде. У саставу албанске флоте остале су четири совјетске подморнице.⁴⁰ Од тог момента односи између Албаније и Совјетског Савеза кренули су у потпуно другом правцу. Суштински, Албанија је напустила тиме Варшавски пакт.⁴¹ Новина у албанској пропаганди било је сврставање Никите Хрушчова у водеће ревизионисте. На албанској скали ревизионизма и непријатељства према Албанији и међународном комунистичком покрету Јосип Броз Тито је изгубио прво место, препу-

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ J. Vukoukal, B. Litera, M. Tejchman, *Východ, vznik, vývoj a pozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha, 2000, str. 447–448.

³⁹ **О совјетско-албанском сукобу опширније видети:** Г. Л. Арш, *Краткая история Албании. С древнейших времен до наших дней*, Москва, 1992; J. Vukoukal, B. Litera, M. Tejchman, *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha, 2000; П. Бартл, *Албанци. Од средњег века до данас*, Београд, 2001; Р. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003; Н. С. Хрущев, *Воспоминания*, Москва, 2006; И. Баев, *Военнополитическите конфликти след Втората световна војна и Бугарија*, Софија, 1995; Н. Быстрова, *СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.)*, Москва, 2007; P. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments*, Cambridge, 1978.

⁴⁰ Г. Л. Арш, *Краткая история Албании. С древнейших времен до наших дней*, Москва, 1992, стр. 427.

⁴¹ A. Lalaj, „Shqipëria në Paktin e Varshavës (1955–1968)“, *Studime historike*, 1–2/2004, str. 191–208.

стивши га совјетском лидеру Никити Хрушчову.⁴² Југословенска дипломатија настојала је да прати сукоб између Албаније и Совјетског Савеза и прикупља све релевантне информације, плашећи се могућности избијања озбиљнијег сукоба. Инцидент приликом повлачења совјетске флоте из Албаније уливао је посебну зебњу. Имајући тешка искуства са осиношћу, бахатошћу и идеолошком ригидношћу, па и повременим примитивним понашањем албанског руководства, Југославија је страховала од могућег ширења сукоба, великих потреса унутар социјалистичког блока, али и од могућности дестабилизације ровитих политичких односа између балканских држава.⁴³

Расламсавање сукоба између Албаније и Совјетског Савеза утицало је и на односе између Југославије и Албаније. Југословенска влада била је спремна да у условима интензивирања сукоба између Албаније и Совјетског Савеза приступи обнављању међусобне сарадње на бази постојећих споразума, којима би се показало некакво југословенско присуство у Албанији. С обзиром на неизмењеност албанске политике према Југославији и њен константан антијугословенски тон, није се желело ићи у даље развијање односа.⁴⁴ Упркос декларативним залагањима, преко штампе и радија систематски су ширени напади на Југославију, што је практично ескалирало током септембра 1961, када су забележени најжешћи и најчесталији напади албанског паријског вођства на Југославију.⁴⁵ Албанци су на нижим дипломатским инстанцама настојали да иницирају побољшање односа са Југославијом, позивајући се на изјаве југословенског председника Јосипа Броза Тита о потреби нормализовања односа између Југославије и Албаније. У складу са измењеном ситуацијом у односима између Албаније и источног блока, истицано је право сваке земље да слободно изграђује социјализам у својој средини, чак и ако није члан источног блока.⁴⁶ Сем тога, отворено се говорило и о томе да узимањем кредита на Западу једна земља не може да изгуби свој социјалистички карактер, што је била јасна алузија на добре односе између Југославије и земаља Запада. Истовремено је ублажена пратња југословенског дипломатског особља у Тирани, а однос према њима постао је много љубазнији.⁴⁷ Иако је албанска влада настојала да на разне начине увуче Југославију у

⁴² ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 428728, *Белешка о ситуацији у Албанији*.

⁴³ А. Milatović, *Pet diplomatskih misija*, I, Zagreb, 1985, str. 240.

⁴⁴ ДАСМИП, ПА-1961, строго поверљиво, Албанија, ф. I, 121, *Телеграм ДСИП-а посланству у Тирани од 12. јуна 1961*.

⁴⁵ АЈ, 507/IX-КМОВ ЦК СКЈ, Албанија, 1/I-338, *Напади албанске штампе и радија на Југославијом у септембру 1961*.

⁴⁶ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 428728, *Белешка о ситуацији у Албанији*.

⁴⁷ Исто.

свој сукоб са Совјетским Савезом, југословенски дипломатски представници трудили су се да се држе апсолутно по страни. Албанска страна је као контрареакцију наводила различите поступке југословенске владе који угрожавају албанску националну безбедност (писање југословенске штампе о Албанији, давање азила Панајоту Пљакуу, хапшење албанских емиграната и пребега под оптужбом за диверзантску и обавештајну делатност у Југославији). Југословенска влада протествовала је због говора Мехмеда Шехуа у албанској скупштини, у коме је оштро напао Југославију, писања албанске штампе о Југославији и погрдне карикатуре југословенског председника, које су се могле видети по албанским градовима.⁴⁸

Совјети су југословенску страну периодично информисали о стању свог сукоба са Албанијом. У почетку су изражавали наду да ће се односи ипак поправити. Посебно им је оптимизам уливала чињеница да ни Кина није безрезервно подржала Албанију, што је отворило простор за размишљања о томе да Кина у одређеном моменту може и да одигра улогу помиритеља. На другој страни, југословенске дипломате су у контактима са совјетским колегама јасно подвлачиле југословенски став да велике силе треба да се држе даље од Албаније, да југословенска влада жели добре односе са том земљом, али и да албанско вођство мора на делу да покаже вољу за побољшањем међусобних односа.⁴⁹

У односу на Југославију албанска влада наредила је јачање војних снага у северном делу земље, што је имало за циљ појачање обезбеђења границе према Југославији. Према оцени Друге управе Генералштаба ЈНА, до тог померања је дошло услед наглог слабљења одбрамбене способности земље након прекида односа са источним лагером и спречавања евентуалне југословенске интервенције у том случају.⁵⁰ Као последица таквих схватања дошло је до појачања албанских војних снага на граници према Југославију и формирања посебног корпуса са командом у Бурељу, за чијег команданта је одређен генерал Мехмед Брдови, дотадашњи командант мотомеханизованих јединица. У састав тог корпуса су, према југословенским информацијама, ушли 4. пешадијска бригада у Скадру, новоприслабла бригада у Куксу, новоформиране бригаде у Бурељу и Пе-

⁴⁸ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 415314, *Забелешка о разговору са Димитар Стамом, референтом за Југославију у албанском МИП-у 29. октобра 1961.*

⁴⁹ АЈБТ, КПР, I-5-с/2471, *Забелешка о разговору помоћника државног секретара за иностране послове Ива Вејводе са Дедушкиним, министром-саветником Совјетске амбасаде дана 1. јуна 1961.*

⁵⁰ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 428722, *Информација Друге управе Генералштаба ЈНА ДСИП-у од 13. октобра 1961.*

шкопеји, новопридошли тенковски пук у Пешкопеји и брдски батаљон у Подградецу.⁵¹ Сем тога, располагало се и информацијама о убрзаној измени албанских мобилизацијских планова, новом систему обуке активног и резервног састава и стварању низа магацина ратне резерве. Формирани су и посебни територијални батаљони, састављени од резервиста. Изведен је и низ пробних мобилизацијских вежби на северу Албаније.⁵² Албански генералштаб страховао је да би Југославија могла да искористи искакање Албаније из источног блока за своју евентуалну војну интервенцију у Албанији, самостално или у садејству са Грчком. Такав страх није био оправдан. Југословенски дипломатски и војни представници на више места упорно су понављали да се Југославија залаже за очување албанске независности.

Прекид совјетско-албанских дипломатских односа 9. децембра 1961. привукао је посебну југословенску пажњу. Саветник југословенског посланства у Тирани и привремени отправник послова Гојко Здујић одмах је прешао у Охрид из разлога безбедности и пренео ДСИП-у информације да су Совјети почели са повлачењем комплетног дипломатског особља из Албаније, а да је већ повучен совјетски генерал који се у Тирани налазио као представник Варшавског уговора. Здујић је обавештавао о тешком стању у Албанији, војној мобилизацији и покретима трупа ка грчкој и југословенској граници. Тражио је да му се пошаље у помоћ неки искусан дипломата како би лакше пратио ситуацију, као и наставник неке титоградске школе за децу југословенских дипломата, јер су Совјети затворили и своју школу у Тирани.⁵³ Југословенска влада није подржала такву совјетску меру. У Београду се сматрало да је прекид свих врста међудржавних односа крајње непопуларна и са аспекта савремених међународних односа крајње депласирана мера. Такође, југословенска дипломатија отворено је износила став да ће то искористити западно јавно мњење за кампању против Совјетског Савеза, чији аргументи сигурно нису били убедљиви за западно јавно мњење. Југословенска дипломатија полазила је од тога да ће западно јавно мњење одбацити совјетска образложења о томе да Албанија цепа источни лагер и да се не слаже са совјетском спољном политиком и настојати да Совјетски Савез, као једну од најмоћнијих и највећих земаља света, оптужи за силу у међународним односима и покушај

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

⁵³ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 436618, Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 9. децембра 1961.

натурања своје воље једној од најмањих и најслабијих земаља на свету.⁵⁴ Југословенска позиција полазила је од чињенице да ће запад на конто совјетског сукоба појачати сопствени интерес за Албанију, а да ће нарочито Грчка покушати да оствари своје раније претензије, на шта су совјетски политичари одговарали да би у случају таквог развоја догађаја ипак заштитили Албанију.⁵⁵

Суочена са све већом албанском самоизолацијом и рестриктивним мерама према југословенским дипломатским службеницима у тој земљи, југословенска влада настојала је да прикупи релевантне информације о тенденцијама албанске спољне политике, страхујући од могућих импликација такве спољнополитичке позиције Албаније на даљи ток југословенско-албанских односа. С тим у вези организована је константна размена информација и анализа између Државног секретаријата за иностране послове, Друге управе Генералштаба ЈНА и Државног секретаријата за иностране послове о сукобу између СССР-а и Албаније и могућих реперкусија на југословенско-албанске односе.⁵⁶ Као реакција на албанско одвајање од источног лагера, уследило је појачано интересовање Грчке и Италије за дешавања у Албанији.⁵⁷ Њихови представници настојали су да преко југословенских колега дођу до релевантних информација о дешавањима у тој земљи. Југословенске дипломате су, према упутству из Београда, строго одбијале сваку могућност размене информација. Југословенска страна је било какву размену информација о Албанији условљавала јасним италијанским декларисањем да немају никаквих агресивних намера према Албанији.⁵⁸ Питање Албаније представљало је једну од најважнијих ставки југословенско-италијанских односа почетком шездесетих година. Италијанска страна 1960. и 1961. није пропуштала прилику да потегне то питање у контактима са југословенским представницима. И током посете Коче Поповића Риму децембра 1960 и током посете италијанског министра Сегнија Београду јуна 1961, Сегни је потенцирао разговор на тему Албаније, настојећи да се непосредно информише о југословенским ставовима, као и о југословенским информацијама о стању

⁵⁴ АЈБТ, КПР, I-5-с/2479, *Забелешка о разговору помоћника државног секретара за иностране послове Ива Вејводе са Дедушкиним, министром-саветником Совјетске амбасаде дана 20. децембра 1961.*

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 437083, *Записник са састанка одржаног 24. октобра 1961. по питању Албаније.*

⁵⁷ В. Мета, „Marrëdhëniet shqiptaro-greke ne vitet 1960–1962“, *Studime historike*, 1–2/2004, str. 125–142.

⁵⁸ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 437731, *Упутство ДСИП-а свим дипломатским представништвима од 16. децембра 1961.*

у тој земљи.⁵⁹ Италијански интерес за југословенске ставове према Албанији растао је паралелно са сукобом између Албаније и Совјетског Савеза и јачањем кинеског утицаја у тој земљи. Италијани су слично поступали и у контактима са грчким представницима.⁶⁰ У оба случаја су подвлачили да се залажу за очување албанског територијалног интегритета. Југословенска дипломатија трудила се да по том питању наступа крајње уздржано, уз редовно наглашавање да се ради о унутрашњим стварима Албаније у које Југославија не жели да се меша. Италијани су сматрали да постоје мале шансе за развој добрих односа између Југославије и Албаније.⁶¹ Очекивали су да албанска спољна политика крене или ка ширењу односа са западним светом, што би неминовно ишло преко Италије или да се поново окрене сарадњи са Југославијом, што је било мало вероватно али не и немогуће.⁶² Посебан проблем представљало је евентуално југословенско понашање у случају западне или источне интервенције у Албанији јер се сматрало да би Југославија то схватила као директно угрожавање њених интереса, што би вероватно повукло за собом и некакав вид њеног супротстављања.⁶³ Ситуација у вези са Албанијом усложњавала је и односе између Грчке и Југославије, појачавајући грчко подозрење према Југославији у погледу њених стварних интереса према Албанији.⁶⁴ Британска дипломатија је сматрала да су се југословенско-албански односи додатно погоршали након почетка албанско-совјетског сукоба.⁶⁵ Сматрали су и да не постоје никакви разлози за забринутост јер југословенска страна не показује никакве намере да интервенише у Албанији. Британци су мислили да би југословенско партијско руководство поздравило сваку промену режима у Албанији, али да није спремно да организује некакав преврат, нити да војно интервенише у том смислу. Сем тога, констатовано је да Југословени снажно подржавају идеју очувања албанске независне државе и да не показују никакве намере да се мешају у унутрашњи политички живот те земље.⁶⁶ С обзиром на утицај и углед који је Велика Британија имала у западном свету,

⁵⁹ ДАСМИП, ПА-1962, Албанија, ф. 1, 41509, *Извештај о стању у Албанији и односима са Италијом.*

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ ДАСМИП, ПА-1962, Албанија, ф. 1, 42150, *Телеграм ДСИП-а свим дипломатским представништвима од 22. јануара 1962.*

⁶⁴ ДАСМИП, ПА-1962, Албанија, ф. 1, 41509, *Извештај о стању у Албанији и односима са Италијом.*

⁶⁵ TNA, 371-FO, 163902, confidential, RY (1011/1), *Annual Review: 1961.*

⁶⁶ Исто.

а нарочито њен ауторитет унутар НАТО-а кад су у питању проблеми Балкана, ставови те земље о основним правцима југословенске политике према Албанији су имали велики значај јер су директно утицали на стварање позитивне слике Југославије у очима западних дипломатија и њено представљање као земље која нема агресивних намера према Албанији, што је на другој страни и помагало јасном разликовању југословенске од совјетске позиције кад су били у питању односи са Албанијом.

Крајем 1961. албанска влада је настојала да са своје стране утиче на побољшање односа са Југославијом. У томе су се албански представници позивали на изјаве Енвера Хоџе у Ђинокастру и Јосипа Броза Тита у Скопљу. Ипак, и даље је постојао низ спорних питања. Албанска влада није желела да упути свог посланика у Београд док исто не учини југословенска влада, која је инсистирала на томе да албанска влада учини први корак у том правцу јер је југословенски посланик био дискриминисан и праћен у Тирани, а албански у Београду држао конференције за штампу које су сазиване у циљу ширења антијугословенске кампање. Проблем је представљало и албанско одбијање да Југословенима дају кино салу за пуштање југословенских филмова, као и убацивање шпијуна на југословенску територију. Албанци су покушавали да оповргну таква тврђења, инсистирајући на томе да њима није у интересу такво деловање јер не сматрају Југославију непријатељском земљом и не очекују никакав напад са њене територије. Албанци су се бранили ставом да је и Југославија то раније чинила. Југословенски отпавник послова у Тирани Здујић настојао је да сугерише албанској страни да престане са таквим видом деловања према Југославији јер је један број њених агената већ био ухваћен на југословенској територији.⁶⁷ С тим у вези ублажиле су се и албанске критике југословенских ставова и односа према социјалистичком лагеру. Мехмед Шеху престао је са себи својственим нападима на Југославију, истичући само потребу борбе против модерних ревизиониста, који воде закулисне разговоре са Западом. У неким иступима нижих албанских функционера често је помињана албанска спољна угроженост од непријатеља који је окружују са све четири стране света.⁶⁸ Иако је кампања против Југославије и њених партијских лидера осетно ублажена, она није потпуно престала. Албански политичари често су говорили о хрушчовљевско-титовској завери против социјализма и Албаније.

⁶⁷ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 436204, Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 4. децембра 1961.

⁶⁸ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 436208, Телеграм посланства у Тирани ДСИП-у од 5. децембра 1961.

Уследиле су и нове критике совјетског и југословенског модела социјализма, уз неизоставне панегирике Кини и њеним револуционарним тековинама.⁶⁹

С обзиром на дубину сукоба са Албанијом, југословенска дипломатија није желела никакве дубље иницијативе у правцу поправаљања односа са Албанијом. У моментима распламсавања сукоба између Албаније и источног блока, Југославија је настојала да побољша своје односе са Совјетским Савезом и његовим савезницима.⁷⁰ Зато је политика према Албанији била дефинисана као солидарисање и неидентификовање са политиком источног лагера према Албанији, али не и форсирање дистанцирања од односа источног блока према њој. Инсистирало се на подвлачењу потребе развијања добросуседских односа, али без икаквог пријатељског односа према актуелном албанском руководству. Строго се пазило да било који југословенски акт или потез не буде протумачен као било какав вид солидарисања са режимом који је оличавао Енвер Хоџа.⁷¹ Такође, велика пажња посвећена је прикупљању информација и анализи података о албанској политици према Југославији. Између Југославије и Албаније постојао је читав низ нерешених и отворених питања. Упркос бројним југословенским настојањима, остала су отворена и нерешена многа важна питања везана за споразум о третману бродова у лукама, спровођење конвенција о међусобној правној помоћи, као и ветринарског споразума, разграничења на реци Бојани, враћања Југославији њене виле у Драчу, третирања војничких гробаља у Албанији, третмана и статуса југословенског дипломатског особља у Тирани, затим питања везана за власништво над југословенским плацем у Тирани, зградом и инвентаром југословенског посланства у Албанији, али и питање југословенских потраживања и албанских дугова из периода пре 1948, питање судбине носилаца Титове штафете који су заробљени на Скадарском језеру, репатријација југословенских грађана из Албаније, као и питање статуса југословенске националне мањине у Албанији.⁷² Посебан проблем у међусобним односима представљале су и шпекулације које су се појављивале у западним медијима да Југославија активно ради на рушењу Хоџиног режима у Албанији и установље-

⁶⁹ AMZV, TO-T, Yugoslavie, IV-4, k. 4, 024035, *Извештај амбасадора у Тирани МИП-у Чехословачке од 24. марта 1962.*

⁷⁰ ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 436985, *Телеграм ДСИП-а посланству у Тирани од 8. децембра 1961.*

⁷¹ Исто.

⁷² ДАСМИП, ПА-1961, Албанија, ф. 1, 436987, *Отворена питања између нас и Албаније.*

њу новог, који би предводио Панајот Пљаку, што је било у потпуној супротности са стварном југословенском политиком према тој земљи. Упркос крајње затегнутој ситуацији у међусобним односима, југословенска влада је у августу 1961. потписала нови протокол о трговинској размени са Албанијом, чиме је демонстрирала вољу за наставком даље међусобне економске сарадње.⁷³ Један од момената који је свакако утицао на смиривање страсти у међусобним односима, било је и албанско прихватање југословенског предлога о решавању текућих водопривредних проблема, што је у пракси наговештавало нешто измењенији албански приступ решавању спорних питања међусобних односа.⁷⁴

Сукоб између Албаније и Совјетског Савеза повукао је за собом читав низ политичких проблема. Није се радило само о идеолошком сукобу и конфликту на релацији Москва–Тирана. Значајна је била улога Кине, која се све више осамостаљивала у односу на Совјетски Савез, настојећи да се издвоји из до тада јединственог блока и почне да иступа самостално, са крајње ригидних и радикалних идеолошких позиција. То је додатно оптерећивало односе између Албаније и СССР-а, који су још од средине педесетих година били прожети низом мањих сукоба. Албанија је свог новог патрона нашла у Кини, чиме је њен положај у односу на Совјете постао ојачан, али је то за собом повлачило и сукоб са остатком источног блока. Истовремено, албанско испадање из источног блока и њено приближавање Кини нагло су заинтересовали западне силе за положај Албаније у новој геостратешкој констелацији на Балкану. Сем тога и Грчка, као сусед са којим је Албанија била у дуготрајном и оштром сукобу, испољавала је посебно интересовање, као и Италија, која је у новом сукобу видела шансу за остварење својих старих интереса на простору Албаније.

Југославија се услед албанско-совјетског сукоба нашла у изузетно специфичној позицији. На једној страни настојала је да поново нормализује односе са Совјетским Савезом, а на другој је осуђивала совјетски прекид свих односа са Албанијом, сматрајући такву меру анахроном и контрапродуктивном. Западне силе су са великом пажњом пратиле југословенске реакције на та збивања, очекујући јаснију југословенску реакцију. Италија и Грчка су, свака са аспекта својих интереса, настојале да сазнају што више о југословенским плановима и намерама према Албанији. Ипак, иако је трпела низ политичких придика и увреда, југословенска влада се труди-

⁷³ АЈ, 130-СИБ, к. 617, а. ј. 1016, 180, *Допис ДСИП-а СИБ-у од 31. августа 1961.*

⁷⁴ АЈБГ, КПР, I-5-с/2420, *Допис ДСИП-а СИБ-у од 25. јула 1962.*

ла да на њих не реагује, препуштајући албанску владу стихијској борби са источним лагером и чврстој подршци Кине, која се такође истицала крајње заоштреном кампањом против југословенског погледа на питања развоја социјализма. У атмосфери која је подсећала на такмичење између великих сила, Југославија је настојала да се држи по страни. Њени билатерални односи са Албанијом били су сведени готово на егзистенцијални минимум. Постојала је само ограничена робна размена између две земље. Иако је настављала са тврдом пропагандом против Југославије, албанска влада је често покушавала да се на крилима свог сукоба са Совјетима и њиховим савезницима приближи Југославији. Југословенска влада је такве албанске иницијативе одбијала, сматрајући да би тиме индиректно пружила подршку Хоџином режиму и покварила своје односе са СССР-ом, али и западним светом који је албански режим сматрао потпуно неприхватљивим и непоузданим за било какав вид озбиљније политичке сарадње. Албанско постепено и отворено везивање за Кину и самоизоловање у односу на суседне земље, земље источног блока и западног света, уз југословенско све отвореније пристајање уз „земље трећег света“ и лавирање између Истока и Запада, условили су за дуги низ година изузетно лоше односе између Југославије и Албаније.

Dr Aleksandar Životić, Research Fellow

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

Straining of the Yugoslav-Albanian relations in the shadow of the Soviet-Albanian conflict (1959–1961)

(Summary)

Due to the Albanian-Soviet conflict, Yugoslavia was in a very specific position. On the one hand, it was trying to re-normalize its relations with the Soviet Union, and on the other it condemned the Soviet severance of all relations with Albania, considering such a measure anachronistic and counterproductive. The Western powers were keeping an eye with great attention on the Yugoslav reactions to these events expecting a clearer Yugoslav reaction. Italy and Greece, each from the aspect of its interests, were trying to learn more about the Yugoslav plans and intentions toward Albania. However, although suffered a series of political preachings and insults, the

Yugoslav government was trying to let it pass, leaving the Albanian government to the elementary fight with the eastern bloc and firm support of China, which also stood out with a very straining campaign against the Yugoslav views on the issues of development of socialism. In an atmosphere that resembled a contest between the Great Powers, Yugoslavia was trying to keep aloof. Its bilateral relations with Albania were minimized almost to the existential level. There was only a limited trade between the two countries. Although it continued with a hard propaganda against Yugoslavia, the Albanian government often tried to become closer to Yugoslavia on the wings of its conflict with the Soviets and their allies. The Yugoslav government refused such Albanian initiatives, believing that this would indirectly support Hodža's regime and that it would sour its relations with the USSR, and the western world as well, which the Albanian regime considered completely unacceptable and unreliable for any sort of serious political cooperation. The Albanian gradual and opened linking with China and its self-isolation in comparison to neighboring countries, the Eastern bloc and the Western world countries, together with the Yugoslav more opened adherence to the „third world countries“ and vacillation between East and West caused very poor relations between Yugoslavia and Albania for many years.

Прилози и истраживања

УДК 904:725.182(497.11)"04/14"

Дејан Булић

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

E-mail: gavbulic@yahoo.com

Владета Петровић

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

E-mail: petrovicvladeta@gmail.com

УБИКАЦИЈА СРЕДЊОВЕКОВНОГ УТВРЂИВАЊА НЕВАДЕ*

АПСТРАКТ: У раду ће бити указано на остатке утврђења на брду Тријеска, код Горњег Милановца, које треба идентификовати као средњовековну тврђаву Неваде.

Кључне речи: Неваде, Тријеска, Рудник, средњовековна утврђења, средњовековни путеви.

Разматрајући проблем убикације средњовековног града Рудника, бавили смо се и питањем система утврђења које је бранило ово средњовековно градско насеље. Тада смо изнели тезу да се средњовековно утврђење Неваде налазило на брду Тријесци, 5 km југоисточно од Горњег Милановца.¹ Овом приликом ту идентификацију ћемо јасније аргументовати.

После Никополске битке 1396. године и слома Вука Бранковића, кнез Стефан Лазаревић, тада турски вазал, посео је већи део

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој Српске земље у раном средњем веку (Ев. бр. 147025).

¹ В. Петровић – Д. Булић, „Проблем убикације средњовековног Рудника“, *Историјски часопис*, 58 (2009), 43–62; „Неваде“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд, 2010, 184–185 (В. Петровић).

области Бранковића, чиме су угарски поседи јужно од Саве били озбиљно угрожени, а краљ Жигмун Луксембуршки принуђен да брани територије које је заузео у походима од 1389. до 1392. године.² Тако је, у последњој деценији 14. века, угарска војска предузела нове продоре у Србију, о којима нас обавештавају две повеље које је краљ Жигмунд издао 1399. и 1411. године угарском великашу Петру Перењију. У повељи из 1411. године, између осталог, помиње се и напад који је Перењи 1397. предузео на тврђаве Неваде (Nouady, Neuady) и Честин (Chezton).³

Поменути угарски продори највероватније су били уперени против господара области у којој су се наведене тврђаве налазиле, војводе Николе Зојића, који је имао намеру да се осамостали у односу на кнеза Стефана Лазаревића и непосредно буде подложен турском султану Бајазиту. Сазнавши за заверу, у пролеће 1398. године, кнез Стефан реаговао је одлучно, а војвода Никола Зојић нашао је уточиште у Островици, након чега се принудно замонашио, заједно са женом и четири кћерке.⁴

Једини траг поменутом кастрому Неваде очувао се у имену села Неваде, које је ситуирано 3 km северозападно од Горњег Милановца, поред реке Деспотовице.⁵ Иако у атару самих Невада до сада нису пронађени средњовековни материјални трагови, у околини села постоје остаци неколико утврђења. Хронолошким опредељењем сваког од њих можемо сагледати важност и улогу коју су имали, као и привредну и стратешку важност планине Рудник, на чијим се падинама и ободу налазе.

Бројност материјалних остатака на овом подручју у потпуности је разумљива ако имамо у виду значај средњовековног града Рудника и рударског ревира око њега. Може се очекивати да је ово рударско насеље имало одговарајућу заштиту, а могуће и своју твр-

² Више о овим темама: М. Благојевић, „О издаји или невери Вука Бранковића“, *Зборник Матице српске*, 79–80 (2009), 7–41, 39; М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009), 109–123.

³ С. Ђирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995), 13–21, 16–17. У Државном архиву у Будимпешти сачувана су два примерка повеље: DI 70788 (оригинал) и 70792 (препис). Видети и *A Perenyi család leveltara 1222–1526*, ed. T. Istvan, 164–166.

⁴ *Историја српског народа*, II, Београд, 1994, 62 (С. Ђирковић). С. Ђирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији*, 20.

⁵ Ј. Мишковић, говорећи о топографији рудничког краја, сачувао је два занимљива предања. По једном, село Неваде некада се звало Ланиште; друго предање каже „да су некада Грабовица, Неваде и Велереч били у једно и звали се општим именом *Парац*, како се и данас зове брдо преко Деспотовице код Гор. Милановца, и које је тромеђа ових села“. Видети: Ј. Мишковић, *Опис рудничког краја*, Горњи Милановац, 2007, 280, 121, 243 (приредио и поговор написао Б. Челиковић).

ђаву.⁶ Део овог система свакако је била Островица, која је Рудник штитила са севера.⁷ Археолошка испитивања утврђења *Градови*, које се налазило у самом турском насељу Рудник, указала су на то да овај комплекс потиче из турског периода и да није могао бити део средњовековног система утврђења на овом простору.⁸

Почетком осамдесетих година прошлог века извршена су археолошка истраживања на неколико локалитета на јужним обронцима Великог и Малог Штурца. У селу Краснојевици, у близини црве у Саставцима, налази се локалитет под називом *Кула Орловића Павла*. Уз кулу, квадратне основе, приближне величине 10 x 10 m, са приземљем и спратом, налазило се, судећи по локалитету, веће насеље. Не види се, међутим, да ли је и само насеље било опасно бедемима.⁹ Нешто јужније, на заравњеној купи код села Ђуревци, налазе се остаци малог феудалног утврђења изразито јаким бедема и издужене, неправилно овалне основе, која је прилагођена суженом платоу и његовој конфигурацији, дим. 43 x 22 m. Истакнуто место имала је снажна кула кружне основе на западној страни локалитета, одакле се пружао изванредан поглед на околину, нарочито према југу. На основу керамичког материјала, пронађеног приликом археолошких истраживања, локалитет се може датовати у 14–15. столеће.¹⁰ Недалеко од подножја утврђења, према северозападу, на-

⁶ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, 569. У писаним изворима се не помиње само утврђење иако се помињу рудничке кефалије. М. Динић је сматрао да је Островица била војно средиште рудничког краја. Томе у прилог иде и чињеница да је управном реформом деспота Стефана она постала седиште *островичке власти*. Више о овој реформи погледати: М. Динић, „Власти’ у доба Деспотовине“, *Из српске историје средњег века*, 219–227; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 1995, 252–253.

⁷ У Островици и Борачу била су седишта *власти*. О њиховој граници детаљније: С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Радковића*, Моравска Србија, Крушевац, 2007, 7–18. О Островици видети: В. Јовановић, *Островица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет пет година живота од пријатеља, сарадника и ученика, Београд, 1997, 511–531; „Островица“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, 207–208 (В. Петровић).

⁸ Више о овом утврђењу: В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног рудника*, 57–58; „Рудник“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, 245–247 (В. Петровић).

⁹ Необјављена грађа са пројекта: *Археолошка истраживања на подручју региона Краљево*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљевоу за 1981. годину, 2–4.

¹⁰ Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, 214–215. Утврђење је истраживано 1984. године са укупно 6 сонди и том приликом пронађене су керамичке посуде бронзано-допске и средњовековне провенијенције. Први је остатке запазио Ј. Мишковић, *Опис Рудничког округа*, 224: „испод виса идући у Мајдан налазе се развалине, под именом „Градина у Ђуревцу“, то су остаци некакве богомоље“.

лази се „мађарско гробље“ – уобичајен термин код народа за позно-средњовековне православне некрополе – где се и данас може уочити извештај број аморфних средњовековних надгробника.¹¹

Током друге половине исте деценије покренута су истраживања и на неколико локалитета у непосредној близини данашњег села Неваде. На једном од висова Градине, јужног обронка Рудника, смештен је локалитет *Јеринин град* у Горњој Црнући, 9 km североисточно од Горњег Милановца, на коти 830. На топоним Градину скренуо је пажњу још Јован Мишковић, док је Феликс Каниц претпоставио, само хипотетички, да је била место столовања великог челника Радича Поступовича.¹² Сондажна ископавања са три сонде, обављена 1986. године, показала су да је утврђење прилагођено конфигурацији терена, неправилне овалне форме приближних димензија 110 x 55 m. Бедеми су изведени у сухозиду, а лица су формирана неправилним ређањем крупнијег ломљеног камена везаног блатом, док је испуну чинио махом ситнији трпанац.¹³ Поред праисторијских налаза опредељених у старије гвоздено доба, пронађен је и разноводан касноантички материјал (предмети од метала, стакла, камена, керамика и новац) који припада периоду од 3. до 5. века. Само су у једној сонди пронађени фрагменти зелено глеђосане посуде, оквирно датоване у 16–17. век.¹⁴ Непостојање средњовековне фазе, начин зидања бедема који је некарактеристичан за позно-средњовековну епоху, као и одсуство одговарајућег покретног археолошког материјала, указују на чињеницу да описано утврђење не може бити средњовековни *castrum Neuady*.¹⁵

Ни у утврђењу на локалитету Соколица у селу Остра, које је по положају најближе граду Борачу, не можемо видети тражене Неваде. Утврђење је смештено на купастом узвишењу западних падина Острице, од којих се одваја стрма страна, док је прилаз са југозапада и запада приступачан. Археолошким ископавањима истражен је врх утврђења

¹¹ С. Ђирковић закључује да је *castrum Neuady* морао припадати комплексу Рудника, али одбија могућност да су Неваде утврђење на лок. Ђуревци–Градина, због удаљености од данашњег села Неваде. Видети: С. Ђирковић, *Неваде*, 18.

¹² Ј. Мишковић, „Опис рудничког округа“, *Гласник СУД*, књ. 34, Београд, 1872, 301; Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд, 1985, 331.

¹³ Н. Лудајић, С. Поповић, мр М. Милинковић, „Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град – Горња Црнућа код Горњег Милановца“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 16 (1988), 81–83.

¹⁴ Н. Лудајић, С. Поповић, мр М. Милинковић, *Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град – Горња Црнућа код Горњег Милановца*, 83–4; 90–91.

¹⁵ *Исто*, 83, 90.

са бедемом (основе 35 x 65 m) и просторијама призиданим са његове западне стране. Ископавања су показала да је утврђење коришћено у праисторијском периоду, 6. веку, као и током 10–11. столећа.¹⁶

Најближе данашњем селу Неваде је утврђење на брду Тријеска, у атару села Јабланице, на саставу Јабланичког потока и Грабовичке речице. Утврђење се налази на купастом, 735 m високом брду, 5 km југоисточно од Горњег Милановца, са основом која је прилагођена конфигурацији терена, дужине нешто преко 100 m и максималне ширине 26 m. Утврђење је са јужне и југоисточне стране окружено литицом, а са осталих страна тешко приступачном падином. На најувисенијој тачки уздижу се неколико метара високи остаци кружне, донжон(?) куле пречника 8 m. Констатована дебљина бедема износи 1,40 m (Т. 1). Лица бедема формирана су од крупно притесаног и ломљеног камена. Сондажна ископавања локалитета са три сонде обављена су 1987. и 1988. године. У скромном репертоару налаза главни ослонац за временско опредељење утврђења био је керамички материјал, као хронолошки најосетљивији и оквирно датован у крај 14. и 15. век. Налажени су бројни уломци грнчарије, фрагмент стаклене посуде, део гвоздене алатке, малобројни уломци згуре и два врха гвоздених стрела – можда баш трагови ратних дејстава из 1397. године (Т.2). Само је мањи број керамичких налаза припадао античком периоду и старијем гвозденом добу – халштату.¹⁷

По свему судећи утврђење на Тријесци је до сада неубицирано утврђење Неваде. Смештено у непосредној близини села Неваде, утврђење на Тријесци представља једну од доминантних тачака на јужним странама Рудника, са које је било могуће контролисати путеве од Рудника ка Моравском Грацу и Жичи.¹⁸ Остала утврђења код којих је констатован средњевековни хоризонт највероватније су припадала систему утврђења који је, с обзиром на територију коју је захватао рударски ревер, штитио велико подручје које су обу-

¹⁶ Т. Цвјетићанин, „Касноантичка и рановизантијска керамика са градина око Чачка“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 18 (1988), 121–130; О. Марковић, *Налазишта средњевековне керамике из околине Чачка*, Археолошка радионица 2, Параћин 1995, 53–58; Д. Радичевић, Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини, *Гласник Српског археолошког друштва*, 19 (2003), Београд, 223–247.

¹⁷ М. Милинковић, „Средњевековног утврђење на Тријесци код Горњег Милановца“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 18 (1988), 131–136.

¹⁸ О средњевековним путевима у околини Рудника видети: К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку“, *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд, 1959, 264–265, 302; Г. Шкриванић, *Путеви у средњевековној Србији*, Београд, 1974, 103–104; М. Динић, „Област централне Србије у средњем веку“, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 60–64; Ђ. Бошковић, „Место Крушевца у систему утврђених градова средњевековне Србије“, *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд 1980, 8–9.

хватали рударски копови, постројења и насеља. Постојање оваквог система било је условљено и чињеницом да се ова рударска област налазила у непосредној близини границе са Угарском, посебно на почетку средњовековне рударске експлоатације. У одсудним и судбоносним временима деспотовине Рудничани су се склањали у оближње утврђење Островицу, али и у утврђења у Ђуревцима и Тријесци, односно *castrum Nevady (Nouady)*.

Dejan Bulić, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

Vladeta Petrović, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

LOCATION OF THE MEDIEVAL FORTRESS NEVADE

(Summary)

The only trace of existence of the medieval fortress Nevada is preserved in the Charter issued in 1411 by Hungarian King Sigismund to peer Petar Perenji, as well as in the name of the village of Nevada, located near Gornji Milanovac and former Rudnik. The abundance of material remains in this area is completely understandable if we bear in mind the importance of the medieval city of Rudnik and mining grounds around it. Although on the territory of the village of Nevada, there have not been found yet medieval material traces, there are remains of several fortresses in its vicinity. The fortress located in the hill of Trijeska, in the territory of the Jablanica village, on the mouth of the Jablanica Stream and the Grabovicka River, is the nearest one to the present-day village of Nevada. By all accounts this fortress is so far non located fortress of Nevada. Located near the village of Nevada, the fortress in Trijeska is one of the dominant points on the southern sides of Rudnik, from where it was possible to control the roads from Rudnik to Moravian Grac and Žiča. At the same time it was also part of the fortifications that protected the medieval town of Rudnik and the territory where strip mines, plants and settlements were located.

УДК 355.48(497.11)"1914/1915" ; 94(497.11)"1914/1915"

Потпуковник др Марио Кристијан Ортнер

Војни Музеј, Беч (АУСТРИЈА)

E-mail: m-christian.ortner@hgm.or.at

РАТ ПРОТИВ СРБИЈЕ 1914. И 1915. (поглед из Аустрије)

АПСТРАКТ: Рад на основу објављене и необјављене архивске грађе из Ратног архива Аустријског државног архива, мемоара и литературе говори о проблемима са којима су се суочиле оружане снаге Аустроугарске у рату против Србије 1914. и 1915. године. Као главни узроци незадовољавајућег учинка царско-краљевске армаде наводе се проблеми са лошим комуникацијама, снабдевањем, као и супериорна ратна тактика српске војске.

Кључне речи: Србија, Аустро-Угарска, Први светски рат, оружане снаге, ратне операције.

Политичка неизвесност, која је трајала готово цео месец, завршила се 25. јула 1914. године објавом рата Краљевини Србији, те је војно решење аустроугарског сукоба са Србијом и Црном Гором, дакле рат, постало реалност. Политичке намере и циљеви Аустроугарске разматрани су у другим нашим радовима, док ћемо се овде пре свега позабавити војном ситуацијом и одлукама.

Аустроугарски генералштаб је још пре почетка рата израдио одговарајуће ратне планове против Србије (и Црне Горе), који су садржали различите очекиване сценарије ратовања, прорачуне снага, те планове за мобилизацију и концентрацију снага. За очекивани конфликт на Балкану постојала је верзија „Б“ ратног плана, која је полазећи од политичких, односно укупних стратешких услова, била

усмерена на један изолован конфликт на Балкану. Насупрот томе, постојала је и верзија „Р“, која је као полазну основу имала рат на два фронта, на Балкану и у Русији, која се доцније и остварила. Битна разлика између ова два сценарија манифестовала се у чињеници што је у оквиру еластичног развоја снага плана „Р“, који је крајем 1908. године израдио начелник аустроугарског генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф, главнина снага требало да дејствује против Русије, док у случају активирања плана „Б“ није предвиђена чак ни мобилизација свих јединица. Целокупна аустроугарска армија била је, у циљу боље координације дејстава, подељена на три такозвана „ешелона“, од којих је А-ешелон требало да се ангажује само против Русије, „минимална група за Балкан“ на југоистоку, а Б-ешелон, по потреби и на основу ситуације, био је планиран или за Балкан или за подршку А-ешелону на руском фронту.¹ Оваква калкулација снага била је резултат процене да Аустроугарска, с обзиром на своје војне капацитете, није била у стању да у довољној мери снабде снагама оба фронта, већ је морала да предвиди формирање тежишта снага. У случају „флексибилне“ концентрације снага најважнија је била могућност флексибилног извођења планираних дејстава, тј. у којој мери је било могуће извршити брзу промену ратног плана. Конрад, који је био и те како свестан опасности ратовања на два фронта, управо због Балкана наложио је 1908–1909. године Управи железница у Генералштабу да планира промену правца дејстава „флексибилног“ дела (Б-ешелон) армије са Балкана на северо-источно ратиште, при чему би то требало да буде изводљиво и из покрета. За то, међутим, нису израђени никакви планови, за шта не постоје никакви оправдани разлози.² Да ли је овај проблем повучен, „заборављен“ или због процењене немогућности реализације није даље обрађиван, остаје нејасно. Последица тога је да су по наређењу о делимичној мобилизацији, из вечерњих часова 25. јула, сходно ратном плану „Б“, првог дана мобилизације, 28. јула, у правцу Балкана упућени први континенти јединица Б-ешелона, заједно са минималном групом за Балкан, ојачани III корпусом који је био планиран као резерва, а припадао је А-ешелону. Већ 31. јула (први дан мобилизације 4. август) морала је бити проглашена аустроугарска мобилизација и за руски фронт, као последица проглашења опште мобилизације у Русији 30. јула, чиме је отпочео ратни план „Р“. Конрад је био свестан тешкоћа које су искрсле, па је већ 31. јула од начелника Управе за железнице при Генералштабу пуковника Штрауба тра-

¹ Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajewo*, Wien, 1991, S.98.

² Diether Degreif, *Operative Planungen des k. u. k. Generalstabes für einen Krieg in der Zeit vor 1914 (1880–1914)*, Phil. Diss., Wiesbaden, 1983, S.268 f.

жио информације да ли је могућ непосредни транспорт Б-ешелона (2. армија). Одговор је био негативан, јер би тиме био поремећен већ утврђени распоред транспорта јединица, што би изазвало збрку јединицама вишег нивоа. Став Управе за железницу чини се оправданим јер су се железничке линије за транспорт у варијанти „Б“ и „Р“ делимично укрштале, односно неке линије нису располагале довољним капацитетом, али се мора приметити да је 31. јула био тек трећи дан реализације плана „Б“, дакле транспорт је тек отпочео.³ Чињеница да је на крају читаво груписање снага морало тећи по плану „Б“, да би се затим снаге транспортовале за Галицију, оцењено је од најважнијих војних протагониста и савремених стручњака као погрешна процена Управе за железницу, уз податак да је Конрад у својим мемоарима, који су објављени после рата, написао да су јединице Б-ешелона, без даљњег, када је реч о транспорту, биле третиране као „задња рупа на свирали“.⁴ Постоји, међутим, јак утисак да је Конрад већ у овој фази, остајући при плану „Б“, био спреман на велики ризик, који се у погледу плана операција против Србије може чак назвати хазардом. Најважније идеје о вођењу операција против Србије датирају још од пре 1911. године,⁵ дакле не узимају у обзир бројна искуства из оба балканска рата 1912–1913. године. Чини се да су оне у погледу прорачуна снага утолико актуелизоване што су аустроугарске потребе за снагама морале бити појачане, јер је Србија континуирано војно јачала. Обе варијанте које су постојале за рат против Србије заснивале су се, прво, на дупло обухватном нападу на доњем току Дрине и Саве, који је требало или да пресретне и потуче српску армију која је већ била распоређена на граници, или да заузме Мачву, област у Србији која је имала велики значај због плодног земљишта и представљала је њену главну житницу. Друго, пружала се могућност пребацивања преко Дунава и – након планираног заузимања Београда – извршења удара на југ долином Колубаре, односно Мораве, да би се даље заједно са офанзивом у доњем току Дрине продирало на запад и у дубину Србије (фабрика оружја у Крагујевцу). Ова последња ставка захтевала је да се укалкулише много више снага због неопходног покривања Босне, нарочито Сарајева, као и ангажовање „минималне групе за Балкан“. Међутим, и потребне снаге и правац напада могли су бити оспоравани. То је, пре свих, учинио бивши командант Ратне школе, касније

³ Hubka Gustav von, *Der kritische Monat Juli 1914. Als Vermächtnis des Obersten Maximilian Freiherr von Pitreich*, ungedr. Manuskript, Graz, 1949, S.37.

⁴ Conrad von Hötzendorf Franz, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, 5 Bde., Wien, 1912–1925, Bd. 1, S.210.

⁵ Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien, 1991, S.100.

генерал Алфред Краус, који је 1910. године при једној тактичкој анализи оценио да дупли обухватни напад у Мачви нема смисла јер је мрежа путева неповољна, има много река и планинских венаца који би се морали прелазити фронтално, па је стога непријатељу било лакше да их бране, за разлику од преласка преко Дунава са обе стране Београда, дуж долине Колубаре и Мораве, што је не само повољнији терен, већ би тако било могуће пресећи пут српских јединица које су се налазиле на западу до њихових пунктова за снабдевање.⁶ И поред овако недвосмислено негативне оцене, „мала“ варијанта, концентричан покрет на северозападу Србије, опстала је, што је Краус због страха од српских напада у Босни, којима не би могло да се узврати одговарајућим снагама, сматрао неоснованим.⁷

Полазећи од чињенице да је аустроугарски план операција против Србије, укључујући и грубе калкулације снага, потицао из 1908–1810/11. године, он је морао да претрпи неке промене, које су биле резултат искустава из балканских ратова 1912–1913. године. Србија је сада, услед знатног територијалног проширења, имала веће потенцијале појачавања војске. Српска војска је била подељена на три основна позива, при чему је први позив чинило пет пешадијских дивизија, а још пет су биле другог позива. Дивизије су у ратним условима обухватале 16 батаљона, 530 коњаника, 36 топова и 16 пушкомитраљеза, са командним местом од 17.000 људи. На територијама које су биле освојене у балканским ратовима такође је требало да се распореди пет пешадијских дивизија сличне јачине, али оне нису могле бити комплетно премештене до избијања рата. Дивизије другог позива биле су ослабљене и састојале су се од 12 батаљона и 12 пушкомитраљеза са 36 топова. Јединице 1. и 2. позива, заједно са одговарајућим саставом за снабдевање и командним трупима, чиниле су такозвану оперативну армију. Њој су непосредно припадали и једна коњичка дивизија и техничке јединице брдске артиљерије.⁸ Трећепозивци је требало да буду приправни за задатке офанзиве и обезбеђења. Претпоставља се да је њихова јачина била око 60 батаљона, за које није била предвиђена већа формација. Располагање пушкомитраљезима и топовима било је испод просека.

Ако изузмемо трећепозивце, опремљеност и наоружање српских армија могло би се оценити као веома модерни. Пешадија је

⁶ Krauß Alfred, *Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*, München, 1920, S.122–124.

⁷ Ebd. S. 124 f.

⁸ Veltzé Alois, *Veltzés Intrenationaler Armee-Almanah 1913/14*. Ein militärisches Handbuch aller Heere mit den wichtigsten Daten über die Kriegsmarinen. / . Jahrgang, Wien, 1914, S. 473 f.

била наоружана ручним ватреним оружјем система Маузер (М.99 и М.10) калибра 7 mm. Пољска артиљерија 1. и 2. позива већ је потпуно увела модерну артиљерију са трзајним цевима, а поред стандардних оперативних калибара (75 mm М.07, 70 mm М.07) увела је и „средњу“ артиљерију (120 mm М.11, 150 mm М.10) француске производње. Наводно, код формација трећег позива још увек је коришћен застарели лафетни трзајни топ (80 mm М.85).⁹ У погледу униформе постојало је великих проблема. Јединице 1. позива биле су опремљене модерним сивомаслинастим униформама, код другопозиваца још су се могле видети старе тамноплаве мирнодопске униформе. Трећепозивци су већином били обучени у цивилну одећу, носили су војничке капе, па је током борбе често долазило до забуне да ли се ради о оперативним јединицама или цивилном становништву које је укључено у борбе.

Јачина оружаних снага износила је 250.000–300.000 бораца, али ипак већу пажњу треба посветити квалитету српске армије. На основу искуства из балканских ратова, јединице су, а поготово официри, били у стању да та своја борбена искуства примене и прилагоде условима модерног рата. Олакшавајућа околност је такође било то што је за будући сукоб са Аустроугарском израђен дефанзивни план, који је подразумевао да ће се српске оружане снаге борити на сопственом, дакле познатом терену.

Оперативно планирање Србије полазило је од претпоставке напада Аустроугарске на оси север–југ, која је већ била позната као „историјски хабзбуршка“, тако да је тежиште одбране планирано са обе стране Београда, између Колубаре и Мораве. Насупрот томе, за северозапад, тежиште напада к.у.к. армије, предвиђене су слабије снаге, додуше ојачане јединицама 1. и 2. позива, које су се ограничавале на снаге обезбеђења са одговарајућим резервама на Сави и Дрини.¹⁰ Тако су аустроугарске снаге индиректно у тактичко-оперативном смислу биле концентрисане на слаба места српске одбране, али су се стратегијски могле показати мање успешним, у тренутку када руководство српске армије то препозна, због њихове предности унутрашње линије.

Наређењем за мобилизацију од 25. јула 1914. године, по ратном плану „Б“, мобилисано је, уз један додатни, осам корпуса, који су подељени на три армије. Као што је познато, рат је објављен 28.

⁹ Peball Kurt, *Der Feldzug gegen Serbien und Montenegro im Jahre 1914*. In: ÖMZ Sonderheft I/1965. Die wichtigsten Operationen der österreichisch-ungarischen Armee 1914, Wien, 1965, S.21.

¹⁰ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. v. österr. BMLV und Kriegsarchiv, Wien 1930–1932, Band 1. Das Kriegsjahr 1914, S. 100 F.

јула. Тада је објављен онакав рат какав је аустроугарски начелник генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф захтевао још 1908/09. и 1912/13. године.¹¹ Такође, и командант снага у Сарајеву генерал артиљерије (Feldzeug Meister) Оскар Поћорек сматрао је да су војна средства најбољи начин сређивања политичких проблема на простору Балкана, рачунајући да ће тако бити прекинут српски утицај на унутрашњу политику у анектираној области.

Мада су политички планови садржали врло конкретне податке, указале су се многе нејасноће у начину борбе против Србије, утолико више кад је после опште мобилизације и покретања оперативног плана „Р“ било наређено да се одустане од плана „Б“ (видети горе). Поћорек је још у мирнодопско време, када је био на функцији инспектора армије, био одређен за команданта армије, а сада је добио 6. армију, која је била смештена око и источно од Сарајева. Пета армија (GdI – генерал пешадије Либоријус Ритер фон Франк) смештена је у подручје доњег тока Дрине, а 2. армија (GdK – генерал коњице Едуард фон Бем-Ермоли) на Дунаву. Незвесност у погледу даљег поступања била је последица тога што врховна команда армије још није одлучила да ли ће се против Србије даље поступати сходно плану „Б“, дакле офанзивно, или према плану „Р“, дакле дефанзивно. Тек 6. августа то питање је било унеколико разрешено, када је након наредбе о евакуацији 2. армије средином августа Поћорек именован за врховног команданта целе к. у.к. армије.¹² Поћорек је ипак остао при офанзивним намерама, тако да је 5. армија требало да се, сходно првобитном оперативном плану, пробије у Мачву и заузме Ваљево. Шеста армија, која је имала задатак да покрива Сарајево, сада је требало да пређе Дрину и заузме Ужице. По извршењу ових задатака, Поћорек је сматрао да обе ове армије треба заједнички да се супротставе претпостављеном покушају српских снага да продру у јужну Босну. Велики ризик овог плана била чињеница да је „садејство“ ове две к.у.к. армије потпуно неизвесно јер су њихови положаји били удаљени 100 km, те се на то могло рачунати тек пошто остваре своје нападачке циљеве. Такође је мањевише била непозната стварна јачина српских бранилаца у Мачви, односно Ужицу. Извесно је било да се би се оне значајно појачале у случају да се 2. армија претранспортује за Галицију и тиме отпадне „везивни ефекат“ на Сави и Дунаву. Ова планирана офанзива је и за самог Поћорекa била „оперативно ризична“, што је он саопштио у

¹¹ Vgl. dazu: Kronnenbitter Günther, „Krieg im Frieden“. Die Führung der k. und k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914, München, 2003, S. 461–477.

¹² Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien, 1991, S. 111.

писму упућеном Конраду на дан почетка напада, 12. августа, где је он, и поред пуно нејасноћа у погледу непријатељског положаја, не само потврдио овај план већ је телеграфски и писмом преузео пуну одговорност за ову одлуку.¹³

Прве јединице к. у.к. армије су 12. августа, уз велике тешкоће, прешле границу; ратни мостовни материјал још није био на лицу места, српско обезбеђење се уз то показало као веома вешто, а артиљерија је због непрегледног терена врло тешко могла да пронађе циљеве, док је извиђање из ваздуха дало мало употребљивих података. На основу погрешних извештаја о појачавању српских јединица у зони напада 5. армије, врховна команда царско-краљевске армије (АОК) непосредно пре почетка напада наредила је да 2. армија треба преко „демонстрирања“ да се активира и пробије демонстративним нападом.¹⁴ Уз подршку флотиле на Дунаву, додатне јединице, састављене од издвојеног људства других јединица, прешле су Саву код Кленца и заузеле Шабац, који је био врло важан положај; прелазак је успео и код Митровице и Јарка (29. пешадијска дивизија), уз брзо повлачење српских снага. Све то, међутим, није умањило проблеме 5. армије. Њено напредовање било је јако отежано због веома тешког терена. Земљиште је било делимично мочварно и дивље, тако да је трупна комора једва могла да се креће. То је био разлог што је ова армија од првих дана борбе имала велике проблеме са снабдевањем трупа. Један део артиљерије остао је заглављен у мочварном терену, као и дотур муниције (као и муницијске колоне).¹⁵

Срби су у међувремену прозрели намере Поћорека и није их заварало снажно наступање 2. армије. Начелник Генералштаба војвода Р. Путник почео је са преусмеравањем своје три армије на запад, које су се кретале према северу. Српска 3. армија добила је наређење да се држи наступног марша дуж долине Јадра, а 2. армија ангажована је за поновно освајање Шапца. На тај начин измењен је однос снага на штету к.у.к. 5. армије. Катастрофа је отпочела на Јадру (планина Цер).¹⁶ Аустроугарске трупе (21. ландвер пешадијска, 9. пешадијска дивизија) нису могле да се одупру српским противнападима. Напад делова IV корпуса код Шапца такође није успео. Најда-

¹³ Conrad von Hötzendorf Franz, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, 5 Bde., Wien 1921–1925, Bd. IV, S. 383–386.

¹⁴ ÖSTA/KA/Ms B. 1914/14 Mayern Karl, *Der Augustfeldzug 1914 gegen Serbien-Montenegro*, S. 85.

¹⁵ Österreich-Ungarns letzter Krieg, jrsg. v. österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien 1930–1932, Band 1. *Das Kriegsjahr 1914*, S.111–114.

¹⁶ Peball Kurt, *Der Feldzug gegen Serbien und Montenegro im Jahre 1914*. In: ÖMZ Sonderheft I/1965. *Die wichtigsten Operationen der österreichisch-ungarischen Armee 1914*, Wien, 1965, S. 25.

ље до 19. августа морало је већ и самом Поћореку бити јасно да ће офанзива завршити поразом; при том аустроугарска 6. армија још није остварила продор. Она је 20. и 21. извршила планиране нападе против „ужичке војске“, али није смела даљје да напредује јер је Поћорек желео да је задржи за спасавање 5. армије, која се поражена повлачила. Тада су се показале последице превеликих растојања. Ни напад, ни планирано померање на север нису имали утицаја на положај у Мачви, нити су могли правовремено да се реализују. Код Шапца је требало да се заврши офанзива, при чему је претрпљени неуспех немилосрдно показао све проблеме к. у.к. армије још на почетку рата, који нису били само последица грешке у планирању командног састава оружаних снага за Балкан, већ се могу окарактерисати као типичне одлике неискусне „мирнодопске армије“. Поред неспособности да се брзо прилагоде непријатељском начину борбе, односно да преиспитају сопствени план напада, физичких и великих психичких захтева према трупима и грешке команданата, дошло је до врло збркане ситуације у систему командовања због Поћореквих настојања да се што више јединица из састава 2. армије пробојем „укључи“ у борбе и да спречи њихов транспорт на руско ратиште. Конрад, са своје стране, није био заинтересован да се одрекне додатних јединица на североистоку против Русије.

Код Шапца је требало да се изврши још један очајнички напад ради заштите снага које су ту биле скоро разбијене. Тај дилетантски изведени напад је пропао, тако да је до 25. августа Шабац морао бити напуштен. Тиме су и последње аустроугарске јединице биле враћене на почетне позиције од 12. августа. Губици к. у. к. армије били су застрашујући – око 7.000 мртвих и 30.000 рањених, док је на страни Србије број мртвих и рањених био између 16.000 и 18.000.¹⁷ Интересантно је да, упркос поразу, на командном нивоу за Балкан није дошло до било какве промене. Још 21. августа Поћорек је преко начелника војне канцеларије цара (МКЦМ) генерала Болфраса успео да издејствује потпуну независност према АОК и тако постао једини одговоран за рат на Балкану. Такође је, из бројних других разлога, Поћореква офанзива, која је пропала због његових грешака у планирању и командовању, била мање-више игнорисана, а у први план је истичано лоше ангажовање 5. армије, која се очигледно није налазила у тако катастрофално лошем положају како је јављано. У оперативном смислу разлог неуспеха било је превелико растојање положаја 5. и 6. армије, које због тога нису могле да пружају подршку једна другој. Кашњење почетка напада 6. армије било је још један разлог што су

¹⁷ Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajewo*, Wien, S. 125–130.

српске армије могле да се посвете различитим деловима фронта (сукцесивно да делују на различитим деловима фронта) једном за другим.¹⁸ Тако је дошло до многих проблема, јер су Срби практиковали начин борбе који је укључивао „мали рат“ у међутерену и упорну одбрану најважнијих делова ратишта.¹⁹ „Мали рат“ је изазвао посебно много психичког оптерећења за аустроугарске трупе у нападу, јер су српске нерегуларне снаге („банде комита“, односно „комитације“) чиниле многе ужасе. Сакаћење и погубљење заробљеника, увредљиво поступање са заставом, учешће бораца обучених у цивилна одела у борбеним операцијама и дејство артиљерије²⁰ по местима означеним црвеним крстом, што је све јако ослабило морал војске. Врло често долазило је до забуне око цивила и војника III позива, јер су они, као што је већ поменуто, располагали само малим бројем униформи. Аустроугарски команданти одлучили су да се слично понашају, снажно реагујући репресалијама, па је к.у.к XIII корпус „комите“ одмах погубљивао, а куће из којих је пуцано палио.²¹

Поред тога, до много већих тешкоћа него што се очекивало дошло је и у погледу „стандардних“ борбених дејстава. Формирање класичних стрељачких линија у нападу показало се у брдском ратовању потпуно неподесним, тако да су се борбене формације стално изнова растурале, док не би постале гомила безбројних појединачних борби. Док су јединице XV и XVI корпуса са својим брдским бригадама биле навикаване на то још за време мира, војници 5. армије, пре свега VIII корпуса, морали су то да науче тек на бојном пољу. У нападу на брдовитом терену била је потребна много већа квантитативна надмоћ него што се очекивало, јер је српска одбрана, разумљиво, била оријентисана на повољније делове терена. У погледу артиљерије указао се велики проблем – модернизација аустроугарске брдске артиљерије није могла бити извршена пре избијања рата баш због неадекватног доношења одлука команданта Сарајева, генерала Поћорека.²² Тако је највећи део к.у.к. брдске артиљерије још увек био опремљен лафетним трзајним топовима (М.99). Најтежи брдски топови били су калибра 100 mm, јер средња артиљерија

¹⁸ Conrad von Hätzendorf Franz, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, 5 Bde., Wien, 1921–1925, Bd. IV, S.441.

¹⁹ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. v. österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien, 1930–1932, Band 1. Das Kriegsjahr 1914, S. 152.

²⁰ K. u. k. Ministerium des Äusseren, Sammlung von Nachweisen für die Verletzung des Völkerrechtes durch die mit Österreich-Ungarn kriegführenden Staaten, Wien, 1915, S. 168–184.

²¹ Ebd. S.171

²² Ortner M. Christian, *Die österreichisch-ungarische Artillerie 1867–1918. Technik, Organisation und Kampfverfahren*, Wien, 2007, S. 332 f.

од 120–150 mm, као и тешка артиљерија, нису били предвиђене за балканско ратиште по предратним плановима. Тек када су борбе започеле показале су се техничке мањкавости топова, као што је слаба ефикасност у дејству на положаје на тврдом, стеновитом земљишту. Насупрот томе, српска артиљерија је била скоро потпуно (I и II позив) опремљена цевним трзајним топовима, а располагала је и довољним бројем хаубица од 150 mm. Импровизовањем (батерије тврђавске артиљерије) и расподелом резервних формација (тешке 150 mm – хаубице), успело се бар донекле парирати непријатељу. 23 И поред тога, бројни напади, нарочито у рејону 5. армије, морали су бити извођени без неопходне артиљеријске припреме.

Врло лоше стање на саобраћајницама имало је последице по артиљерију, али још више на дотур хране и муниције. Планинске јединице биле су снабдеване помоћу вучних грла, али су остале трупе биле упућене на стандардна транспортна средства, која због непроходног терена најчешће нису била у стању да прате јединицу. Већ од првих дана борбе јединице су биле погођене овим проблемима.

Целокупан утисак аустроугарске офанзиве и њена пропаст били су фатални, како у војном, тако и у политичком погледу. У војничком смислу Срби су се показали равноправним, често и надмоћним, а имали су и моралну предност – борба за одбрану сопствене земље. Из политичког угла, повлачење на почетне положаје није било пожељно ако се има у виду привлачење на своју страну оних балканских држава које су се још колебале, то су били пре свега Османлијско царство и Бугарска. Стога су команданти оружаних снага на балканском фронту намеравали што пре да изведу још једну офанзиву.

Аустроугарска врховна команда (АОК) била је скептична, али је морала да одобри офанзиву због интереса к. у. к. министра спољних послова и угарског председника владе, који је вероватно видео опасност по угарске територије. Нови Поћореков план предвиђао је формирање јачег тежишта на доњем току река Дрине и Саве, док би на горњем току Дрине остале малобројније трупе за обезбеђење.²⁴ Оперативни циљ, као и у случају првог напада, било је Ваљево, а српске трупе, које су очекиване у Мачви, требало је да буду обухваћене концентричним покретом. Истовремено, српска врховна команда је због притисака Русије такође прорађивала своје офанзивне планове, који су се, након препознавања намера о премештању к. у. к. 2. армије, концентрисали према Срему и Банату.²⁵ Почетак на-

²⁴ ÖSTA/KA/Ms B. 1914/15 Mayern Karl, Der Herbstfeldzug 1914 gegen Serbien-Montenegro. Von Anfang September bis 15. November 1914, S. 221–229.

²⁵ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. v. österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien 1930–1932, Band 1. Das Kriegsjahr 1914, S. 604–606.

пада померан је неколико пута због тешкоћа у напредовању, односно због освежења (одмора, опоравка) јединица 5. армије, да би најзад био утврђен термин за 7. септембар.

Срби су у међувремену преузели иницијативу и 6. септембра прешли Саву на простору Митровице и Купинова. Код Митровице (Шашинци) дивизија која је ту прелазила Саву наишла је на јаке аустроугарске снаге (29. пд), које су је са северне обале за два дана одбиле уз велике губитке („уништење тимочке дивизије“).²⁶ Даље, на истоку, прелазак Срба је био успешнији, образован је мостобран, али су јаке снаге (7. пд) спречиле даље продирање. Офанзивне намере Поћорека сада су у оперативном смислу могле имати још већу ефикасност, али се још велики број јаких српских снага налазио непосредно на Сави. Ипак, развој напада код 5. армије није обећавао много, јер су форсирање река пратили велики губици, а неки нису ни успели. За разлику од упорних борби 5. армије, 6. армија је имала знатно слабијег противника, тако да је јужна група 6. армије успела да потисне српску офанзиву у Срему и код Вишеграда. Губици 5. армије су, међутим, били веома велики, а гледајући од обезбеђења на Сави (29. и 7. пд), имала је врло мало успеха. Осми корпус био је принуђен да се врати преко Дрине. Стање у 5. армији није дозвољавало никакву нову офанзиву, тако да је Поћорек дао команди 5. армије времена до 12. септембра да поново успостави стање борбене готовости, а за нови напад одабран је простор који се налази даље на истоку.²⁷ Српска команда је у међувремену схватила да одлука мора пасти у области 6. армије, на простору код Крупња с једне, те Вишеграда с друге стране. Јединице које су морале да се врате из Срема ангажоване су за појачање постојећег састава. Тако настало слабљење северне групе омогућило је да 29. пд, која је у међувремену нарасла у корпус („комбиновани корпус“), под командом фелдмаршаллајтнанта (подвојвода – Feldmarschalleutnant – прим. прев.) Алфреда Крауса, пређе Саву. Поћорек је био у заблуди да ће бројне трупе које су правиле обруче на доњем току реке Дрине успети да заузму тај простор, али се то показало као превише тежак терен за комбиновани Краусов корпус, тако да није било могуће извести брзи продор. Поћореков план предвиђао је снажан продор Краусовог корпуса уз подршку коњице, али је он морао бити одбијен због тога што снаге нису биле у стању борбене готовости, а очекивао се и снажан отпор са српске стране.²⁸ Аустроугарски VIII корпус, који је

²⁶ ÖSTA/KA/Ms B 1914/13 Balkankriegsschauplatz, Tagweise Zusammenstellung der Ereignisse vom 1. September bis 31. Dezember 1914, S. 4.

²⁷ Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajewo*, Wien, 1991, S. 144 f.

²⁸ Krauss Alfred, *Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*, München, 1920, S. 147 f.

делом прешао Дрину, могао је свој мостобран даље да прошири или на исток или на југ. Поћорека се одлучио за област б. к. у.к. армије. Управо ту, у пределу узвишице Јагодња, одиграла се једна од најкрвавијих битака дотадашње офанзиве. После неизвесних борби, ову стратешки врло битну узвишицу заузела је б. армија.²⁹ На простору јужно од б. армије, који је одлуком Поћорека био слабије обезбеђен, у корист бољег садејства обеју армија, дошло је до више напада ужичке војске, који су могли бити одбрањени због ангажовања довучене резерве и одреда из састава који је запосео Сарајево. Тешке борбе ипак су изазвале велике губитке и код б. и 5. армије. Састав неких батаљона истопио се на јачину чете, а велики губитак официра довео је до тога да је неким батаљонима морао да командује поручник.³⁰ Наравно, српске јединице такође су претрпеле огромне губитке у борбама, поготово у нападима, када су им, и поред врло ефикасне артиљеријске подршке, аустроугарске снаге нанеле највеће губитке. Крајем септембра б. армија, због опште исцрпљености, имала је краћу паузу у борбама, а 5. армија је на обалама Дрине и Саве још била у дилеми да покуша прикривени пробој у Мачву. Тамо је била лоцирана 2. српска армија, која је делом била у рововима и тако већ одбацила напад VIII корпуса. Стога је Краусов комбиновани корпус својим нападом требало да донесе значајно растерећење у правцу југоистока. Због тога су трупе за обезбеђење на Дунаву и Сави смањене на најмању могућу меру, да би се стекла одговарајућа надмоћност у погледу тежишта напада. Током припрема за овај напад догодио се изненадни напад Срба код Београда, при ком је освојен мостобран који је био на северној обали Саве. Одмах је узвраћено контранападом, који су извршиле снаге за обезбеђење тог дела обале, па је даљи продор заустављен, српски батаљони су морали да напусте и неке од дотадашњих положаја, али је ситуација и даље била опасна. Аустроугарска дунавска флотила је због озбиљности ситуације одмах реаговала и преместила три монитора у Саву, при чему су морали да прођу Београд, који је био обезбеђен јаким артиљеријским снагама. Овај пробој успео је без губитака и у даљем току, када је уништен понтонски мост Срба на Сави, који је био скоро завршен. Снаге које су већ биле прешле због обезбеђења његове линије снабдевања, морале су поново да се врате.

Офанзива Краусовог комбинованог VIII корпуса, коју је наредио Поћорек, требало је да отпочне 28. септембра, али је тај рок морао бити померен због спорог пристизања маршевских формација. У Ма-

²⁹ Jerabek Rudolf, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*, Wien, 1991, S. 148 f.

³⁰ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. V. Österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien, 1930–1932, Band 1. Das Kriegsjahr 1914, S. 623.

чви је у међувремену борба прешла у фазу позиционог ратовања. Аустроугарске снаге биле су, додуше, бројчано надмоћније, али се радило, нпр. у Краусовом корпусу, већином о скоро пола лоше обучених и опремљених јуришних батаљона, којима су недостајали официри. Приметан је био и недостатак артиљеријске муниције, а чинило се да Срби располажу неисцрпним изворима муниције. То је имало за последицу поновни застој офанзиве 5. армије, која је одложена за 5. октобар.³¹ Тако је жељени успех на југоисточном граничном простору изостао – Поћорек је рачунао на премештање српских снага у Мачву. Јужно од 6. армије опасност се чак повећала јер је ужичка војска била ојачана црногорским трупама, па је, будући да се делом налазила на босанској територији, угрожавала Сарајево и јужно крило 6. армије (XVI корпус). У борбама са променљивим исходима аустроугарске јединице, које су се делом самостално бориле, успеле су да одбаце нападе, односно да их блокирају у области аустроугарског XVI корпуса. Било је неопходно енергичном офанзивом сада поново освојити положаје подесне за одбрану на горњем току Дрине. Поћореку је ишло у корист што је врховна команда (АОК) обезбедила појачање у виду једне комбиноване бригаде са италијанске границе и једне додатне територијалне бригаде. Те трупе због отежаног транспорта нису могле да пристигну пре 17. октобра, тако да је дошло до релативног примирја, које је трајало до 18. октобра.³²

У данима који су следили највећи интерес команданата аустроугарских снага на Балкану било да протерају Србе и Црногорце који су се налазили у Босни. Аустроугарске јединице су оперативно веома вешто изводиле борбе познате као „битка на Романији“ и успеле су да у формацијама више борбених колона натерају на повлачење српске и црногорске делове јединица, при чему је ужичка војска имала више погрешних командних одлука. До 30. октобра најзад је било могуће стићи до Дрине на скоро свим правцима. У тренутку када се чинило да је ситуација на Балкану на путу да се разреши, крајем октобра појавиле су се гласине да Руси наводно имају спреман корпус који ће преко Дунава бити претранспортиран у Угарску (Банат). Ова непотврђена нагађања била су узрок да Поћорек, поред настојања да положаје у Мачви коначно сасвим очисти, почне да се бави појачаном заштитом у Банату и Срему. Он је ојачао новоуспостављене формације и територијалне јединице група „Срем“ и „Банат“, тако да су оне биле припремљене да издрже бар први напад. Главни удар опет је припао 5. и 6. армији, тако што

³¹ Ebd. S. 640–642.

³² Ebd. S. 647 f.

је овог пута 6. армију из Мачве подржавала 5. армија приликом бочног продора према југу. У циљу прикривања главног правца удара, на југу су остављене јаче снаге јужно од главнине 6. армије, да би заварали планирани напад на Ужице.³³

Борбе праћене бројним губицима у међувремену су и код Срба утицале на састав и борбену моћ трупа. Залихе муниције, посебно артиљеријске, достигле су најнижи ниво, снабдевање храном је такође било у отежано. Прве јединице 5. армије почеле су 24. октобра напад у Мачви, када је српски одбрамбени фронт показао јасне знаке предаје. Друга српска армија морала је због недостатка муниције да се повуче. Услед енергичних напада јединица 5. армије, није се успело са остваривањем надмоћи. Срби су извели још један напад на југу, у циљу растерећења, али је он одбијен. Охрабрене тим успесима, јединице 6. армије су почетком новембра такође отпочеле са офанзивом, па су након победе у борбама код Крупња оствариле одлучујући пробој; до средине новембра стигле су до Колубаре код Ваљева. Тада су Срби морали да општину повлачењем. Српска 2. армија, која се вратила у Мачву, 1. армија из средишњег дела и ужичка војска на југу ипак су одолевале толико да Поћорек није успео да их потпуно разбије. На то су утицали и изузетно лоши временски услови, јер су због дуготрајних киша и малобројни путеви били претворени у непроходне мочваре. Дотур хране једва да је био могућ јер су пољске кухиње, које су пре рата планиране за обезбеђење хране, могле да раде за време марша, али нису могле да стигну до јединице која се бори. Ипак је пристизање до Колубаре и заузимање Ваљева оцењено као велики успех.³⁴ Међутим, стање у јединицама било је забрињавајуће. Лоша исхрана, недовољна снабдевеност муницијом, недостатак артиљеријске подршке – све то утицало је да се одложи даљи продор преко Колубаре, која је због непрекидних киша нарасла и постала озбиљна препрека.³⁵ Упркос томе, општи притисак обеју аустроугарских армија на целом фронту имао је одлучујући утицај на српску армију, тако да је Врховна команда Србије била присиљена да се одлучи на опште повлачење у правцу Крагујевац – Аранђеловац, остављајући ипак јаке заштитнице зачеља. Тада је дошло до жестоких борби на Колубари и код Љига, са променљивим успехом. Аустроугарска 5. армија, која је дејствовала на северу, успела је да се пробије на простор источно од Колубаре и јужно од Београда, при чему су Краусове трупе биле много мање ангажоване од састава 6. армије. И тада је

³³ Ebda S. 657 f.

³⁴ Jerabek Rudolf, *Potiorek, General im Schatten von Sarajewo*, Wien, 1991, S. 168 f.

³⁵ Krauss Alfred, *Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*, Mšnchen, 1920, S. 160 f.

снабдевање јединица остало главни проблем команде снага на Балкану. Ситуација се додатно заострила када је са доласком зиме дошло до снежних мећава. Неки корпуси 6. армије (XIII, XV и XVI) због тога више нису могли бити оцењени као борбено способни. Изгледа да је Поћорек ипак мислио, на шта су утицали и искази неких заробљених Срба, да је питање пропасти српске армије само питање дана³⁶ уколико се довољно енергично изврши притисак на јединице у повлачењу. Међутим, у извештајима команди дивизиона и корпуса указивано је на врло лоше стање у јединицама, било је веома потребно обнављање, пре свега залиха обуће, јер се она у планинским условима ратовања врло брзо трошила, тако да је Поћорек ипак одлучио да „својој“ 6. армији омогући бар неколико дана одмора. За то време требало је поправити деоницу пруге за Ваљево макар у мери да се омогући железнички транспорт. Аустроугарска 5. армија добила је задатак да се припреми за освајање Београда, при чему је планирано довлачење тешке артиљерије. Планирано је и да 5. армија, формирајући северно крило 6. армије, која је напредовала у правцу Крагујевца, скрене на југоисток како би пресекла даље повлачење Срба. Пре него што је напад на Београд био могућ, српска војска је напустила град, тако да је он могао бити заузет без борбе; вест о томе цар је добио на дан годишњице владања (2. децембар).³⁷ Овај изненађујући потез српске војске вероватно је још више уверио Поћорек да је српска војска у расулу, тако да је наредио даљу офанзиву 6. армије, посебно XVI корпуса. Повољна околност за даљу офанзиву била је чињеница да је за снабдевање трупа толико важна колубарска пруга почела да функционише, тако да је први транспорт већ стигао у Ваљево. Командант 5. армије Гдл Франк, који се са главнином својих снага налазио у Београду, оценио је да се због велике експонираности његове армије њено североисточно крило мора додатно обезбедити. Тако је између две армије формиран усек у фронту.

Противнапад Србије уследио је у моменту када је први транспорт ратног материјала стигао железницом у Ваљево, али га јединице још увек нису добиле. Током повлачења, Срби су били ближе својим логистичким базама, а велике губитке покрили су примањем нових регрута. Такође је пристигла нова залиха муниције – временске прилике су се у међувремену побољшале, тако да је српска пешадија могла да је дотури артиљеријским јединицама. Српски противнапад најпре је погодио XVI корпус, који се налазио на југу и

³⁶ ÖSTA/KA/Ms B 1914/19 Lazarevic G., Die Schlacht an der Kolubara. Vortrag gehalten vor der Deutschen Gesellschaft für Politik und Wehrwissenschaften in Berlin im Jänner 1938, S. 20.

³⁷ Jerabek Rudolf, *Potiorek, General im Schatten von Sarajewo*, Wien, 1991, S.179 f.

био је веома ослабљен, тако да га је овај напад довео у врло неизвештан положај. Њему прикључени корпуси (XV и XIII) истовремено су снажно нападнути и такође су морали да се повлаче. Пета армија на северу, која је била предвиђена за подршку, није могла у довољној мери да помогне. Повлачење потпуно исцрпљених аустроугарских снага попримило је размере бекства. Није било могуће задржати делове фронта који су били зацртани као кључни, а пункт у Ваљеву, који тек што је профункционисао, морао је бити напуштен. Задржавање на Колубари такође је било илузорно, јединице су морале да се повлаче. Поћорек се надао да ће моћи да задржи бар Шабац и Београд као мостобран, али се и то показало немогућим. До 15. децембра главнина к. у.к. јединица вратила се преко Саве, Београд је такође напуштен. Позиција је *de facto* била иста као у јесен, на почетку офанзиве.³⁸

Резултат целог тока рата са сигурношћу се могао окарактерисати као поражавајући. Не само да су све три офанзиве пропале, као и план да се Срби брзо победе, већ су постојали и страховити губици, који су имали велике последице на стање читавог састава на балканском ратишту. Према подацима службе генералштаба, укупан број аустроугарских снага ангажованих на Балкану, укључујући позадинске јединице и посаде на утврђењима, износио је 450.000 војника и 12.000 официра. Од тога је мртвих било (28.276), заробљених (2.046), несталих (74.644), рањених (122.122), оболелих (46.716), дакле укупно 275.000, од чега је скоро 7.600 официра. То је скоро 60% од укупног броја, при чему треба узети у обзир да су многе јединице за логистику и обезбеђење остале у монархији; кад би се разматрале само снаге ангажоване у рату, тај проценат би био знатно већи.³⁹ Као посебно отежавајући фактор процењује се чињеница да су посебно велике губитке имали састави официрског и подофицирског корпуса, јер они нису могли да се надокнаде због интензивног образовања и обуке. Поред физичких губитака, било је и врло великих психичких последица. Аустроугарски начин ратовања показао се као неуспешан против Срба већ опробаних у рату. Чак су и планинске јединице, уз сву одговарајућу претходну обуку, показале у условима непроходног терена велико несналажење. То се делом може оправдати непосредовањем одговарајуће опреме. Аустроугарска брдска артиљерија, са прилично застарелим лафет-

³⁸ Peball Kurt, *Der Feldzug gegen Serbien und Montenegro im Jahre 1914*. In: ÖMZ Sonderheft I/ 1965. Die wichtigsten Operationen der österreichisch-ungarischen Armee 1914, Wien, 1965, S. 29 f.

³⁹ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. V. Österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien, 1930–1932, Band 1. Das Kriegsjahr 1914, S. 759 f.

ним трзајним топовима и премалим калибром, пружала је слабу подршку нападачким колонама, док су српски топови, већином цевни трзајни, дејствовали без престанка. Логистичка подршка се за читаво време операција показала инфериорном. Пре свега је избор правца напада, који није узимао у обзир природне препреке и линије комуникације, био погрешан имајући у виду снабдевање борбених јединица; та околност све више се погоршавала са растућим продором на Србију и продужавањем похода.

Пропаст ратног похода је у политичком смислу имала тренутне лоше последице. Балканске државе, које су биле неутралне, због неуспешног рата на Балкану још увек се нису приклониле Аустроугарској, а планирано повезивање са Османлијским царством, које је немачка страна толико желела, није могло бити остварено.

Српске оружане снаге такође су имале много проблема – укупни губици износили су око 130.000 жртава. Тако ни Срби више нису били способни за борбу по завршетку офанзиве и повратку на почетне позиције. Током времена је чак било могуће да се аустроугарске снаге континуирано премештају као појачање са балканског ратишта на североисточни фронт, односно на италијанско ратиште, без страха да ће се дешавати упади на територију монархије.

Кобни исход операције не може се одвојити од личности команданта, ФЗМ Поћорека. Показало се да је инсистирање на њему као команданту снага на Балкану имало велике последице на руковођење операцијом и трупам и на ток борби. У децембру 1914. године, на инсистирање Војне канцеларије Његовог височанства, који га је сматрао за главног кривца за лош исход ратног похода, Поћорек је дао оставку и повукао се из активне службе. За новог команданта 5. армије постављен је надвојвода Еуген, а за новог начелника генералштаба бивши командант комбинованог корпуса, фелдмаршаллајтнант Краус.⁴⁰

Стављање Србије у средиште војних планирања није била аустроугарска идеја, већ је немачки Рајх то представио као нужност јер су те територије биле потребне као логистичка база за фронт у Османлијском царству, који је био у обручу након десанта на Галиполије. За врховни штаб Аустроугарске питање евентуалне нове офанзиве на Србију било је мање актуелно, али се показало да су Поћорекове офанзиве много више онеспособиле српске оружане снаге него што се у први мах претпостављало. Мада су снаге обезбеђења на Дунаву, Сави и Дрини биле остављене, скоро да није било никакве активности са српске стране. Аустроугарски начелник генералштаба

⁴⁰ Ebd. S. 761 f.

Франц Конрад фон Хецендорф можда је помишљао и на политичку погодбу са Србијом, али је Немачка била у току интензивних преговора о уласку Бугарске у рат, који су се завршили потписивањем немачко-бугарског пакта о савезништву и пријатељству, уз одговарајућу војну конвенцију. Концесије са Бугарском подржавао је углавном немачки Рајх, а оне су обухватале територијално проширење на рачун Македоније, а истовремено и Османлијског царства. Аустроугарска и немачки Рајх овим уговором били су дугорочно везани, док је Бугарској остављена прилично велика слобода у одлучивања. Бугарска је у току преговора била свесна својих „вредности“, па је сходно томе и преговарала.⁴¹ Тако је изгледало да више ништа не стоји на путу новој офанзиви против Србије. Међутим, ступањем на снагу војне конвенције, аустроугарски врховни штаб нашао се у непријатној ситуацији јер су Бугари одбијали да своје снаге потчине аустроугарској команди. За „новог“ немачког начелника генералштаба, генералпуковника Ериха фон Фалкенхајна, у овом ратном походу вођење операција требало је да се одузме АОК, а главни аргумент за то управо је било одбијање Бугарске да се потчини Аустријанцима и број немачких трупа које су биле укључене у операцију. Генерал-фелдмаршал Аугуст фон Макензен постављен је за главнокомандујућег новооформљене војске, која се састојала од 3. аустроугарске, 11. немачке и бугарске 1. армије. Ова одлука је разумљива јер је преовладао утисак да се у Бечу Балкан посматра као „сопствено двориште“, што има понижавајући призивак. Аустроугарска команда је, такође, у досадашњим борбама на Балкану и у Русији показала врло мало. Конрад је успео, спасавајући образ, да Макензенове команде иду по дубини преко аустроугарске АОК. Међутим, то се фактички никада није практиковало.⁴² Додатни проблем представљали су унутрашњи аустријски проблеми – када је 5. армија због ситуације на ратишту премештена на италијански фронт, због интервенције угарског председника владе, командовање новом 3. армијом није поверено генералу Терцијанском већ дотадашњем команданту XII корпуса генералу Херману фон Кевешу.

За Србе се ситуација ратне 1915. године развијала мање позитивно. Они нису могли да очекују подршку од својих савезника, јер су и они имали великих проблема са логистичком подршком. Руси су морали да се изборе са проблемима на свом главном фронту после битке код Горлице, Енглези и Французи су били заузети опера-

⁴¹ Enne Peter, *Bulgarien als Verbudeter der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg. Ein Überblick*. In: *Bulgarien im Ersten Weltkrieg. Der unbekannt Verbündete*, Wien 2009, S. 69 f.

⁴² Rauchensteiner Manfred, *der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Wien, 1993, S. 298 f.

цијама на Дарданелима. Ни од Грка нису могли да очекују никакву помоћ, нарочито после промене власти 5. октобра – премијер Венизелос је смењен. Италија такође није била у стању да пружи војну подршку. Приспеће француско-британске експедиције, под командом француског генерала Сараја („Sarail-Armee“) у Солун, упркос неутралности Грчке, догодило се прекасно и није утицало на стање на ратишту.⁴³

Макензенев ратни план узео је у обзир дотадашња искуства рата у Србији и „природне“ правце напада на Србију. Аустроугарска 3. армија имала је задатак да код Београда пређе Саву и Дунав и даље да заузме Крагујевац, а 11. немачка армија да долином Мораве продира на југ. На српској источној граници био је положај бугарске 1. армије, која је за циљ имала Ниш, док је јужно од ње прикључена 2. бугарска армија продирала долином Вардара са циљем да прекине железничку везу ка Солуну. Ангажовање једне додатне ударне групе из источне Босне Макензен је предвидео у врло ограниченој мери, због непостојања инфраструктуре, али вероватно су разлози за то били и неповољан терен на горњем току реке Дрине, као и слабо стање тамошњих формација под командом главнокомандујућег генерала у Босни и Херцеговини.⁴⁴ Централне силе располагале су таквом снагом да су на скоро свим деловима фронта могле да остваре бројчану надмоћ.

Артиљеријска припрема отпочела је 5. октобра, а 7. октобра почеле су операције преласка. За разлику од ратног похода 1914. године, оне су биле успешне, уз јако ангажовање артиљеријске ватре која је бранила обалске зоне. Код Београда су, уз велике губитке, успостављени први мостобрани. При том су се аустроугарски монитори из дунавске флотиле успешно бранили и својом артиљеријом пружали јаку подршку.⁴⁵ До 9. октобра, уз повремене уличне борбе, заузет је Београд. У исто време немачка 11. армија почела је прелазак Дунава код Смедерева и Рама. Српска врховна команда у таквој ситуацији није имала решење. Трупe су се повлачиле, остављајући јаке заштитнице зачеља. Пошто су се мостобрани континуирано ширили, Бугарска је 14. октобра објавила рат Србији и, по Макензијевом плану, 1. бугарска армија извршила је продор на железнички чвор Ниш, а 2. бугарска армија је до 16. октобра пресекла железничку линију ка Солуну. Тако је спречена евентуална помоћ снага под командом генерала Сараја Србима. У међувремену су и немачке тру-

⁴³ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. V. Österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien, 1930–1932, Band 3. Das Kriegsjahr 1915, 2. Teil, S. 193–196.

⁴⁴ Ebda. S. 190.

⁴⁵ Wulff, S. 103–106.

пе доживеле исте проблеме који су Аустријанцима били познати из 1914. године. Услед непроходног терена, слабих линија комуникације и проблематике везане за дотур преко Саве и Дунава до борбених јединица, нападачке трупе су се брзо „истрошиле“. Због тога није било могуће испунити захтев немачке врховне команде (DОНL) да се напад убрза.⁴⁶

Ипак, до 22. октобра 3. к. у.к. армија и немачка 11. армија успеле су да заузму велику територију, али им није успело да направе обруч око српских снага. Србима би увек успевало да се на време повуку, због спорог кретања офанзивних снага које су морале да савладају непроходан терен. Код Крагујевца, који је освојен крајем октобра, чиме је Србима онемогућено снабдевање због прекида рада тамошње фабрике оружја и арсенала, такође није било могуће сатерати непријатеља у обруч. Остаци српских оружаних снага почели су са општим повлачењем на запад, преко централних делова Србије, ка Албанији. Армија Антанте из Солуна покушала је напад са недовољним снагама, који је бугарска 2. армија без тешкоћа успела да одбије. Проблеми су искрсли када је DОНL, због све ужег простора операција, који је изазвао проблем снабдевања више дивизија преко лоших саобраћајних комуникација, наредио пребацивање више немачких дивизиона са српског фронта. Тада је изгледало да је српска војска потучена и да више није способна за контранпад.⁴⁷ Између АОК и DОНL дошло је до великог размимоилажења јер је немачки начелник генералштаба додатно појачао премештање немачких дивизиона, тако да је до средине новембра отишло још осам немачких група. Конрад је то схватио као непоштовање првобитног споразума, јер је по њему још претила опасност од спајања српских трупа са солунском армијом. Средином новембра ове опасности сигурно више није било, чак су 3. аустроугарска и 11. немачка армија извршиле пробој ослањајући се на малобројне линије комуникације на малом простору, тако да је извођење (повлачење) одређених снага из овог простора било могуће. Међутим, оно што чини Конрадову критику оправданом јесте то да је због одлуке DОНL удар из Босне, западно од Дрине, водио врло ослабљени дивизион к. у.к., па тако није успео покушај напада на српске снаге у повлачењу.

Након изгубљене битке западно од историјског Косова поља и источно од Призрена, српске снаге настојале су да се пробију до обале Јадранског мора, код Скадра, Алесија и Драча, а средином де-

⁴⁶ Rabenau Friedrich von, *Hans von Seeckt. Aus meinem Leben 1866–1917*, Leipzig, 1938, S. 241–243.

⁴⁷ Österreich-Ungarns letzter Krieg, hrsg. V. Österr. BMLV und vom Kriegsarchiv, Wien, 1930–1932, Band 3. Das Kriegsjahr 1915, 2. Teil, S. 292 f.

цембра њих 140.000 успело је у томе. Они су евакуисани бродовима Антанте на острво Крф, где су се опоравили и касније се вратили као појачање на Солунски фронт. Губици Срба током овог похода процењују се на око 95.000 мртвих и рањених, а број заробљених око 125.000, док су губици к. у.к. снага били око 18.000 мртвих и рањених.⁴⁸

На крају се може извести закључак да је и за АОК – команду снага на Балкану и за ДОНЛ заједничко да су обе јако потцениле тешкоће непроходног терена у ратним операцијама 1914. и 1915. године. Ова чињеница је веома изненађујућа за оружане снаге к. у.к јер је генералштаб (биро за опис терена) имао на располагању бројне извештаје⁴⁹ о стању путева, пунктова за прелазак река, односно о карактеристикама терена, а командант оружаних снага за Балкан фелдцајгмајстер Поћорек је и сам морао бити упознат са специфичностима борбе на брдовитом терену Балкана. О приступу операцијама 1914. године много се дискутовало још у периоду између два рата, када је посебно критикована одлука да тежиште борбе буде на Сави, односно на доњем току Дрине. Срби су очекивали главни удар из 1915. године „историјским“ правцем дуж река Колубаре и Мораве, тако да је он извршен фронтално на противника спремног за одбрану. Напад у Мачви је донео предност јер је српска врховна команда била принуђена на промену своје диспозиције, а продором на горњем току Дрине заштићена је територија Босне од српских упада. На крају је Поћорек имао на располагању премало снага за планирану офанзиву; уз то се и недостатак средње артиљерије такође показао као битан за чињеницу да се XV и XVI корпус нису добро показали у условима брдског ратовања. Неуравнотеженост са српском армијом, која се изванредно борила, још више је повећана повлачењем 2. к. у.к. армије, јер су онда српске снаге, које су се налазиле на Дунаву, могле потпуно слободно да се крећу на северозапад. У борбама се показало, и поред тога што се у извештајима увек помињала спремност на жртвовање, да аустроугарски начин ратовања није дорастао већ опробаној тактици Срба. Често практикована „нерегуларна“ средства борбе комитских одреда, почињени ужаси и бруталности, уз недостатак хране и муниције, морали су да се одразе на морал трупа к. у.к.; поред тога, највеће губитке имале су управо добро обучене и дисциплиноване јединице из предратног састава, којима у помоћ нису могле да стигну маршовске формације и јуришне трупе.

⁴⁸ Ebd. S. 336.

⁴⁹ Uporediti sa npr. Landesbeschreibungsbureau des k. u. k. Generalstabes, Serbien. Neue Routen beschreibung (kao dopuna za „Detailbeschreibung von Serbien“) Wien, 1914.

Ратни поход 1915. године почео је уз знатно већу ангажовану силу и веома ослабљеног противника. Ослањање на линије комуникација, односно на речне токове, омогућило је брзо напредовање, али комплетно уништење српске армије ипак није успело, највише због запостављања босанског положаја на крилу. Неоспорно је да је Конрадова критика ДОИЛ била оправдана. Из данашње перспективе не може се утврдити у којој мери би имала ефекта још једна паралелна офанзива у Црној Гори, на јадранској обали. Ипак, у децембру 1915. године успела је окупација Србије, а тиме је остварено повезивање са Турском. Међутим, и ако је знатан део српске армије био у бекству, успео је у даљем току рата опет да се активира на Солунском фронту.

Lt.Colonel Dr Mario Christian Ortner
MILITARY MUSEUM VIENNA (AUSTRIA)

The War against Serbia 1914–1915. (A view from Austria)

(Summary)

The campaigns of the Austro-Hungarian army against Serbia in 1914 and in combination with the German Empire and Bulgaria in fall 1915 distinguish in their strategic perspective but are quite similar concerning the special characteristics of the fighting going on. Both operations were deeply influenced by tactics of mountain warfare. In 1914 the k. u.k. Headquarter of the Balkan-Forces had to deal with the strategic problem of defending the border to Bosnia-Herzegowina on the one hand and defeating the Serbian Army on the other hand, having not enough forces to fulfill both missions. In addition to that, the Serbian Army – fully experienced in modern mountain-warfare and equipped with modern artillery – was fighting on own territory performing high effective in defending their ground and fighting the small war. In combination with already outdated war plans and mistakes in the initial concentrating of all forces, all three offensives led to a total disaster causing enormous casualties for the k. u.k. forces.

Because of the agreement of executing a multinational and combined operation on Serbia in 1915, the German Empire and the Kingdom of Bulgaria together with the Austro-Hungarian Army managed to deploy enough forces to defeat the Serbian Army. The allied forces again faced the problems of modern mountain warfare especially slow advancements caused by the lack of streets and communication lines making rapid operations almost impossible. The outnumbered Serbian Army had to face heavy casualties but managed to avoid full annihilation and reached the Adriatic coast for evacuation.

УДК 94:327(497.1:497.6)"1919/1921" ;
355.48(=18)(497.1)"1919/1920" ; 94:341.222(497.1:497.6)"1919/1920"

Божица Славковић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД

E-mail: bozica.slavkovic@gmail.com

БАТАЉОНИ ОРГАНИЗОВАНИХ АРНАУТА 1919–1920.

АПСТРАКТ: Рад урађен на основу објављених извора у Зборнику докумената „Југословенска држава и Албанци“, као и одговарајуће литературе, даје хронологију оружаних акција на југословенско-албанској граници и динамику догађаја, коју прате и одређују дешавања на Мировној конференцији у Паризу. У средишту збивања јесте оснивање и деловање батаљона Организованих Арнаута у служби југословенске државе, као и финансирање бораца Батаљона, што је условљавало њихову ангажованост.

Кључне речи: Југославија, Албанија, Арнаути, разграничење, војска.

Увод

Упркос напорима југословенске владе да, након пробоја Солунског фронта и ослобођења, организује војну и цивилну власт у држави што пре, то није било једноставно. Свакодневни терор арнаутских појединаца нагонио је власти да траже да се „спрече арнаутска насиља“. Ради ауторитета југословенске власти требало је предузети енергичне мере, због чега је Југословенска дивизија до даљњег остала на простору Косова и Метохије. Прва акција југословенске власти била је разоружање, али то није било једноставно спровести

због великог арнаутског отпора, који се најчешће исказивао у виду качачке акције. Увиђала се потреба за сталним гарнизонима, већом ангажованошћу полиције и војске, појачаном борбеном готовошћу, као и чврстом дисциплином. Инциденти су били свакодневни и требало је суочити се са тим.¹

Гранични фронт у Албанији настао је као последица стања после истискивања окупационих трупа. По окончању рата, Италија је постала главни супарник Краљевине СХС у Албанији. Римска влада настојала је да распад Двојне монархије искористи за јачање својих позиција на Балкану и за претварање Јадрана у италијанско језгро. Албанија је у њеним плановима била тачака ослонаца из које би се ширио италијански утицај на суседне области.² Од почетка савезничких операција на простору Албаније била је уочљива француско-енглеска попустљивост италијанским захтевима. Тајни Лондонски уговор³ основа је свих италијанских условљавања, усмерених на препуштање војне иницијативе Италије у Албанији. Италија и Краљевина СХС имале су своје претензије, али када је Италија у новембру 1918. склопила тајни споразум са Француском, према којем јој је било дозвољено да окупира целу Албанију сем Корче, Подградеца и Скадра, као и када је довела Турхан-пашу на чело албанске владе, у децембру 1918. г., она је у великој мери добила јаче позиције.⁴

Албанско питање било је веома сложено. У целокупној југословенској политици према Албанији издвајала су се три правца – питање безбедних граница, повољних, стратегијских, ради заштите од упада са албанске стране, затим да у Албанији преовлада југословенски утицај, као и питање Скадра и одстрањивање Италијана са југословенске територије. Одржавање мирног стања на граници тражило је велике војничке и политичке напоре.⁵ Управо због тога Југословенске трупе на албанској граници биле су распоређене у два дела: десни одсек – од Жљеба до реке Буштерице – са главним задатком да

¹ Љ. Димић, Ђ. Борозан (приређивачи), *Југословенска држава и Албанци*, том 1, Београд 1998, стр. 10–69.

² Д. Батаковић, *Косово и Метохија: Историја и идеологија*, Београд, 2007, стр. 123.

³ Тајним Лондонским уговором (тачка 7) од 26. априла 1915. г., који је био закључен између сила Антанте и Италије, предвиђена је послератна подела Албаније између Италије, Србије, Црне Горе и Грчке. Црној Гори био је обећан Скадар, Италији Валона са залеђем, Грчкој јужна Албанија и Србији узан појас у северној Албанији од границе до мора. У средишњим деловима земље требало је формирати малу муслиманску Албанију. (Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд, 1979, стр. 23. и Д. Батаковић, *н.д.*, стр. 125)

⁴ Д. Тасић, *Рат после рата: Војска краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији: 1918–1920. г.*, Београд, 2008, стр. 281.

⁵ Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 49.

штити Пећ, Ђаковицу и Призрен, те леви одсек – од Буштерице до Струге – ради заштите Пишкопеје, Дебра и Струге.⁶ Албанске припреме за скори напад на границу, појачана агитација у граничним областима, дотур оружја, присутност новца, комешање маса, окупљање качачких чета, те присуство италијанских официра подударило се са почетком рада Мировне конференције у Паризу, где је Србија, као главни сусед Албаније, морала да води дипломатску борбу, поред већ константних борби у Албанији и пограничним областима. Циљ је био испровоцирати немире и показати великим силама да цео простор настањен албанским становништвом треба прикључити Албанији.

О питању разграничења са Албанијом и могућом поделом њених територија први се, на Конференцији мира, изјаснио шеф српске војне мисије у Паризу генерал Петар Пешић. Средином јануара 1919. г. он је упутио Меморандум о границама Краљевине СХС са Албанијом, упозоравајући да се границе повучене 1913. г. не могу прихватити, јер их је наметнула аустроугарска дипломатија, са циљем да олакша упаде албанских чета на српску територију. Такође, наглашавао је да „Ако би се на Конференцији мира појавило и усвојило гледиште да се Албанија из напред поменутог разлога подели суседним културним народима (...) онда ми тражимо да уједињеној Краљевини СХС припадне северни део Албаније до реке Шкумбе“. Српске претензије на северну Албанију датирале су још из времена балканских ратова, када је у излазу на море тражен пут за успешно одупирање све јачем притиску Аустро-Угарске.⁷ Северну Албанију, уколико велике силе одлуче да се Албанија подели међу суседним државама, као и обнову Албаније у границама из 1913, захтевао је и Никола Пашић, представник делегације Краљевине СХС на Конференцији. Српске претензије биле су, на првом месту, да се добије повољнија стратегијска граница.

Под покровитељством владе Краљевине СХС, Есад-паша довео је своју делегацију на Конференцију мира у Паризу. Есад-паша био је председник привремене владе у Драчу из 1914. и био је пројугословенски оријентисан. Са српском владом склопио је три споразума, од којих је најбитнији онај који је склопљен на Видовдан 1915, којим је остварена унија Србије и Албаније и којим би Подградец, Голо брдо и области дебарске Малесије, Љуме и Хаса припале Србији. Он је тражио обнову независне Албаније у границама из 1913. и захтевао да буде признат као једини легитимни представник свога

⁶ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 372 (Ове области северно од Дрима запоселе су српске снаге после окончања ратних дејстава, Ђ. Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995, стр. 78).

⁷ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд, 2006, стр. 283–284.

народа.⁸ Међутим, почетак рада Мирвне конференције пробудио је наде албанских првака да ће албанској држави бити припојени окрузи које је захтевао Турхан-паша.⁹ На Конференцији мира се, међутим, није званично расправљало о судбини Албаније, јер се она, формално, у рату сматрала неутралном земљом. Питање њене будућности решавало се на Конференцији амбасадора великих сила. У дипломатским круговима западних савезника процењивало се да Албанија није довољно национално конституисана земља и да њен развој мора бити под контролом неке од великих сила. Како је време пролазило, представници великих сила све више су решење албанског питања видели у додељивању мандата Италији.

Заједничке акције Македонског комитета и албанских првака Косовског комитета, са циљем да побуне македонско и албанско становништво док траје Конференција мира у Паризу, спремност Италије да такву акцију финансијски подржи, груписање италијанских одреда у околини Елбасана и активности у Голобрдском срезу, појаве качачких чета Елеза Јусуфа и Мурата Каљоша, подстицали су уверење да Арнаути неће мировати.¹⁰ На више пута понављане захтеве о граничној линији коју би требало по сваку цену бранити, министар војске и морнарице упутио је (10. марта 1919) командантима дивизијских области и командантима Левог и Десног одсека наређење: „Према Албанији бранити граничну линију: планина Камиджа – кота 1857 – кота 1704 – кота 926 – кота 1015 – Бели хан брдо – Кротац – Стрижак – кота 2312 – кота 2100 – гребен између Б. Остренске и М. Остренске реке, затим Црни Дрим до састанка са Белим Дримом, даље река Дрим до Вау Спашита, а одатле реком Крумом и њеним запаним краком на Ђафа Прушит и даље ранијом црногорско-албанском границом“.¹¹ Не би је требало прелазити редовном војском, осим у случају напада када би је требало бранити. Још је требало приволети албанска племена да траже успоставу власти Краљевине СХС, било писменим путем било преко делегације. Краљевина СХС имала је у том моменту истакнуту улогу на северу Албаније код племена Краснићи, Битићи, Гаши, Никаји и Мертуру¹² и на југу око Пишкопеје и Дебра.¹³

⁸ Д. Батаковић, *Косово и Метохија: Историја и Идеологија*, Београд, 2007, стр. 124.

⁹ Турхан-паша залагао се за независност Албаније, али тако да се у саставу Албаније нађу делови Црне Горе, Пећ, област Косовске Митровице, Приштине, Ђнллана, Урошевца, Качаника, део скопске области, Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, затим јужније од Охридског и Преспанског језера до планине Грамос, завршавајући заливом Превезе (Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 50).

¹⁰ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 10–69.

¹¹ *Исто*, стр. 50, стр. 377.

¹² Основан је срез Ђаковачка Малесија, што је био од тада званичан назив за крајеве Гаша, Краснића и Битића.

Батаљони Организованих Арнаута у служби Есад-паше и југословенске власти

Услед првог разматрања албанског питања на Конференцији мира у Паризу, учестале су операције италијанских јединица у пределу око Згожда, отпочело је учвршћивање италијанске власти у простору око Шкумбе, регистровано је пристизање француских трупа у Кукс, постало је уочљиво гомилање качачких чета. Командант Левог одсека јављао је да „утицај Италијана све више расте“, као и број пребеглих Арнаута „са наше на њихову страну“, што увећава опасност од губитка Дебра и Пишкопеје „ако Талијани дођу до Дри-ма“. Слична упозорења долазила су и од Есад-паше.¹⁴ Он је војним властима Краљевине СХС указивао на преку потребу формирања и упућивања „неколико комисија састављених од војних и цивилних лица са циљем спречавања албанске побуне“ у Дебар, Љуму, Скадар, Призрен, Ђаковицу, Пећ, и Гусиње. Тражио је већа новчана средства, указивао на спорост у раду и упозоравао да Србија „данас мора да ради више него икад“.¹⁵ Појачана одбрана границе била је неопходна, нарочито ако се наведеним разлозима дода и то да су војници на југу југословенске државе, у Трећој армијској области,¹⁶ због лоших услова настојали да избегну службу.¹⁷ За команданта Треће армијске области то је био разлог више за окупљање и организовање остатака војне организације Есад-паше, њихово снабдевање, наоружавање, исхрану, издржавање и ангажовање. Приступило се коначном формирању Одбора у Дебру и његових оружаних формација – батаљона Организованих Арнаута.¹⁸ Наиме, крајем марта 1919. Албанци који су били југословенске присталице организовани су у четири посебна батаљона и постављени на положаје где југословенске трупе нису смеле да се стационирају. Дејство тих батаљона морало је да се осети искључиво на албанској територији. Уз то, није се смело приметити да тим батаљонима управљају југословенски официри.¹⁹

¹³ Д. Тасић, *н.д.*, стр. 282–283.

¹⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 10–69.

¹⁵ *Исто*, стр. 51.

¹⁶ Трећа армијска област имала је команду у Скопљу. У мају 1919. обухватала је Битољску, Брегалничку, Вардарску, Косовску и Ибарску дивизијску област, а у августу исте године Вардарску, Косовску, Моравску и Битољску (Погледати у прилогу на страни 56).

¹⁷ Д. Тасић, *н.д.*, стр. 459.

¹⁸ *Исто*, стр. 290.

¹⁹ Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 51.

Одбор је формиран у Дебру јер су војне власти Краљевине СХС под окупацијом држале Пишкопеју, Горњи и Доњи Дебар, Голо брдо. Његови повереници имали су највише утицаја у областима између Голог брда и Горњег Дебра, у Подградецу и Старови. У другим подручјима, посебно у средишњим областима Албаније, италијанске трупе, постепено али успешно, сузбијале су присталице Есад-паше.²⁰ Одбор је у почетку имао слабог успеха у раду јер се служио само обећањима, без конкретних средстава, али када је почео да издаје храну и оружје његов углед код Арнаута је порастао. Одбор је радио на агитацији против Италијана, „пошто су исти дошли не да створе Албанију но да је себи подчине и из ње извлаче само користи, те да с тога сви треба да раде у сагласности са Србијом“.²¹ Формирање Одбора, поред пропагандне намере, било је у функцији одржања нарушеног морала код „наших присталица“ Албанаца.²²

Почела је набавка оружја, потребне спреме, новца, хране за „Организоване Арнауте“. Истовремено је Есад-паша поставио чиновнике за Дебар, Призрен, Пећ, Ђаковицу, Плав, Гусиње, Љуму, Пукку и Миридиту, који су стављени на располагање генералу Терзићу и задужени да управљају према његовим наредбама и као војници и као официри.²³

Борбе између албанских побуњеника италијанских присталица и Алит Љеша, вође Организованих Арнаута, отпочеле су фебруара 1919. г. у Зрчану.²⁴ Како су се побуњеници повукли у Булчицу, после два дана, пуковник Милојевић наредио је Алиту Љешу да са својим људима оде тамо.²⁵ У марту сукоби су настављени. Италијани су се зауставили јужно од села Забзун, а командант Левог одсека наредио је Алит Љешу да их са својим људима врати преко Малог Првалита.²⁶ Ове сукобе искористио је Есад-паша да на Конференцији мира истакне италијанске акције у Албанији.

Пуковник Васић тражио је да се заузме лева обала Дрима, ради моралног дејства на Арнауте са обе стране. Рад Одбора Есад-паше био је назначен као тром и неуспешан.²⁷ Командант пуковник Јорговановић извештавао је да су есадовци и арнаутски прваци тражили помоћ и да „за њих треба одмах овамо да дође једна личност од

²⁰ Д. Батаковић, *н.д.*, стр. 126.

²¹ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 487–488 (14. 5. 1919).

²² *Исто*, стр. 52.

²³ *Исто*, стр. 52.

²⁴ *Исто*, стр. 458 (7. 2. 1919).

²⁵ *Исто*, стр. 459 (9. 2. 1919).

²⁶ *Исто*, стр. 464 (15. 3. 1919).

²⁷ *Исто*, стр. 467–482.

ауторитета ради прикупљања и организације“.²⁸ Он је 21. марта планирао да једна чета пређе на леву обалу Црног Дрима, чиме се затварао пролаз ка Дебру. Батаљон 10. пука био је упућен у Дебар. У том тренутку на фронту дугачком 100 км налазила су се три батаљона 22. пука и три вода брдске артиљерије. Борбе Есадових људи и Арнаута, италијанских присталица, нису престајале на свим тачкама на левој обали Дрима.²⁹ У том тренутку десило се повлачење снага Краљевине СХС из Лурије, Селишта, Окоштана и Забзуна и упад италијанских снага. Са терена су стизале вести да је завладао ужасан страх и забуна, да су прваци ових крајева и њихове присталице огорчени на југословенску власт јер се осећају преварено и напуштено, како од Есад-паше, тако и од Србије, да Арнаути „проклињу“ војску и прилазе Италијанима само да би сачували своје породице.³⁰ Војни врх је тада дефинитивно донео одлуку о одбрани границе: „Свако непријатељско наступање које би довело у питање одржавање одређене граничне линије и угрожавало Дебар одбити оружјем на најзгоднијим положајима, без обзира на граничну линију. На случај непријатељске надмоћности тражити да се добије на времену за долазак појачања из Скопља у Дебар.(...) На случај да се непријатељ одбије, гонити га до заузећа граничне линије у 1915. г. на фронту према Дебру и ту се задржати“.³¹

Јуна 1919. ширење италијанске окупационе зоне настављало се даље. Југословенске трупе држале су под контролом граничну линију дуж Дрима од Тропјанског моста до Кукса, а италијанске посаде налазиле су се у Дукађину, Мирдити, Маћи, на левој обали Дрима, дуж леве обале Бојане у Кастратима, Хотима и Шкрељима.³² Италијанским официрима скретана је пажња да силом не покушавају прелазити „садашњу демаркациону линију, јер ће се иста бранити такође силом“. Стање су додатно оптерећивали чести упади албанских пљачкашких банди.

Због политичке и стратегијске потребе „јединствене политике“ према Албанији, одлучено је да се војним запоседањем племена Гаша и Краснића, који су били окренути ка југословенској држави, предахитри делатност италијанских агената и ширење утицаја. Процењено је да би присуство јединица Краљевине СХС имало посебан значај, нарочито ако се то уради „уз добру вољу становништва“. За случај напада италијанских трупа одлучено је да употребом ар-

²⁸ Исто, стр. 467 (18. 3. 1919).

²⁹ Исто, стр. 472 (22. 3. 1919).

³⁰ Исто, стр. 477 (24. 3. 1919).

³¹ Исто, стр. 51.

³² Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 52.

наутских батаљона треба бранити прелазе преко Дрима од Вау Спа-шита до Шерање, Тропоје и даље до Проклетија. На састанку првака Гаша и Краснића са окружним начелницима Призрена и Ђаковице и угледним албанским првацима Исмет-бег Дералом, Цена-бегом и Изет-бегом добијен је начелни пристанак за образовање власти и обећана заштита територије у случају италијанског напада. По уласку југословенске војске, којој није пружен отпор у Гашу, Краснићу и Битићу, ангажованим снагама омогућено је да изађу на Дрим код Шерање и да затим, после уласка у Мертуре и Никај, успоставе граничну линију од „Проклетија до окуке Великог Дрима“.

У међувремену на Конференцији мира изнет је меморандум Краљевине СХС о границама према Албанији, који се заснивао на потреби заштите албанско-српске границе у оном делу који је одређен од команданта француске Источне војске Д'Еперае. Ради заштите границе према Албанији и осигурања мира у немирним пограничним областима, западно од Дебра омеђен је простор на којем су формиране следеће управне јединице: Голобрдски срез са средиштем у Требишту и стављена под контролу цела „десна обала Црног Дрима до Љум Куле, тзв. Љума, где су формирано Љумски срез са центром у Бицану и Доњедебарски срез са центром у Пишкопеји. Затим је поседнут предео између Белог Дрима и Великог Дрима, тзв. Хас, где је формиран Хашки срез са центром у Круми“.

На основу постојећих искустава и околности под којима је 1913. граница одређена, у Меморандуму Владе Краљевине СХС констатована је неопходна потреба „да се граница из 1913. подвргне ревизији“. „Минимални“ захтеви Краљевине СХС подразумевали су укључивање Подградца са залеђем у састав Краљевине, припајање Голобрдског среза, корекцију граница у Доњедебарском и Љумском срезу, контролу пута Струга – Дебар – Призрен, исправљање границе од Призрена и Ђаковице ка саставу Белог и Црног Дрима код Љум Куле и промену границе ка Црној Гори, која би ишла од Проклетија ка Скадарском језеру и Бојаном допирала до мора. Ако ови захтеви не би били прихваћени, инсистирало би се на другој корекцији границе.

Пашић је захтевао од савезничке команде да „наступање Италијана у Албанији и према нашој граници обустави“. Међутим, албански отпор, италијанска обећања, агенти, инциденти, придобијање бегова и политичких првака, терор над неистомишљеницима, дилеме, немир и ишчекивања били су и даље део атмосфере на простору од Дебра до Струге у летњим и јесењим месецима 1919. године.³³

³³ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 10–69.

На сектору код Кукуса, Вау Спашита и Клења отпор су италијанским присталицама пружили Организовани батаљони Албанаца и инцидент је трајао 45 минута. Борба с водила и на сектору Вулчиз – Валикарда. Први отворени судар југословенских и италијанских трупа узнемирио је дипломатске кругове у Паризу. Тим поводом Пашићу је саветовано да се југословенске трупе повуку из Албаније, али власт у Београду је то видела као ново изазивање италијанских трупа. Због тога је на захтев југословенске владе француски посланик у Београду упутио свог војног аташеа да би испитао стање на граници. Више није била тајна да постоје борбе на граници, паљење села, масакрирање становништва, а Београд је тврдио да је то последица међусобних борби.³⁴

Почетком августа 1919. у околини Дебра дошло је до сукоба есадоваца под командом Алит Љеша и Италијана. Италијани су напали Вајкал и Дрз Махале.³⁵ Есадовци су држали положаје изнад снага Левог одсека, тачније 3. батаљона 22. пука. Том приликом рањена су три есадовца.³⁶ Средином месеца дошло је до заједничког напада качака Елез Јусуфа и Мурата Каљоша у околини Пишкопеје, а истовремено је трајао и устанак против Италијана у северној и средњој Албанији.³⁷ Тада је племе Ксела, како је тврдио албански Одбор, тражило помоћ од југословенских власти.³⁸

Нове борбе Италијана и есадоваца водиле су се 23. септембра око положаја код Ђафа Мура. Сутрадан Италијани су продрли у села Мур и Љукан, где су запалили неколико кућа. Есадовци су под командом Таф Казија имали губитке од седам мртвих и три рањена, а страдали су и неки цивили.³⁹ Министар војни је у том тренутку инсистирао да арнаутски војници остану на граници, јер су неопходни за одбрану положаја.⁴⁰

Већ почетком следећег месеца дошло је до новог напада албанских побуњеника и Италијана код Хотских Ханова и супротставили су им се Аљуш-агини људи. При том је начињена велика штета.⁴¹ Алит Љеш је 8. октобра обавестио команду да су Италијани пре десет дана повукли два батаљона из Мата преко Тиране за Драч и на њихово место није дошла смена.⁴² Већ следећег дана, 9. октобра, си-

³⁴ Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 56.

³⁵ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 513 (4. 8. 1919).

³⁶ Д. Тасић, *н.д.*, стр. 295.

³⁷ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, стр. 514–523, 530.

³⁸ *Исто*, стр. 539 (1. 9. 1919).

³⁹ *Исто*, стр. 580.

⁴⁰ *Исто*, стр. 579 (26. 9. 1919).

⁴¹ *Исто*, стр. 424. (6. 10. 1919).

⁴² *Исто*, стр. 587.

туаија на албанском подручју се компликовала. С обзиром на споразум Титони–Венизелос, којим је Албанија укључена у сферу италијанских и грчких интереса, албанска делегација у Паризу реаговала је протестом јер није хтела поделу албанске „националне територије“.⁴³ У Албанији је започео антииталијански покрет, који се ширио. Начелник округа Лукић јављао је да је у Албанији букнуо општи устанак и да, иако је устанак био уперен против Италијана, врло је вероватно да ће добити карактер општег ослобођења и уједињења свих Арнаута. Такође, било је извештаја да су се чланови Есадовог одбора у Дебру у то време понашали „веома сумњиво“, те да је на њихов део фронта требало „најстрожије мотрити“.⁴⁴

Средином новембра дошло је до новог организовања арнаутских батаљона из Нике и Мертура, који су распоређени у Палчу, Ђонпепају и Цура-епфу.⁴⁵

Крајем 1919. Италијани су се повукли због зиме, а и због све већег незадовољства италијанског јавног мњења војним ангажманом у Албанији. Пашић се надао да ће проблем ускоро бити решен. У таквим очекивањима подупирали су га извештаји председника владе Љ. Давидовића о повлачењу италијанских трупа „из унутрашње Албаније“ и концентрације у Драчу, Елбасану, Тирани и Скадру.⁴⁶ То је потврдио и командант Организованих Арнаута Џемаил Мехмед у извештају од 9. децембра 1919 – Италијани су са једним топом и једним водом пешадије евакуисали положај Студену и кренули за Елбасан, те смањили посаду на положајима Борово, Стебљево и повукли је у Елбасан.⁴⁷ Истог дана кад је поднет овај извештај, донето је ново решење албанског питања на Конференцији мира. Меморандумом од 9. децембра 1919. Италија је добила суверенитет над Валоном, Грчка је добила под свој суверенитет територије западно и јужно од линије брег Тумба – река Војуша – Тепелени – Пољане – Аспри Пруге. Краљевини СХС признато је право да гради и користи железницу северно од паралеле 41° 15' северне географске ширине, долином Маће. Остатак Албаније стављен је под контролу Друштва народа. Никола Пашић је за овај меморандум сазнао тек 29. децембра и окарактерисао га је као „велику опасност“.⁴⁸ Никола Пашић је поново истакао гледиште да у том случају Краљевина СХС мора захтевати повољније границе према Албанији. Предлагао је да се као максимум затражи

⁴³ Исто, стр. 10–69.

⁴⁴ Исто, стр. 587.

⁴⁵ Исто, стр. 443 (15. 11. 1919).

⁴⁶ Исто, стр. 10–69.

⁴⁷ Исто, стр. 605.

⁴⁸ Исто, стр. 10–69.

област од целе дужине реке Маће па до Црног Дрима, а као минимум граница дуж Црног и Великог Дрима до њиховог ушћа.⁴⁹ У погледу Албаније циљ је био обезбедити „специјални режим аутономије, независно од Италије, за Скадар и његову околину“. Тиме је Краљевина напустила став о „неутралности и независности Албаније“ и стала на становиште „поделе сфера интереса у Албанији“. Упоредо са тим, „државне потребе“ налагале су „да у Албанији не седе италијанске трупе или да их бар буде што мање“.⁵⁰

Информације које су са свих страна долазиле делегацији у Париз говориле су о активностима италијанских официра у Албанији и њиховој агитацији у циљу придобијања Арнаута. Таф Кази обавештава 14. децембра 1919. да је сазнао да су Италијани донели у Албанију 2.350.000 гроша да придобију потписе од Арнаута који пристају да Албанија буде самостална, али под протекцијом Италије и да је Алит Љеш имао тајни састанак са једним италијанским вишим официром. Такође, један повереник сазнао је да се Таф Кази састао са Шаћир Демом, италијанским присталицом, из села Хомеша.⁵¹ Шаћир Дема је тражио да Тафини војници не пуцају на италијанске присталице Арнауте из Тафа Мура. Таф Кази му је предложио да приђе југословенској страни, али је он одговорио да се плаши Алита Љеша, који би га вероватно убио.⁵² Шаћир Дема био је стари пријатељ и присталица Есадпаше и није хтео да се придружи његовој организацији само зато што би му Имер ефендија „из ништавне куће“ био предпостављени, а Алит Љеш је био његов бивши слуга. Његови услови за прелазак били су да се Алит Љеш уклони, да му се изда новчана надокнада и да се његовим људима омогући пријем у Организоване Арнауте. Југословенске власти су пристале и он је 26. јануара дошао у Дебар, где је добио обећаних 5.000 франака, а Алит Љеш није био уклоњен већ му је био одређен распоред даље од Шаћира Деме.⁵³

И поред најављеног повлачења Италијана, како је извештавао командант дебарске посаде, италијанске присталице отвориле су 26. децембра ватру на село Мур на српској територији, а „наше присталице Арнаути одговорили су пушчаном ватром и на овај знак људство батаљона Албанаца Таф Казије скупило се на зборном месту ради евентуалне употребе“.⁵⁴

⁴⁹ Д. Батаковић, *н.д.*, стр. 126–127.

⁵⁰ Љ. Димић, Ђ. Борозан (приређивачи), *Југословенска држава и Албанци*, том 2, Београд, 1999, стр. 10–81.

⁵¹ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 1, стр. 606.

⁵² *Исто*, стр. 607 (16. 12. 1919).

⁵³ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, стр. 374, 375, 378.

⁵⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 1, стр. 373.

Гранични фронт између Краљевине СХС и Албаније опстајао је и у 1920. години. Испуњавале су га бројне противуречности, настојања, жеље, интереси, трагични неуспеси. Није у питању била само демаркациона линија, већ и велика светска и европска политика која се око ње плела, интереси балканских држава и ванбалканских сила, права малих народа, људи свикнути на опори живот на граници, новац, пропаганда, обећања, пљачка, шверц, компромиси, анахрони менталитети, морал и обичаји.⁵⁵ Присуство страних трупа, нетрпеливост, различита мишљења, хаотичност, несигурност и превирање јесу основна карактеристика ситуације почетком јануара 1920. на простору албанске државе. Конференција мира у првих 12 месеци свог рада није дефинисала статус албанске државе. Средином јануара политичка ситуација у Албанији почела је одлучујуће да утиче на ставове албанских делегата у Паризу, на једној и политичке намере делегације Краљевине СХС, на другој страни. Радило се на формирању нове албанске владе, што је ојачало позиције албанских националиста, а ослабило позиције Есад-паше. У таквој ситуацији почело се сумњати у све и свакога. Пратиле су их све учесталије оптужбе на рачун Есад-паше. Национални комитет Косова захтевао је да Краљевина СХС ускрати помоћ Есад-паши, кога је називао „највећим издајником албанског народа“. То би значило напуштање пријатељства Есад-паше и југословенске владе, односно губитак утицаја на просторима око Корче, гашење Одбора у Дебру, укидање батаљона Организованих Арнаута, али и признање албанске независности. Краљевина СХС морала је због новог курса албанске политике да редефинише однос према Есад-паши. На седници делегације 11. јануара 1920. тема је била „Шта са Есад пашом?“ Никола Пашић укратко је изложио да би требало наставити са помагањем Есад-паши. Есад-паша је од почетка године био маргинализован као политичка личност. Француска влада је имала категоричан став о забрани његовог повратка у земљу, а и одлуку о мандату Италије у Албанији Есад-паша доживљавао је као чин који му „заувек... затвара врата отаџбине“. Знајући за све веће неспоразуме које његове присталице имају са властима Краљевине СХС, Есад-паша је поручивао: „Моја политика се слаже са српском... Србију слушати пошто она све чини да ја дођем до принца Албаније. Ударите на Италијане и не бојте се њих. Ако поруше куће, имаће ко да их подигне“.⁵⁶

Италија је под окупацијом држала највећи део Албаније. За такву политику имала је мандат и прећутну подршку савезничких си-

⁵⁵ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, стр. 68.

⁵⁶ *Исто*, стр. 10–81.

ла. Војни одреди Краљевине СХС, појачани јединицама Есад-пашиног одбора у Дебру, били су распоређени дуж демаркационе линије и контролисали простор северне Албаније до Дрима.

У Београду је почетком јануара постојало сазнање да антииталијанска расположења у Албанији добијају велике размере. Протести у Кроји, које су припремале Есад-пашине присталице, били су један од видова антииталијанске „демонстрације“. Обарање италијанофилске владе Турхан-паше и поништавање тајног уговора који је ова влада из Драча склопила августа 1919. са Италијанима, били су основни циљеви демонстрација. Италијански Арнаути напали су 29. и 30. јануара Бицане, али је напад осујећен помоћу арнаутских батаљона и слањем 4 митраљеза у Бицане и 2 брдска топа у Љум кулу.⁵⁷

Одлука великих сила о подели Албаније пресудно је утицала на сазивање великог народног збора у Љушњи, на којем су присуствовали делегати из свих крајева Албаније, осим Скадра, Љеша и Кроје. Осуђена је и смењена драчка влада, а упућени су и оштри протести Конференцији мира и италијанској скупштини. Влада која је формирана после овог збора била је састављена од племенских главара и велепоседника, попут Ахмед-бег Зогуа или Сулејмана Делвинија. У тој влади није било места за Есад-пашине присталице. Ахмед Зогу, министар унутрашњих послова у влади Сулејмана Делвинија, настојао је да политички неутралише Есад-пашу. У вези са тим 14. јануара требало је одржати збор у Бржданима, срез Доњедобарски, и то на иницијативу албанског одбора, али је он ометен. Влада је започела агитацију у народу да стане уз њу. Од команданата Есадових „вичу на Таф Казија, јер он неће да пристане на тај посао, сви су остали изгледа у сагласности са тим радом око независности“.⁵⁸ Италијани су такође агитовали, желећи да придобију и припаднике Организованих арнаутских батаљона. Средином фебруара зборови у Тирани, Малесији, Хасу, Круми, Љуми, Доњем Дебру захтевали су формирање самосталне Албаније. Есад-паша је својим истомишљеницима поручивао да не ступају у преговоре, већ да силом преотму власт. Последица такве директиве била је појачана војна и политичка активност Есад-пашиних присталица у Албанији, наглашени и непомирљиви антииталијански став, онемогућавање окупљања политичких противника. На једном збору у селу Штицену у Љумском срезу учествовао је и Аљуш-ага. Италијанофили су тражили од Аљуш-аге да сви батаљони предају оружје, да се боре за самосталну Албанију и то уз Италијане, али Аљуш-ага им је одговорио: „Ја бесу нећу да газим, од српске државе сам примио пу-

⁵⁷ Исто, стр. 376.

⁵⁸ Исто, стр. 393–394.

шке и само када ми она буде тражила оружје да предам, тада ћу га предати“, а са њим су се сложили и његови жандарми. Када су Италијани и њихове присталице видели да не могу да придобију Аљуш-агу, опколили су Бицане са намером да нападну 1. арнаутски батаљон са посадом у Бицанима, али је тај напад осујећен јер су арнаутски батаљони запосели овај положај. Италијани су се надали да ће им стићи појачање из Васјата и Калиса, али се то није догодило иако је појачање кренуло, јер су 2. и 4. арнаутски батаљон посели кланце код Ујмишта и Карма Миштита и тиме спречили сваки пролаз.⁵⁹

Декларативно противник антисрпске агитације Аљуш-ага је на разним странама (Тирана, Драч, Скадар) проверавао снагу „србофилске струје“. У извештају од 9. 3. 1919. говори се да је Аљит Љеш послао око 60 својих људи ради пропаганде за Есада у Албанију и да су тамо наишли на масу која је против Есада, па је дошло до сукоба, у којем је било двоје или више погинулих.⁶⁰ Он је убеђивао своје политичке опоненте да се определе за сарадњу са Србијом, али је истовремено са политичким противницима попут Беаб Биц-паше из Цариграда, који је агитовао за самосталну Албанију и кога је званично Аљуш-ага уверавао преко својих људи које је послао у Тирану, Драч и Скадар да је тамо србофилска страна јача, а да у Скадру има српске војске, склапао бесу да „ради сваки у своме правцу и која страна превлада да други приђе“.⁶¹ Такве вести о понашању на терену додатно су усложавале слику о приликама у Албанији.

Средином марта, по извештају Есад-пашиног Одбора, његови људи су напали жандарме у караули у околини Ђуре (сектор Призрен, југозападно за 15 км од Ђафа Мура). Члан Одбора Халфуз Бакћир, један од заповедника есадоваца, тражио је од пуковника Васића да му се у помоћ пошаљу Таф Кази и Алит Љеш са њиховим људима и новим количинама муниције. Желео је да нападне једну караулу на супротној обали реке Маће. Пуковник Васић му је рекао да се за муницију и новац обрати конзулу Јовановићу, делегату министарства иностраних послова у Дебру. Конзул Јовановић тражио је за ову прилику од команданта Треће армијске области 4 сандука муниције.⁶² До 25. марта људи Алита Љеша изазивали су немире око Кроје, Елбасана, Кселе, Тиране и Томорице и за то им је преко конзула Јовановића издато 11 сандука муниције.⁶³

⁵⁹ Исто, стр. 394 (5. 3. 1920).

⁶⁰ Исто, стр. 293.

⁶¹ Исто, стр. 294 (9. 3. 1920).

⁶² Исто, стр. 400 (12. 3. 1920).

⁶³ Исто, стр. 399–400, 402, 404.

Аљуш-ага и остали команданти арнаутских батаљона заклели су се 20. марта да остају уз снаге Краљевине СХС и да гарантују ред и поредак у Љуми.⁶⁴ За команданта једног од арнаутских батаљона постављен је Љуба Кујунџић, учитељ.⁶⁵

Далит Асан-Кац из Лурије, припадник војске Аљуш-аге у Љуми, у договору са мештанима почетком марта напао је Италијане на Лурији, а сукоби су се наставили. Аљуш-ага је за то време упорно радио на томе да спречи истицање албанске заставе у Љуми, која је била под југословенском влашћу, претећи свима убиствима и паљевином.⁶⁶

Командант Левог одсека тражио је 31. марта да се хитно пошаљу Таф Кази и Хамид Љеш са 400 људи код карауле са „оне стране“ реке Маће, као и новац и муниција.⁶⁷ Средином априла гласине о могућем повратку Есад-паше изазвале су код бројних националистичких политичких струја у Албанији страх и панику. То је довело до напете ситуације на овом подручју. Дошло је до сукоба есадоваца и националиста. Ирфан-бег дошао је у Мартинеш из Елбасана, а Ахмет-бег у Кљос, обојица са по 600 Арнаута, са намером да нападну припаднике батаљона Организованих Арнаута на територији Краљевине СХС.⁶⁸ Таф Кази, Алит Љеш и Дина Оџа са Организованим Арнутима Есадовога одбора прешли у италијанску зону у три правца: 1. Селиште – Кацаније – Патин – Курдарје, 2. Селиште – Вињол – Пазари – Лисит, 3. Селиште – Љукањ – планина Мали Дејсе (Мали Мућуклит). Фронт су прешли по одобрењу италијанског официра и тукли се са италијанским Организованим Арнутима, при чему нису имали никаквих губитака. Има података да је Алит Љеш „узео новац од Италијана, а за остале се не зна“. И овом акцијом Есадови Организовани Арнаути напустили су фронт који су образовали испред југословенске војске, па граница између југословенске и италијанске зоне, која је до тада држана, готово да није постојала. Управо због тога што је цела ова акција за Краљевину СХС имала више штете него користи, требало је извршити реорганизацију Арнаута, ограничити њихов број и ставити их потпуно под команду југословенских официра.⁶⁹

Таф Кази је у априлу отишао у Кроју, јер су постојале информације да Италијани припремају напад на југословенску територију.⁷⁰ Према проценама из марта и априла 1920. италијански војни кон-

⁶⁴ Исто, стр. 401 (20. 3. 1920).

⁶⁵ Исто, стр. 401 (21. 3. 1920).

⁶⁶ Исто, стр. 405.

⁶⁷ Исто, стр. 404–405 (31. 3. 1920).

⁶⁸ Исто, стр. 313 (24. 4. 1920).

⁶⁹ Исто, стр. 413–414 (26. 4. 1920).

⁷⁰ Исто, стр. 409 (11. 4. 1920).

тигенти имали су у Албанији 28.000 војника. Њихови основни центри били су у Берату, Валони, Барбалуши, Кастратима са околином. С обзиром на то да се у Албанији говорило о општем устанку против Италијана, вође Организованих Арнаута већином су отишле у Мат (Ахмед-бегу) на договор ради доношења дефинитивне одлуке за своје држање у албанском питању.⁷¹

Италијани су се повукли са Ђафа Муре у Пазари Лисит, а борци батаљона Организованих Арнаута заузели су положај Ђафа Мура. Тражили су померање фронта, али командант Треће армијске области није се сложио са тим, већ је наредио извиђање, јер је требало строго мотрити на сваки покрет Италијана.⁷² Италијанска политика у том тренутку имала је више лица: покушаји придобијања Есад-паше, планови о формирању Албаније у чијем би саставу био Дрим и околина у складу са политиком пацификације, избегавање борби већих размера, смањивање репресија, разгранатост подмићивања. Постојао је страх да су припадници батаљона Организованих Арнаута у споразуму са Ахмет-бегом и Италијанима и да све више попуњавају фронт да би могли лакше са Ахметовим људима да нападну југословенске трупе. Основ за ту бојазан било је то што су, када су 22. априла Есад-пашини команданти батаљона ушли у Тирану, Италијани опалили топ у знак почаст. То је сведочило о надмоћности политике која од непријатеља успева да створи пријатеље. Ове информације биле су пропраћене ставом да би требало предузети одлучне мере.⁷³

Есадовци, не само из Дебра него и из околине, тражили су 26. априла од команданта пограничних италијанских трупа да им се одобри да пређу у Албанију како би се борили са противницима Есад-паше. Италијански генерал је пристао на то, али под условом да се не напада кућа Ахмед-бега у Мату и тако је 1.500 есадоваца кренуло у унутрашњост Албаније. За то време Ахмед-бег је са својим људима зашао за леђа есадовцима и напао их. Зна се да су од вођа Есадових људи, Дине Хоџа, Алит Љеш, Таф Кази, Цур и остали предати Ахмед-бегу са свим својим људима, а да су неке вође успеле да побегну.⁷⁴ Њиховим одласком фронт испред југословенских јединица остао је небраћен. Заступник команданта армије је од министра војног тражио дозволу да почне са организовањем нових арнаутских јединица. Навео је да је целом акцијом руководио конзул Јовановић, без икаквих консултација са војним органима.⁷⁵ Неколико

⁷¹ Исто, стр. 410 (18. 4. 1920).

⁷² Исто, стр. 309.

⁷³ Исто, стр. 310.

⁷⁴ Исто, стр. 414.

⁷⁵ Исто, стр. 413.

дана касније, 29. априла, претходне вести су демантоване. Сви поменути команданти били су на положајима унутар Албаније. Батаљони Алит Љеша и Таф Казија налазили су се на положајима у непосредној близини Кроје са укупно око 300 људи. Дина Оџа се са четом вратио на своје место, као и чета из Клења. Арнаутски одбор је преко конзула Јовановића послао меморандум са изјавом лојалности и дематијем да су њихови команданти склопили споразум са Италијанима. Ипак, пуковник Васић је сматрао да убудуће не би требало веровати борцима батаљона Организованих Арнаута, јер „раде за независност Албаније“. До 30. априла прикупио је имена других албанских главара из срезова Доњедобарског и Голобрдског, који су били поуздани и који су могли да спроведу ново организовање Албанаца.⁷⁶ Дошао је до сазнања да Арнауте могу организовати: у Доњем Дебру сердар Мустај-бег, у Горњем Дебру Али Марко, а у срезу Голобрдском Џемело-Мемет и Шема Рањдан, који су обележени као пријатељи југословенске државе и као поуздани.⁷⁷

Југословенске трупе, које су биле на Ђафа Мури и Пазари Лиситу, повучене су почетком маја, а нови положаји утврђивали су се код Гури Барза. Таф Кази и Алит Љеш налазили су се у околини Кроје, а Ахмед-бег у Тирани. Командант Кроје био је есадовац Абаз Купи, са 1.000 наоружаних људи. Један поручник есадовац побегао је од Алит Љеша са 9 војника у правцу Пишкопеје, да би, како се говорило, „ширио италијанску пропаганду и дигао евентуално и устанак“.⁷⁸ Остали Арнаути есадовци изјавили су да ће се братски борити уз раме српских војника и да су све вести да су они против Срба нетачне.⁷⁹ Међутим, желели су да се Есад-паша што пре појави у Албанији, да се народ не би определио за Италију. Ахмед-бег оптуживао је Есад-пашу да је продао Албанију Србима.⁸⁰

Током маја 1920. италијанска војно-политичка акција у Албанији била је усредсређена на Скадар, Валону, Санти – Кваранти. Упоредо са тим тражена је компромисна формула признавања „нове привремене арбанашке владе“, код које је уместо високог комесара именован пуковник Кастилди. У току је била и евакуација италијанских војних снага на леву обалу Дрима из Доње Шале, Прекале, Дршта, Дукађина и Кољша. Све је то указивало на тактичко-дипломатски заокрет и еластичност нове италијанске владе Ђ. Болиџија, који је наговестио могућност признавања албанске независно-

⁷⁶ Исто, стр. 415.

⁷⁷ Исто, стр. 415.

⁷⁸ Исто, стр. 317 (6. 5. 1920).

⁷⁹ Исто, стр. 417 (9. 5. 1920).

⁸⁰ Исто, стр. 325 (31. 5. 1920).

сти из 1913, уз задржавање подручја Валоне. Евакуација италијанских трупа означила је време дефинитивног суочавања присталица Есад-паше и представника владе из Љушња. Међусобна сумњичења крајем маја 1920. прерасла су у беспоштедни обрачун. Снажан покрет Есад-пашиних присталица у префектури Драч, под вођством Османа Балија, запретио је да прерасте у општеалбански устанак против италијанских војних одреда. У питању је био покушај Есад-паше да запоседањем Дрима и околине реализује обећање Италије о формирању мале албанске државе у средњој Албанији. Такво стање у Албанији, нејасни односи између владе формиране у Љушњи и италијанских снага, све јачи албански национални покрет, покушаји присталица Есад-паше да се у општем превирању и метежу одрже и наметну, захтевали су брзу реакцију и промену курса политике Краљевине СХС. Међутим, та реакција је изостала.⁸¹

У летњим месецима 1920. граница са Албанијом све више је подсећала на ратну зону. Управо због тога командант Косовске дивизије затражио је појачање на граничном фронту. По његовој процени Косовска дивизијска област морала је да има 5 пешадијских пукова (Пећ, Ђаковица, Призрен, Приштина и Митровица) са батаљонима од по 500 пушака, а Битољска дивизијска област појачана је још једним пуком. Требало је завести ред и безбедност и дисциплиновати немирни албански елемент. Министар иностраних дела почетком јуна позитивно је оценио јачање пограничних ефектива, али је препоручио опрез и смањивање ангажмана Организованих Арнаута на граничној линији.⁸²

Најзад, 13. јуна 1920. албански студент Авни Рустеми пред хотелом „Континентал“ у Паризу убио је Есад-пашу, сматрајући да је као савезник Србије, а потом и Краљевине СХС, издао интересе албанског народа.

Сарадња владе Краљевине СХС са Есад-пашом важна је као први заједнички покушај да се спорна питања између два народа решавају по начелу „Балкан балканским народима“, на начин који је, уз уступање одређених територија Краљевини СХС, требало да угаси стара жарихта сукоба. За албанске националисте то је значило да Србија жели да изађе на море на рачун албанског приморја. Југословенска влада желела је да искључи утицај великих сила из Албаније, не само да би овладала северном Албанијом, већ и да би спречила да албански националисти, под протекторатом неке велике силе, пођу смером својих максималистичких националних претензија.⁸³

⁸¹ Исто, стр. 10–81.

⁸² Исто, стр. 422 (1. 6. 1920).

⁸³ Д. Батаковић, *н.д.*, стр. 127–128.

Финансирање и снабдевање батаљона Организованих Арнаута

Проблем редовне исплате припадника батаљона Организованих Арнаута константно је постојао, што је условљавало њихова дејствовања на граници. Имер, човек Алита Љеша, у разговору са командантом Ђорђевићем нагласио је „да се боји да би неки Арбанаси пришли Италијанима који плаћају немилице“.⁸⁴ У извештају од 29. јануара 1919. пуковник Милојевић је такође изражавао бојазан да уколико исплата не буде редовна да би Арнаути пришли Италијанима.⁸⁵

Крајем фебруара 1919. командант Терзић тражио је од министра војног да се регулише снабдевање Есадових војника и да им се одреди плата, јер „веле да од Есада не примају ништа“.⁸⁶ Министар војни одговорио је да снабдевање Есадових војника „имају регулисати месне војне власти у споразуму са полицијским властима, које имају упутства за такве случајеве“.⁸⁷

У међувремену, италијанска агитација узимала је маха. Како је извештавао командант пук. Јорговановић, „они позивају наше да им приђу обећавајући слободу, храну и новац“.⁸⁸ Због тога било је неопходно што пре отпочети са преносом оружја, муниције, хране и остале спреме за организовање Арнаута. Слагалиште је требало да буде у Мавровим Хановима. Сем тога, било је потребно да се разда и новац.⁸⁹ Само тако би Организовани Арнаути остали уз Краљевину СХС. Новац је требало дати њиховим вођама, који су морали имати списак људи за које траже плату, а не појединачно сваком војнику.⁹⁰ Министар војни сложио се с тим да се Организованим Арнутима изда плата за један месец и то „у француским францима у банкнотама или што ће им се злато рачунати по погодби“, али само ако вође депонују списак својих људи, да не би било злоупотреба.⁹¹ Командант ген. Васић тражио је да им се изда плата у српском новцу, рачунајући са исплатом по 45 динара, а спискове је требало депоновати код 22. пука, који би их исплаћивао.⁹² Неки од вођа, као што је Алит

⁸⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 1, стр. 455, 456 (7/20. 1. 1919).

⁸⁵ *Исто*, стр. 458.

⁸⁶ *Исто*, стр. 460 (23. 2. 1919).

⁸⁷ *Исто*, стр. 461.

⁸⁸ *Исто*, стр. 469 (21. 3. 1919).

⁸⁹ *Исто*, стр. 482 (27. 3. 1919).

⁹⁰ *Исто*, стр. 506–507 (18. 7. 1919).

⁹¹ *Исто*, стр. 511 (25. 7. 1919).

⁹² *Исто*, стр. 511 (26. 7. 1919).

Љеш, нису хтели да чекају новац, већ су били спремни да распусте своје људе. Таф Кази се у томе није слагао са Алитом Љешом.⁹³ Међутим, вође Организованих Арнаута нису поднеле спискове и плата им није била издата.

Плата Арнаутима на Левом одсеку повећана је наређењем да се издаје у злату по курсу „45 динара наполеон“, па је команданту одсека потребно било још 46.000 динара да би их све измирио. За исплату Арнаута на оба одсека, наређењем војног министра од 17. априла, до тада било је одобрено 195.000 динара.⁹⁴ Заступник министра иностраних дела ради добијања спискова отишао је у Дебар. Халид и остали предали су му своје спискове, уз напомену да њихови људи ништа нису добили од марта 1919, осим хране.⁹⁵

Командант Васић је почетком септембра наредио да се издају плате Есадовим војницима.⁹⁶ Новац за издржавање Арнаута требало је да исплаћују команданти Косовске и Битољске дивизијске области.⁹⁷ Заступник министра иностраних дела Давидовић рекао је 4. септембра да ће он издавати плату, уколико то буде потребно, преко конзула Јовановића у Дебру.⁹⁸

Међутим, исплаћивање и даље није редовно вршено, јер се Таф Кази 1. октобра жалио да како упркос томе што врши дужност девет месеци обећање везано за редовне плате које му је дао Омер Ефендија није испуњено, а плате су дате Алиту Љешу, Дина Хоџи и њиховим официрима.⁹⁹

Командант ген. Васић известио је почетком новембра Министарство иностраних дела да му је до тада додељен кредит за издржавање Арнаутских батаљона у суми 512.513 динара, а да Есадов одбор он није снабдевао. Сазнавши да Есадов одбор располаже са сумом од 20.000 франака у злату, било је потребно сазнати одакле му тај новац и ради чега му је дат, како би се избегле могуће злоупотребе при утрошку кредита додељених на издржавање Арнаута на албанском фронту.¹⁰⁰ Давидовић, заступник министарства иностраних дела, тражио је од команданта Васића да настави да издржава Арнауте на албанском фронту.¹⁰¹ Министар иностраних дела иста-

⁹³ Исто, стр. 522–523 (19. 8. 1919).

⁹⁴ Исто, стр. 524 (21. 8. 1919).

⁹⁵ Исто, стр. 535 (31. 8. 1919).

⁹⁶ Исто, стр. 539–540 (3. 9. 1919).

⁹⁷ Исто, стр. 541.

⁹⁸ Исто, стр. 541.

⁹⁹ Исто, стр. 584–585.

¹⁰⁰ Исто, стр. 593 (9. 11. 1919).

¹⁰¹ Исто, стр. 596 (15. 11. 1919).

као је 9. јануара 1920. да 20.000 франака које је примио Есад-пашин одбор од Јовановића немају везе са кредитом за издржавање Организованих Арнаута, већ је то издато на рачун примања одбора од Есад-паше.¹⁰² Управо због проблема са исплатама забележене су жалбе одбора да му се не дају средства за рад, због чега су и почели да се понашају независно и самовољно.¹⁰³ Пашић је инсистирао да се одбору одмах исплати 20.000 франака, да би започео акцију.¹⁰⁴

У извештају од 25. новембра 1919. команданту Косовске дивизијске области, начелник штаба се распитивао „да ли је у горњу суму урачунато и издржавање чета Орг. Арнаута у Ђаковачкој Малесији и Мертури и Никају“.¹⁰⁵

За месец децембар требало је издвојити 70.325 динара за издржавање чета Организованих Арнаута.¹⁰⁶

Према доступним подацима у периоду од шест месеци (1. јул – 31. децембар 1919) само за издржавање арнаутских батаљона на Левом одсеку издвојено је 1.095.265 динара, али се показало да то није довољно. Требало је издвојити још новца и решити питање организације снабдевања батаљона Организованих Арнаута.¹⁰⁷ Генерал Васић је 3. јануара то питање решио тако што је батаљоне у оквиру Десног одсека ставио у надлежност Косовске дивизијске области, а оне у оквиру Левог одсека из надлежности Битољске преместио у надлежност Вардарске дивизијске области, тачније њеног 12. пешадијског пука.¹⁰⁸

Државне власти Краљевине СХС учиниле су напор да се „одвојено од осталих кредита: на име пропаганде за поверљиве циљеве“ у 1920. години формира кредит за издржавање Организованих Арнаута.¹⁰⁹ За финансирање батаљона у оба одсека и за плате првака у Ђаковичкој Малесији за 1920. затражена је сума од 3.064.400 динара.¹¹⁰ Висина кредита сведочила је о озбиљности државе и потреби за ангажовањем додатних војних ефектива. Преко команде Косовске дивизијске области за издржавање Организованих Арнаута Десног одсека издвојено је 992.400 динара, а команди Вардарске дивизијске области за издржавање Арнаутских батаљона Левог одсе-

¹⁰² Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, стр. 364.

¹⁰³ *Исто*, стр. 136 (11. 1. 1920).

¹⁰⁴ *Исто*, стр. 136–137 (12. 1. 1920).

¹⁰⁵ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 1, стр. 446.

¹⁰⁶ *Исто*, стр. 449 (10. 12. 1919).

¹⁰⁷ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, стр. 70.

¹⁰⁸ *Исто*, стр. 361.

¹⁰⁹ *Исто*, стр. 70.

¹¹⁰ *Исто*, стр. 365.

ка 2.000.000 динара. Првацима Ђаковачке Малесије било је намењено 72.000 динара. За потребе организовања нових Арнаутских батаљона био је потребан кредит од 125.775 динара месечно. Финансијска помоћ Есад-паши и одбору у Дебру издавана је из посебног буџета Министарства иностраних дела, независно од средстава за финансирање батаљона Организованих Арнаута.¹¹¹

На југу, где се више осећао и био важнији рад албанског одбора из Дебра, почетком јануара дошло је до сукоба његових чланова са конзулом Николом Јовановићем, који је мимо њиховог знања и консултација са њима у поверљиву мисију у Албанији послао Цену Ризу-бега.¹¹² Спор је настао због нередовног снабдевања албанских чета новцем и муницијом. Чете је организовао албански одбор да се боре против Италијана, али су оне радиле „под утицајем конзула Јовановића“.¹¹³ Командант Левог одсека сматрао је да би слагалиште муниције у Дебру требало попунити са још 100.000 пушчаних метака за пушку манлинхер и 20.000 за турску брзометну пушку.¹¹⁴ Ускоро је успостављен добар однос одбора и конзула, уз интервенцију команданта Дебарске посаде.¹¹⁵

Ситуација на Левом одсеку крајем јуна тражила је да се веза са Есадовим одбором не прекине, да се есадовцима одмах шаљу у помоћ у унутрашњост Албаније оне јединице Организованих Арнаута које још постоје (за Леви одсек само чета Дине Оце из Мохура са око 80 људи), да се не плаћа за оне који су напустили јединице Организованих Арнаута, да се не прикупљају људи који су напустили јединице и да се не формирају нове јединице, јер од њих потичу само пљачка и рушење реда и безбедности.¹¹⁶ Слично се истицало и почетком јула.¹¹⁷

Командант Душан Васић дао је 14. јануара 1920. преглед коју суму новца је примио и исплатио командант за снабдевање Организованих Арнаута Левог одсека у прошлој години. За прву плату, која је издата за месец јули, примио је 154.763,50 динара. Од те суме издато је 153.657,50 динара, а остатак од 1.106 динара вратио је у касу ове дивизијске области. За другу плату за месец август примио је 194.150 динара. Од те суме издао је на име плате 153.657,50 динара и новчану храну за септембар у суми од 46.470 динара, што укупно чини 200.127,50 динара, што значи да је више издао 5.977,50 динара. За трећу плату за месец септембар примио је 155.869 динара. Од те суме издао је на име

¹¹¹ Исто, стр. 70.

¹¹² Исто, стр. 366–367.

¹¹³ Д. Тасић, *н.д.*, стр. 300.

¹¹⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, стр. 366 (9. 1. 1920).

¹¹⁵ Исто, стр. 371 (17. 1. 1920).

¹¹⁶ Исто, стр. 434 (25. 6. 1920).

¹¹⁷ Исто, стр. 443 (5. 7. 1920).

плате 153.657,50 динара, а преостало му је 2.211,50 динара. У име плате за месец октобар, новембар и децембар 1919. требовано је још 590.482,50 динара, као и 3.766 динара за новчану храну за месец септембар. За прво тромесечје 1920. г. требовано је 500.000 динара.¹¹⁸

С обзиром на то да је било неопходно организовати нове албанске војнике – батаљон сердарски са 5 официра и 500 људи, 3 чете у доњем Дебру, 3 официра и 300 људи, 3 чете око Дебра, 3 официра и 150 људи, појачати Дина Оџу са још 40 људи, укупно 1 командант батаљона, 11 командира чета, 990 људи, командант Левог одсека тражио је кредит месечно за плату 95.715 динара и за новчану храну 30.060 динара.¹¹⁹

У извештају министарства војске од 18. јануара 1921, према решењу Министарског савета од 14. октобра 1920. и на основу чл. 27 Закона о државном рачуноводству одобрена је сума од 2.600.000 динара за издржавање Организованих Арнаута, од чега је до краја 1920. г. било утрошено 1.729.864.¹²⁰ Тада је министар иностраних дела истакао да ће потреба за издржавањем Организованих Арнаута трајати све до половине 1921. и за тај период требало је издвојити кредит од 900.000 динара.¹²¹

	Месец	јул	август	септембар	окт./нов.	децембар
1919.	Кредит:	154.763	194.150	155.869	590.482	70.325
	Издато:	153.657	200.127	153.657		
	Укупно:	1.095.265 динара				
1920.	Кредит:	3.064.400 дин.(од октобра до децембра 2.600.000. дин.)				
	Издато:	1.729.864 динара				
1921.	Кредит:	Јануар–јун 900.000 динара				
	Издато:	не постоје доступни подаци у документима				

Укупно, према доступним подацима, за период од 1. јула 1919. до краја јуна 1921. године издвојен је кредит од 3.725.128,00 динара. И поред тога што се из приложене табеле види да је југословенска држава издвајала велике суме новца на име кредита за исплаћивање бораца батаљона Организованих Арнаута, њихови апетити тиме нису били задовољени. Почели су да траже новац на другој страни, супротстављајући се законима и окрећући се криминалу, пљачкању, шверцовању, а у крајњем случају и убиствима.

¹¹⁸ Исто, стр. 368–369.

¹¹⁹ Исто, стр. 391–392 (25. 2. 1920).

¹²⁰ Д. Тодоровић, *н.д.*, стр. 126.

¹²¹ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 3, (рад у рукопису), АЈ МИП 14-181-671(186).

Božica Slavković

FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE

BATTALIONS OF ORGANIZED ALBANIANS 1919-1920

(Summary)

After liberation, the Yugoslav state had a big problem on the border front with Albania, because of frequent attacks of Albanians, who were supported by Italy. In order to defend the border, in 1919 the state established Battalions of Organized Albanians. These Battalions were under the command of Esad Pasha Toptani.

Problems at the border occurred at the time of the Paris Peace Conference, when Albanians fought a diplomatic battle to fulfill their territorial demands. In the field, struggles were waged at all points on the left bank of the Drim River. Although the members of the Battalions of Organized Albanians fought together with the Yugoslav army, they did not meet the expectations of the Yugoslav authorities. Anarchy, indiscipline, breaking of promises, black market, robbery, frequent defections to the side of Italy - were everyday behavior of fighters involved in the Battalions of Organized Albanians. The state granted credit to pay the members of the Battalions, but the payments were often delayed, so this was also one of the reasons for the lack of discipline. The fact that the activities of the Battalions compromised the Yugoslav state, demanded their disbanding, but the authorities feared that this would provoke even more anarchy, so it frantically tried to keep them under control.

УДК 358.119(497.1)"1918/1941" ; 355.02(497.1)"1918/1941"

Капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

СТРАНИ УТИЦАЈИ НА РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ДОКТРИНЕ О ОКЛОПНИМ ЈЕДИНИЦАМА (1918–1941)

АПСТРАКТ: рад на основу архивске текстуалне грађе из Војног архива и Централне војне библиотеке у Београду, југословенске војне штампе и литературе обрађује развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама у периоду од 1918 до 1941. године. Као извори доктрине наглашени су француско, британско и немачко искуство из Првог светског рата, искуства из Шпанског грађанског рата, те операција у Пољској и на западном фронту 1939/40. године.

Кључне речи: Краљевина Југославија, војска, оклопне јединице, доктрина.

Увод

Доктрина о употреби оклопних јединица формирала се у европским армијама на основу ратног искуства из Првог светског рата. Доминантно искуство о борбеној употреби оклопних јединица било је британско и француско, док је доминантно искуство о организацији одбране против њих било немачко.¹ Француско и британско гледи-

¹ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд, 2003, стр. 131–132.

ште сводило се дуго на тврдњу да су тенкови само средство за непосредну и посредну подршку пешадије. Као други доказ у прилог ставовима да тенкови при самосталном дејству трпе велике губитке од ватре противтенковских оруђа, послужило је уништење једне лаке италијанске оклопне јединице код Гвадалахаре у току шпанског грађанског рата, тако да су се та доктринарна мишљења задржала у већини европских армија и у току касних тридесетих година двадесетог века. Супротно овим ставовима било је немачко гледиште, које је тридесетих година разрадио генерал Хајнц Гудеријан. По том становишту, оклопне јединице су првенствено средство за извршење оперативних задатака. Везивање тенкова за пешадију само им спутава дејство и не дозвољава да дођу до изражаја њихове основне карактеристике: покретљивост, ватра, удар и маневар. Оне су по Немцима требале бити и најефикасније средство муњевитог рата (*Blitzkrieg*) погодно за извођење самосталних и брзих офанзивних операција, уз употребу што веће масе оклопних возила.²

Југословенска војска није имала ратног искуства са употребом тенкова које би могло послужити као основа за формирање сопствених доктринарних ставова о том питању. Немогућност југословенске војске била је и у томе што су тенкови ушли у њено наоружање релативно касно, тек средином 1929. године,³ тако да се дуго времена нису могли вршити ни сопствени опити. Ни даљи развој оклопних јединица у војсци Краљевине Југославије није текао брзо, тако да су до уласка земље у рат 6. априла 1941, набављена свега два батаљона лаких тенкова и једна чета лаких коњичких танкета, па се у наоружању војске Краљевине Југославије налазило свега 117 ових борбених средстава.⁴

Као и оклопне јединице и југословенска доктрина о њиховој употреби формирала се постепено. Развој доктринарних поставки може се сагледати кроз праћење званичних доктринарних документа и правила на основу којих се изводила обука, војне штампе и

² О пореклу доктрине блицкрига видети опширније: J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg: Hans von Seeckt and German Military Reform*, University Press of Kansas, Lawrence (USA), 1994.

³ О томе видети опширније: Далибор Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века*, 1/2004, Београд 2004, стр. 21–35.

⁴ О развоју оклопних јединица у војсци Краљевине СХС/Југославије видети опширније: Д. Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века*, 1/2004, Београд 2004, стр. 21–35; Д. Денда, „Моторизација коњице у Краљевини Југославији“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2008, стр. 38–65; Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“ *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009, стр. 147–171; Д. Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2009, стр. 78–96.

војно-стручне литературе. Од југословенске војне штампе на првом месту треба издвојити опште-војни часопис *Ратник* и стручне часописе родова, који су у југословенској војсци оснивани по угледу на француску војну штампу (*Пешадијски гласник*, *Артиљеријски гласник* (од 1932. године *Пешадијско-артиљеријски гласник*), *Коњички гласник*, *Инжињеријски гласник*, *Ваздухопловни гласник* и *Морнарички гласник*, као и приватно издање *Војни весник*).

Доминантни страни утицаји на формирање првих доктринарних поставки југословенске војске о оклопним јединицама

За формирање првих доктринарних поставки о питању употребе оклопних јединица, као и у свим армијама света, била су значајна искуства из Првог светског рата. Југословенски војни изасланик у Француској послао је крајем 1919. Врховној команди „*Instructions provisoire sur la manœuvre des unites de chars lagers*“ и „*Instructions sur l'emploi des chars d'assaut*“ француске армије.⁵ И војни изасланик у Лондону набавио је поверљива правила британског генералштаба која су се односила на тенкове и њихову употребу у садејству са другим родовима војске.⁶ Та упутства, настала на основу француског ратног искуства послужила су као основ за изградњу југословенске војне доктрине о тактичкој употреби тенкова. Настала на основу њих поглавља о тенковима постала су део *Пешадијског егзерцирног правила*, *Привремене инструкције за борбу пешадије у рововској војни* и *Привремене ратне службе* из 1921. године. У другој половини јула 1920, из Главног генералштаба тражено је да војни изасланик у Паризу што пре прибави и пошаље мирнодопску формацију тенковских јединица француске армије да би се и у југословенској војсци могли правовремено саставити прописи о томе и приступити набавци материјала и формирању јединица.⁷ Недуго затим, у југословенској војној штампи појавили су се текстови мајора Јеврема Топаловића који је баш у то време боравио у Француској на курсу за тенкисте, „*Борна кола (тенкови)*“ објављен у свесци „*Ратника*“ за август 1922. и „*Тактичка употреба борних кола*“ из јула 1923. године. Ти радови су садржали главне постулате југословен-

⁵ Војни архив, пописник 3, кутија 434, фасцикла 1, регистарски број 1/1, лист 233/948 (Даље: ВА, П-3, К-434, Ф-1, р. б. 1/1, лист 233/948).

⁶ ВА, П-3, К-174, Ф-5, р. б. 6/1.

⁷ ВА, П-3, К-434, Ф-1, р. б. 1/1, лист 233/948.

ске војне доктрине о тактичкој употреби тенкова.⁸ Из Француске су преко југословенског војног изасланика пуковника Александра Димитријевића, набављена и нова француска правила – Организација тенковских јединица издата у Версају 1923. године.⁹ Одатле су на исти начин стигли и приручници о употреби тенкова на основу искустава из Првог светског рата издати у Версају 1922 године,¹⁰ који су се односили на савезничке офанзиве од 16. априла и 20. новембра 1917,¹¹ контраофанзиву X армије, јула 1918,¹² и офанзиву од 26. септембар исте године.¹³

Доктрина о тактичкој употреби тенкова у југословенској војсци, дакле, настала је под француским утицајем и формирала се у основним цртама до 1923. године. У усвојеној доктрини о тактичкој употреби тенкова полазило се од става да су тенкови било ког типа (пратећи и пробојни), офанзивна оруђа намењена да олакшају напредовање пешадији, употребљива како у позиционом, тако и у покретном рату, те да се не могу успешно употребљавати на брдско-планинском и мочварном земљишту.¹⁴

Доктрина о одбрани од тенкова такође је настала према тадашњим најсавременијим трендовима – на основу немачког ратног искуства. Главни извор за стицање знања и њихову примену у тој области било је немачко упутство за одбрану од тенкова из Првог светског рата – *Vervendung und Bekämpfung der Tanks* које је у југословенску војску доспело преко новопримљених аустроугарских официра, будући да је примењивано и у оружаним снагама црно-жуте монархије. Према овом приручнику, главни носилац одбране од тенкова била је артиљерија уз непосредно садејство пешадије.¹⁵ Наведени доктринарни ставови уврштени су *Пешадијско егзерцирно правило*, II део, штампано у Београду 1925. године¹⁶ и самим тим почели да се примењују у извођењу обуке.

⁸ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, стр. 125.

⁹ *Organisation des chars de combat*, Versailles 1923.

¹⁰ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, стр. 131–132.

¹¹ *Exemples d'emploi des chars dans la guerre 1914–1918, L' offensive du 16 avril 1917, 20 novembre 1917*, Versailles 1922.

¹² *Exemples d'emploi des chars dans la guerre 1914–1918, II, contreoffensive de la X armee, Juliet 1918*, Versailles 1922.

¹³ *Exemples d'emploi des chars dans la guerre 1914–1918, III, 26 septembre 1918*, Versailles 1922.

¹⁴ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, стр. 131–132.

¹⁵ *Исто*, стр. 132.

¹⁶ *Пешадијско егзерцирно правило*, II, Београд 1925.

Југословенски официри имали су могућност да прате најсавременије податке о тенковима и преко најбоље иностране литературе. Прва страна књига која су југословенски официри користили јесте дело Р. Кругера „*Tanks*“ на немачком језику из 1921. године. Захваљујући првом југословенском школованом тенкисти, потпуковнику Јеврему Топаловићу, већ у часопису „*Војни весник*“ за август 1926. се појавио приказ књиге аустријског инжењера и мајора Фрица Хејгла, асистента на Вишој техничкој школи у Бечу, „*Taschenbuch der Tank*“ (*Тенковски приручник*) која се појавила у Минхену исте године. Хејгл је у војним круговима сматран за највећег стручњака за тенкове тог времена.

Енглеско привремено упутство за борбу тенкова и оклопних аутомобила II део (*Tank and Armored car training. Volume II Provisional*) представљено је југословенској војној јавности преко штампе 1929. године.¹⁷ У овом периоду јављају се у *Коњичком гласнику* и прве расправе о будућности Коњице као рода војске у светлу моторизације,¹⁸ али су оне, након конзервативне реакције уредништва листа утихнуле све до средине тридесетих година.

Немачко становиште о питању моторизације први пут објављује у свесци *Ратника* за септембар 1931. пензионисани пуковник Милош Ђ. Станковић, познати стручни писац, представник старе српске гарде официра и херој из Првог светског рата.¹⁹

Као додатак часопису *Ратник* за март 1932. штампан је и италијански пропис о обуци и употреби тенковских јединица.²⁰ На тај начин је сваки официр југословенске војске добио прилику да се упозна са тактичком доктрином оклопних јединица најзначајнијег потенцијалног противника у будућем рату. Већ крајем 1933. уредништво *Ратника* као први чланак у броју за децембар, доноси одабране ставове немачких аутора о будућем саставу савремене дивизије у којима се немачки аутори залажу за моторизацију већине пратећих делова.²¹ Интересантно је напоменути да је један од главних извора за праћење техничких и доктринарних новина југословенским војним писцима, а нарочито онима српске националности, поред часописа *France Militair* био немачки војни часопис *Militär Wochenblatt*.

¹⁷ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, стр. 134–135.

¹⁸ Опширније о томе видети: Иван Б. Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006, стр. 177–180.

¹⁹ М. Ђ. Станковић, „Моторизовање – појмови стварност и разматрања“, *Ратник*, IX, Београд 1931, стр. 109–115.

²⁰ *Обука и употреба јединица борних кола*, (додатак) *Ратник* III, Београд 1932.

²¹ „Савремена дивизија“, *Ратник*, XII/1933, стр. 1–16.

Средином тридесетих година у војној штампи се поново покреће питање моторизације Коњице. Почетком 1935. у *Коњичком гласнику* коњички мајор Никола М. Чанић износећи карактеристике дејстава брзих (моторизованих) јединица и коњице, истиче да питање замене коњице моторизованим јединицама није још на задовољавајући начин било решено, те док се оно нерешени југословенска коњица задржава своје право постојања.²² Исте 1935. године се у *Коњичком гласнику* појавио чланак капетана Норберта Вуцбаха о утицају технике на коњицу, који је указивао на то да према немачким гледиштима коњица на коњу губи сваки значај који је имала у претходном рату у односу на моторизоване или делимично моторизоване коњичке јединице.²³ Те године се по први пут за потребе југословенског Генералштаба преводи са руског и совјетска *Тактика брзих јединица*,²⁴ али ово дело није штампано за ширу употребу.

Коначно формирање доктрине 1936–1938

Дух времена захтевао је ипак, да се организацији оклопних јединица и осавремењавању обуке трупа посвети већа пажња. Нарочит утицај на то имао је масовни ангажман италијанских лаких оклопних јединица у Етиопији који је показао да се тенкови могу успешно користити и на брдско-планинском земљишту.²⁵ Средином 1936. у *Пешадијско артиљеријском гласнику* за јул-август појавио се обиман текст капетана Данила С. Зобенице *Моторизација и механизација војске* у којем је дато и стање моторизације код југословенских суседа. Зобеница износи да је гледиште водећих кругова свуда да савремена војска мора бити снабдевена масом оклопних средстава, те да на маневрима свих великих војски оклопне јединице имају главну улогу.²⁶ У истом броју је објављен и рад артиљеријског капетана за генералштабне послове Стјепана Керечина, *Брзе јединице*, у коме је аутор изнео састав савремене коњичке дивизије, моторизованих брзих једи-

²² Н. М. Чанић, „Коњица и брза моторизована и механизована средства“, *Коњички гласник*, I, Земун, 1935, стр. 38–52.

²³ N. Wutzbach, „Nešto o uticaju tehnike na konjicu“, *Коњички гласник*, II, Земун, 1935, стр. 319–327.

²⁴ *Тактика брзих јединица* (превод са руског), Београд 1935, (литографисано), Центар за војно-научну документацију, информације и библиотекарство, инвентарски број 76.886, даље: ЦВНДИБ Инв. бр. 76.886.

²⁵ ВА, П-17, К-130, Ф-3, р. б. 50.

²⁶ Д. С. Зобеница, „Моторизација и механизација војске – општи поглед на моторизацију и механизацију“, *Пешадијско-артиљеријски гласник*, бр. 18, Сарајево, 1936, стр. 172–196.

ница (моторизована бригада и мешовита бригада и моторизована брза дивизија), механизованих оклопних брзих јединица и тд.²⁷ Са ова два рада коначно је у југословенској војној штампи дата права слика развоја оклопних и моторизованих јединица у страним армијама и указано на њихов значај за будући рат.

У исто време почео је рад на првом југословенском *Упут(ств)у за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола*. Да се са усвајањем коначних ставова по овом питању ипак лутало, сведочи и чињеница да је *Упут* који је представљао основу за извођење обуке у вези са тактичком употребом тенкова и одбраном од њих, штампан тек 1938. године.²⁸

Основу за израду нове доктрине представљала су, као и раније, страна искуства. Као чланица Мале Антанте, Југославија се поред набавке тенкова, ослањала на Чехословачку и када су у питању доктринарне поставке у вези са употребом тенкова у борби и борбом против њих. Тако је на основу наређења начелника Главног генералштаба од 16. октобра 1936, тадашњи војни изасланик Краљевине Југославије у Прагу, пешадијски пуковник за генералштабне послове Драгољуб М. Михаиловић учинио представку чехословачком Министарству народне одбране тражећи њихове званичне поверљиве књиге: *Упутство V – Употреба тенкова и одбрана од њих* и *Упутство VI – Употреба противтенковских оруђа*. Ова упутства добијена су од чехословачке стране 31. маја 1937. године.²⁹ Док је рад на прикупљању страних доктринарних докумената био у току, пешадијски пуковник Павле Беговић, је текстом у Ратнику *Употреба борних кола у планинама* из августа 1937. указао на студију француског поручника Шазалмартина чији су ставови указивали да се проблем употребе тенкова у средње високим планинама могао решити на погодан и остварљив начин. Тај високи официр је сматрао да је за југословенску војску од изузетног значаја да нарочиту пажњу поклони проучавању тих питања због особина југословенског земљишта и постојећих прилика.³⁰ Пуковник Беговић био је, иначе, коман-

²⁷ С. Керечин, „Брзе јединице“, *Пешадијско-артиљеријски гласник*, бр. 18, Сарајево, 1936, стр. 129-171.

²⁸ *Упут за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола*, Београд 1938; Б. Бр. 14643 од 04. 07. 1936.

²⁹ ВА, П-17, К- 90 ц, Ф-3, р. б. 16; Војни изасланик Краљевине Југославије у Чехословачкој, Стр. Пов. Бр. 718 од 01.12.1936. године – начелнику Главног генералштаба за Обавештајно одељење; ВА, П-17, К-84, Ф-3, р. б. 9; Војни изасланик Краљевине Југославије у Чехословачкој, Стр. Пов. Бр. 57 од 4. јуна 1937.

³⁰ П. Ј. Беговић, „Употреба борних кола у планини“, *Ратник*, VIII, Београд 1937 стр. 58-73.

дант новоформираног тенковског батаљона југословенске војске.³¹ У *Коњичком гласнику* од 1937, већ се доноси *Преглед страних коњица* са посебним нагласком на њихову механизацију. Од 1938. и у *Ратнику* у рубрици *Новости и Белешке* постоји посебно поглавље које прати моторизацију и механизацију код страних армија.

Да је југословенска војна штампа имала значајног утицаја на развој доктринарних ставова указује и следећа чињеница. *Ратник* је у априлу 1938. донео поуке из грађанског рата у Шпанији где су се, по сазнањима аутора чланка армијског генерала Душана Т. Симовића, команданта југословенског Ваздухопловства и пре тога команданта Стручних курсева за официре главних родова војске, тенкови изузетно лоше показали.³²

Након тога, војни изасланик Краљевине Југославије у Француској, доставио је почетком октобра 1938. године Главном генералштабу елаборат о искуствима о употреби тенкова и противтенковској одбрани у Шпанском грађанском рату. У овом елаборату разматрана је употреба немачких лаких тенкова марке *Нирнберг* и италијанских лаких тенкова *Фијат Ансалдо* која су била у наоружању националиста и руских лаких тенкова Т26, Т28 и њихових прерада шпанске израде са истим ознакама у служби Шпанске републике. Поуке о тактичкој употреби тенкова извођене су на основу анализе напада владиних трупа на положаје националиста који су нападали Мадрид, 29. октобра 1936, и анализе употребе тенкова у бици код Гвадалахаре, марта 1937. Одбрана од тенкова анализирана је кроз сагледавање ефикасности противтенковских оруђа: митраљеза *Хочкис* 13 mm, аутоматског топа *Ерликон* 20 mm, немачког аутоматског топа *Флак* 20 mm, аутоматског топа *Хочкис* 25 mm, *П. А.К. (панцер абвер каноне)* 37 mm и противоклопног топа *Бофорс* 40 mm, као и кроз коришћење природних препрека и пасивних средстава за борбу против тенкова.³³

Општи закључак овог акта био је да тенкови у Шпанском грађанском рату нису испунили у потпуности оно што се од њих очекивало. По њему, значајно усавршавање тенкова после Првог светског рата, а у вези са успесима који су у њему имали, довело је до тога да су они *прецењени* (истакао Д. Д.). Доктрина по којој ће оклопна кола моћи одлучивати о исходу рата, према овом акту, у Шпанском грађанском рату није добила потврду. У исто време за потребе На-

³¹ Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, стр. 150.

³² Д. С, „Поуке из грађанског рата у Шпанији о употреби борних кола“, *Ратник* IV, Београд 1938, стр. 114–128.

³³ ВА, П-17, К-95е, Ф-2, р. б. 4; К. Пов. Бр. 1071 од 01. 10. 1938.

ставног одељења набављена су и најновија француска³⁴ и италијанска³⁵ гледишта о употреби тенкова.

Ови акти утицали су на формирање гледишта Наставног одељења југословенског Главног генералштаба на карактеристике дејстава оклопних јединица и израду тактичке доктрине за борбу против оклопних јединица.

Према гледиштима Наставног одељења дејства оклопних јединица карактерисали су изненадност, брзина, сила удара и краткотрајност, што је одговарало карактеристикама препада. Општи закључак био је да дејство оклопних јединица изазива код противника више морални (истакао Д. Д.) него материјални ефекат, да се успех оклопних јединица базира у првом реду и скоро искључиво на моралном дејству, тако да тамо где оне не буду у могућности да постигну морални успех, неће постићи никакав успех. Сматрало се да оклопне јединице не могу имати одлучујућу улогу у борбеним дејствима, те да поред ма колико јаким оклопним јединица тежина борбе пада на пешадију и артиљерију. За потврду исправности оваквог гледишта узимана је чињеница да су оклопне јединице у Шпанском грађанском рату претрпеле више неуспеха од морално јаког, а иначе слабо наоружаног непријатеља.³⁶

Убрзо након усвајања тих ставова, појавио се у издању Уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника*, крајем 1938. српски превод другог допуњеног издања књиге немачког генерала Хајнца Гудеријана „*Achtung Panzer!*“ које је било завршено децембра 1937. године. Ставови Гудеријана представљали су суштинску критику кратко пре тога усвојене југословенске доктрине о оклопним јединицама. У књизи у којој је изнета доктрина блицкрига (*Blitzkrieg*) која се заснивала на масовној употреби оклопних јединица, праћених моторизованом пешадијом, уз снажну ваздушну подршку и коришћење десантних падобранских јединица, аутор се осврнуо и на најновија борбена искуства из ратних дејстава у Етиопији, Шпанском грађанском рату и јапанско-кинеском сукобу. Закључак који се нудио био је да су тенкови у Етиопији били у стању да савладају и изванредне климатске и земљишне тешкоће, те да се ни пустиње ни високе планине нису показале као несавладиве препреке. „Мотор у ваздуху и на земљи био је“, према Гудеријану, „обележје рата у

³⁴ *Борна кола и противколска одбрана (по најновијим француским гледиштима)*, без места издања, 1938, ЦВНДИБ Инв. бр. 76.907; *Борна кола и противавионска одбрана (најновија француска гледишта)*, Београд 1938, ЦВНДИБ Инв. бр. 1.713.

³⁵ *Употреба борних кола у Италији* (Београд, Главни генералштаб, Обавештајно одељење 1938, (текст куцан писаћом машином), ЦВНДИБ Инв. бр. 76.916.

³⁶ ВА, П-17, К-130, Ф-3, р. б. 26; Пов. Ђ. Н. Бр. 2038 од 28. јуна 1939.

Етиопији“. И ако се аутор слаже са констатацијом да у борбама у Шпанији тенкови нису играли значајнију улогу, он указује на чињеницу да та борбена средства нису била нигде употребљена у већем броју, те да су коришћени само лакши типови тенкова. Тенкови наоружани топом су се показали као бољи од оних наоружаних митраљезом, а противоклопни топови као опасан противник. У Кини је брзо јапанско напредовање кроз унутрашњу Монголију извршено благодареди мотору. У биткама око Шангаја јављају се тенкови у знатном броју – око 100 возила – који су и поред врло тешког земљишта у мочварним пиринчаним пољима ипак имали успеха.³⁷ Почетком 1939. у издању Уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника* штампана је и књига немачког пуковника Валтера Неринга *Одбрана од оклопних возила, Размишљања о њеној могућности на основу схватања и предузетих мера у иностранству*, која је доносила најновије немачке погледе у вези са одбраном од тенкова.³⁸ Обе књиге је превео бригадни генерал у пензији Милорад Л. Лазаревић. Уредништво *Пешадијско-артиљеријског гласника* наставило је и даље са објављивањем брошура које су доносиле она инострана доктринарна искуства, која су до тада била мало присутна у југословенској војној јавности. Тако се већ у наредној свесци часописа као додатак штампа књига *Савремена борна кола*³⁹ која доноси до тада маргинализоване совјетске погледе у вези са тим борбеним средствима. Наведене брошуре илуструју борбу мишљења која се водила у југословенским војним круговима између заговорника француске доктрине оличених у Наставном одељењу Главног генералштаба и представника Пешадијске и Артиљеријске официрске школе у Сарајеву који су били отворени и за нове доктринарне погледе. Ипак, немачка доктрина у времену пре отпочињања ратних дејстава септембра 1939. године још увек није била потврђена у пракси, док је француска доктрина у светлу славе победника из Првог светског рата и даље важила за неприкосновену, па се ставови пред-

³⁷ Хајнц Гудеријан, *Оклопне трупе и њихово дејство у заједници са осталим родовима оружја* (превео са немачког Милорад Л. Лазаревић, арт. Бриг. Ђенерал), Издање уредништва Пешадијско-артиљеријског гласника, Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр. 33, Сарајево 1938.

³⁸ Валтер Неринг, *Одбрана од оклопних возова, Размишљања о њеној могућности на основу схватања и предузетих мера у иностранству*. (превео са немачког Милорад Л. Лазаревић, арт. Бриг. Ђенерал), Друго прерађено и попуњено издање, издање Уредништва Пешадијско-артиљеријског гласника, Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр. 34, Сарајево 1939.

³⁹ *Савремена борна кола*. Службено издање Савеза јавности за одбрану од напада из ваздуха и бојних отрова, Москва 1937, (превео са руског инж. к/к Бошко С. Нешић), Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр. 35, Сарајево 1939.

ставника Наставног одељења могу донекле разумети. За доминацију француске доктрине свакако има значај и чињеница што се на челу југословенског Главног генералштаба налазио армијски генерал Душан Т. Симовић, чија је негативна оцена улоге тенкова у Шпанском грађанском рату, како смо видели, значајно утицала на југословенске доктринарне поставке. Ти ставови имали су свакако утицаја и на чињеницу да у плану наоружавања југословенске војске дође до измена и набавка већег броја модерних тенкова буде пребачена за другу етапу остваривања плана (1941/42. година).⁴⁰

Нове доктринарне промене у духу ратне реалности 1939–1941.

Реалност коју је донео Други светски рат, а нарочито савезничко-немачки сукоб, са масовном употребом механизованих и моторизованих јединица у борби, дала је за право „сарајевској групи“ и утицала на промене доктринарних поставки у југословенској војсци. Након немачко-пољског рата већ у новембру 1939. капетан I класе Милутин С. Милошевић саставио је чланак *Брзе јединице* који је у *Ратнику* објављен као уводни.⁴¹ Убрзо затим и *Коњички гласник* доноси такође на самом почетку, текст коњичког мајора Борислава С. Милошевића под истим насловом,⁴² а затим и ставове немачког генерала оклопних трупа Хајнца Гудеријана који је указивао на то да у оклопним дивизијама, развитак коњице која је у ранија доба решавала битке има свој продужетак.⁴³ Исти часопис у већој мери доноси искуства о употреби моторизованих и оклопних јединица у немачко-пољском рату указујући на то да је немачка Врховна команда, благодарећи својим механизованим дивизијама остварила „блицкриг“, муњевити рат – коме је тежила.⁴⁴ Основни извор *Коњичког гласника* јесте немачки коњички лист *Deutsche Kavallerie Zeitung*.

Од неоцењивог значаја за израду нове југословенске доктрине били су и извештаји југословенског војног изасланика из Берлина,

⁴⁰ Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, стр. 151–152.

⁴¹ М. С. Милошевић, „Брзе јединице (брзе моторизоване и механизоване јединице)“, *Ратник*, XI, Београд 1939, стр. 1–33.

⁴² Б. С. Милошевић, „Брзе јединице“, *Коњички гласник*, I–II, Земун 1940 (јануар – јуни), стр. 1–38.

⁴³ И. К, „Мотор и коњ – од генерала оклопних трупа Гудеријана“, *Коњички гласник*, III, Земун 1940 (јул – септембар), стр. 246–249.

⁴⁴ *Коњички гласник*, III, Земун 1940, стр. 271.

пуковника Владимира Ваухника.⁴⁵ На основу њих је Врховна инспекција војне силе Краљевине Југославије средином 1940. израдила *Инструкцију о организацији оклопних и механизованих јединица и начину извођења савремене одбране*. Инструкција представљена јуна 1940. године, била је у потпуности у складу са тактиком блицкрига. По тој инструкцији су продори мото-механизованих јединица били праћени авијацијом, чији је задатак био извиђање непријатељских положаја, а затим напад на положаје браниоца митраљеском и топовском ватром и бомбама, што је изазивало панику у редовима бранилаца. Авијација је даље имала задатак да напада по правцу продирања оклопних и мото-механизованих јединица, обрушавајући се на све препреке њиховом покрету, што се настављало до постизања крајњег резултата, т. ј. рушења једног фронта. У повољним приликама, а нарочито на оним просторима где је било већих насеља непријатељски расположених мањина, транспортна авијација служила је и за извођење ваздушног десанта падобранцима. Падобранци су на освојеном земљишту требали образовати такозвану *пету колону* која је требала да сачека долазак мото-механизованих јединица и да постане ослонац за даљи рад.

И упутства о одбрани од тенкова била су базирана на најсавременијим ратним искуствима. Као слабу страну тенкова, доктрина износи слаб видокруг и тешку орјентацију, тешко одржавање везе и командовање, слабе резултати гађања у покрету (гађају само са одстојања од 400–600 метара, а ако се заустављају ради гађања излажу се губицима), осетљивост на дејство противоклопних оруђа (противоклопна пушка, митраљез и топови), и блиску ватру пољских топова са панцирним зрнима који су једини погодни за борбу против тешких тенкова, јер су се дотадашња противоклопна оруђа у борби против њих показала неефикасна. Тежиште у одбрани стављено је на садејство пешадије и артиљерије. Пешадија је требала да делује против непријатељских оклопних јединица противоклопним оруђима, а на блиским одстојањима и ватром аутоматских оруђа и стрелаца, усмереном на отворе тенкова. Дивизијска артиљерија требала је пољским топовима дејствовати против тешких пробојних тенкова панцирним зрнима, док је остатак артиљерије требао да дејствује густом концентрисаном ватром на правце кретања оклопних јединица. У складу са тим основно начело у борби са непријатељским оклопним јединицама било је : да сви родови војске, а нарочито пешадија, безусловно и непоколебљиво остају на својим

⁴⁵ ВА, П-17, К-95v, Ф-5, р. б. 19; *Запажања из првог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*; ВА, П-17, К-156, Ф-2, р. б. 47; *Запажања из другог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*.

местима и да најенергичнијим залагањем старешинског кадра свих нивоа, чак и по цену великих губитака (истакао Д. Д), истрају у борби и употребом свог наоружања нанесу непријатељу што веће губитке и одбију његов напад. Где то није било могуће, предвиђало се да пропуштају оклопна кола и, заклањајући се земљиштем, сачека непријатељска пешадија.

Да би се југословенска пешадија (коњица) и артиљерија практично навикли на борбу против оклопних јединица, у гарнизонима где су постојали тенкови, требали су ови родови да са њима што чешће сарађују. У оним гарнизонима где тенковске јединице нису постојале, Врховна инспекција војне силе је настојала је да их тамо упути ради сарадње са пешадијом и артиљеријом.⁴⁶ Инструкција је донета у сред летњег наставног периода, а њене препоруке спровођене су приликом здружених тактичких вежби у септембру, октобру и новембру 1940. године, али већина југословенских официра, подофицира и војника није имала довољно времена да ове поставке активно усвоји у пракси.⁴⁷

Са новим сазнањима које је доносило ратно искуство, поново су допуњавана правила на којима се заснивала обука, нарочито у погледу одбране од тенкова. Тако је *Упутство за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола* допуњено на предлог Врховног инспектора војне силе, актом Министра војске и морнарице од 9.12.1940, у делу који се односи на одбрану од оклопних кола, у вези са изразом лаких рововских препрека.⁴⁸

Министарство војске и морнарице је пред сам рат, 3. марта 1941, прописало и издало *Упутство за блиску борбу против оклопних кола*, али је до немачког напада 6. априла, остало мало времена да његове одредбе потпуно заживе у пракси.⁴⁹

Последња сублимирана искуства од значаја за одбрану против оклопних јединица дао је, парадоксално, баш у последњој икад издатој свесци часописа *Ратник* (март 1941), армијски генерал Живко Станисављевић. У свом раду Станисављевић је указивао да су оклопне јединице лако савлађивале сваки неорганизован отпор, као и организовани отпор када је бранилац располагао артиљеријом предвиђеном нормалном формацијом, док је уређен отпор трупа које су рас-

⁴⁶ ВА, П-17, К-356, Ф-2, р. б. 3; Стр. Пов. Ђ. Н. Бр. 478 од 14. 06. 1940.

⁴⁷ О томе опширније видети: Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, стр. 163–170.

⁴⁸ *Службени војни лист Краљевине Југославије*, стр. 2972–2973, даље: *СВЛ* 2972–2973/1940; Ђ.О. Бр. 3090 од 27. 11. 1940. и Ђ. Бр. 42938 од 09. 12. 1940.

⁴⁹ *Упут за блиску борбу против оклопних кола*, Београд 1941, Ђ. Бр. 10841 од 03. 03. 1941.

полагале са доста артиљерије и биле наслоњене на фортификацијско утврђење принуђавао оклопне јединице на методичан рад. Оклопне јединице могле су нападати и ноћу, уколико отпор није био толико јак да би изискивао дневни рад ради концентрисања ватре. На брзину кретања оклопних јединица могле су вршити приличан утицај теренске тешкоће, нарочито речне и блатне, док су освојену територију тенковске јединице предавале моторизованој пешадији, која је била рањива уколико је у позадини било непоражених и нерастројених непријатељских борачких јединица. Живко Станисављевић наводи да је унутрашњост положаја због свега изнетог требала да буде начикана фортификацијским утврђеним центрима, који би по пробијању фронта могли да дејствују против последњих ешалона тенковских јединица. Он је такође указивао на то да на простору деловања оклопних јединица маршевске колоне нису имале повољних услова за борбу са њима, те су због тога требале да благовремено напуштају маршевске стројеве и да своју артиљерију разделе на више делова и места у свом саставу.⁵⁰ Сва ова систематизована сазнања усвојена су прекасно, тако да у унутрашњости југословенске територије нису били изграђени у већој мери ни фортификациони објекти намењени за борбу против тенкова.

Може се закључити да се југословенска војна доктрина о употреби оклопних јединица и одбрани од њих, у почетку заснована на француским доктринарним поставкама, битно променила и почела у ходу прилагођавати стварној ситуацији тек средином 1940. године. То се десило са закашњењем, и поред савремених схватања великог дела југословенских официра, тек под утицајем искустава из борбених дејстава у којима су немачке оклопне и моторизоване јединице биле кључни чиниоци борбених успеха и поново рату дале маневарски карактер. И ако су југословенска војна штампа и официрски кругови у читавом периоду између два светска рата преко најбоље стране литературе и војне штампе пратили све најсавременије доктринарне ставове и дискусије по питању развоја тактике оклопних јединица, кочница њиховом бржем развоју у Југославији повучена је из Главног генералштаба у време када се на његовом челу налазио армијски генерал Душан Т. Симовић. Симовић је у периоду формирања доктрине и израде плана наоружавања био заступник мишљења о прецењености улоге оклопних јединица у будућем рату, што је, поред осталих проблема у којима се нашла Краљевина Југославија, утицало и на чињеницу да је набавка већег броја тенкова за југословенску војску одложена тек за 1941/1942. годину.

⁵⁰ Ж. Станисављевић, „Неколико момената из рада једне немачке оклопне јединице”, *Ратник*, III, Београд 1941, стр. 88–95.

Captain Mag. Dalibor Denda, Research Assistant
INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

FOREIGN INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE YUGOSLAV MILITARY DOCTRINE ON ARMORED UNITS (1918–1941)

(Summary)

Yugoslav military doctrine on the use of armored units and defense against them was based on French postulates at the beginning. Then it significantly changed and started to adapt to the actual situation in mid-1940. Unfortunately, this adaptation came too late to influence the thinking of most Yugoslav officers and only under the influence of combat in which German armored and motorized units had the main role and gave the war great maneuverability. The Yugoslav military press and officers were very well informed about all contemporary doctrines and discussions regarding the development of tactics of armored units in the period between the two wars. The General Staff Headquarters stopped the development of Yugoslav doctrine when Army General Dušan T. Simović served as chief. In the period when the doctrine and armament plans were created, Simović held the opinion that the role of armored units in the war to come was overrated. His thinking postponed the purchase of a large number of tanks for the year 1941/1942. Therefore Yugoslav troops entered the war with insufficient training and equipped only with weak tank units and counter-armor cannons of small caliber.

УДК 327.5(437)"1968"(093.2) ; 355.02(497.1)"1968"(093.2)

Др Ненад Ж. Петровић, истраживач

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: npetrovic21@yahoo.com

ПРОЦЕНЕ ВРХА ЈНА О ПОЛИТИЧКИМ И БЕЗБЕДНОСНИМ ПРИЛИКАМА У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ НАКОН ИНТЕРВЕНЦИЈЕ ВАРШАВСКОГ УГОВОРА (1968–1969)

АПСТРАКТ: Аутор на основу докумената из више домаћих архива, а поглавито из Војног архива некадашње ЈНА, до сада историографски некоришћених докумената, даје поглед на збивања током 1968. и 1969. године, када је ситуација у Чехословачкој била још увек ровита након војне интервенције пет армија чланца Варшавског уговора. Такође показује међузависност чехословачких догађаја са унутрашњим приликама у Југославији.

Кључне речи: Чехословачка, Југословенска народна армија, Варшавски уговор, политика, безбедност.

Читав свет је са великим узбуђењем пратио инвазију трупа неколико земаља Варшавског уговора (СССР, Пољска, Мађарска, Бугарска и НДР), које су у ноћи 20/21. августа 1968. продрле у Чехословачку. Тиме је спречен даљи ток неповољног развоја ситуације са становишта интереса Совјетског Савеза и социјалистичког блока. Совјетско руководство је у више наврата упозоравало нови врх Чехословачке партије и државе, који је настао након низа партијских пленума и превирања крајем 1967. и почетком 1968. године, да неће толерисати национализам који се не сметано развијао и претио да издвоји ЧССР из Варшавског уговора и социјалистичког лагера. У читавом сплету догађаја ни југословенски по-

литички и војни фактори нису остали по страни и судећи према документима помно су пратили развој политичких и безбедносних прилика. Последњи страни државник који је уочи интервенције посетио ЧССР био је управо председник Тито. Југословенски врх оштро је осудио војни упад у Чехословачку, користећи за њега израз окупација, а извршен је и покрет трупа према граници са Мађарском и Бугарском због страха од угрожавања са тих страна. Са отварањем архива и доступношћу докумената, али и са промењеном међународном констелацијом насталом након 1989. године, историографија је почела темељније да се бави хиљаду деветсто шездесет осмом годином као феноменом. Из визуре, тадашње Југославије, војну интервенцију посматрали су Љубодраг Димић и Драган Богетић.¹ Наравно и страни аутори, пре свега из земаља тадашњег социјалистичког блока, показују занимање за ову тематику.² Акцент на војном фактору (ЈНА) у кризи насталој поводом војне интервенције дају неки савремени радови.³

¹ Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године“, *Токови историје*, 3–4, Београд, 2005, 205–232 /Аутор углавном на основу докумената из Архива Југославије (фонд Комисије за међународне односе и везе ЦК СКЈ) као и из Архива Јосипа Броза Тита (фонд Кабинет Председника Републике) одгонета „београдски поглед“ на Прашки препород./; Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове Југословенске спољнополитичке оријентације“, *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008 (зборник радова), 339–373. /Аутор у овом раду, који је заправо проширена верзија претходног чланка, на основу података из истих архива нуди теорију да је Тито након искуства 1968. почео да окреће југословенску политику према Европи, али без жеље да СФРЈ интегрише у Европско заједничко тржиште које је представљало увертиру за потоњу Европску унију! /; Драган Богетић, „Југословенско-Совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године“, *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, 129–159. / Аутор на основу докумената тадашњег Државног секретаријата за иностране послове и из Кабинета председника Републике показује нагло захлађење односа две земље после успона током шездесетих, а извлачи закључак (упоредити са потпуно опречним закључком Љ. Димића) да је искуство са Чехословачком утицало на Тита да на Конференцији у Лусаки 1970. године активира Покрет несврстаних, по Богетићу до тада умртвљен, као одговор на претње оба блока, што је постала главна линија спољне политике! /

² В. радове објављене у поменутом зборнику *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, посебно чланак Јана Пеликана, „Југославија и Прашко пролеће после појачања Совјетског притиска на Чехословачку (јул 1968)“, 97–127. /Аутор на основу укрштања података из чехословачких архива, пре свих Архива Министарства иностраних послова и Архива Централног комитета КПЧ, даје слику превирања у југословенском руководству и његове амбивалентности спрам чехословачког настојања да се отргне испод контроле Москве и да напусти социјализам у времену непосредно пред интервенцију./ Такође в. Јан Пеликан, „Покушај стварања језгра чехословачке емиграције у Југославији након совјетске окупације Чехословачке у августу 1968. године“, *Токови историје*, 1–2, Београд, 2007, 81–106; М. В. Латиш, „*Пражская весна*“ 1968 г. и реакција Кремља, Москва, 1998.

³ Миле Бјелајац, „ЈНА на искушењима 60-их година прошлог века“, *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, 379–417. /Аутор углавном на основу мемоара, ин-

Процене стања у Чехословачкој непосредно по интервенцији

У складу са политичким оценама биле су и војне стручне оцене, па чак и речник који се примењивао. Тако је информација за август 1968, коју је писао војни изасланика ЈНА у Прагу пуковник Мисајловски, насловљена: *Неки аспекти окупације ЧССР од стране армија земаља чланица ВУ и отпор народа и Армије ЧССР*.⁴

„Окупација ЧССР извршена 21. августа 1968. године у много чему се разликује од свих досада познатих, како по начину и мерама окупационих снага, а пре свега отпора народа и армије ЧССР.

Нападач је у својим проценама, поред осталог, поуздано рачунао са тим да бранилац неће пружити отпор, да ће његове снаге по извршеном удару и заузимању територије ЧССР веома брзо постићи и политичке циљеве, формирање државних, друштвених и политичких органа, а тиме створити услове за снабдевање својих јединица и консолидацију прилика у земљи. Непријатељ је у својим рукама имао све податке о јачини, дислокацији, наоружању и опреми браниоца, као и неке елементе морално-политичког стања. Нападу су претходиле веома брижљиве припреме, за шта је искоришћена и мајска вежба у Пољској и командно-штабна вежба у јуну на територији ЧССР, рекогносцирање праваца и терена приликом јулског повлачења тих снага.⁵ /.../ Према још непотпуним подацима, окупацију ЧССР извршиле су снаге јачине 4–5 армија⁶ изненадним и брзим продором јаких оклопних и мотомеханизованих снага ВУ са севера, југа и истока. Те снаге нису наишле ни на какав оружани отпор ар-

тервјуа и усмених саопштења високих војних руководилаца даје поглед на дезинтеграцију ЈНА и СФРЈ, па у том смислу акцентира чехословачке догађаје као директан повод за убрзање преласка на стратегију „наоружаног народа“, одн. општенародне одбране, у чему види узроке растакања дотада јединственог система одбране./; Хрвоје Класић, „Унутрашњополитичке и вањскополитичке активности Југославије након интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој 1968. године“, *1968 – четрдесет година после*, Београд, 2008, 519–547. /Аутор на основу југословенских и иностраних архивских података прати одраз чехословачке кризе на спољнополитичке односе Југославије и даје занимљиве податке о Западним војним проценама угрожености СФРЈ са Истока као и могућностима и намерама НАТО у случају овакве опције. /

⁴ Архив Војноисторијског института, фонд ЈНА (даље као А ВИИ, ЈНА), 20047, I, р. бр. 20, стр. 1–8.

⁵ Након завршене војне вежбе совјетске јединице повукле су се из ЧССР у јулу, да би се у много јачем саставу и подржане савезницима вратиле 21. августа.

⁶ У напомени уз ово Мисајловски наводи да су биле ангажоване две совјетске армије, једна ваздухопловна армија, једна армија НДР састављена од две дивизије, једна армија из Пољске и једна из Мађарске, а од бугарске војске једна моторизовано-стрељачка дивизија.

мије и народа, нити је бранилац применио мере запречавања, које би успориле њихов продор /.../ Због одсуства активних мера одбране, непријатељске дивизије извршиле су продоре на територију ЧССР наступајући просечном брзином од 35 km на час. У ваздушном десанту, који уследио по заузимању аеродрома Рузињ од припадника НКВД,⁷ 21. VIII 1968. почев од 01,00 час слетао је сваког минута по један транспортни авион са тенковима и камионима. Очевидац – представник ЈАТА изнео је да су авиони слетали један за другим, истоваривали технику и одмах полетали. Избројио је да је слетело 200 авиона (према непотпуним подацима слетело 300 авиона). Из већине авиона искрцано је по два тенка и по један камион. Претпоставља да су то били АН-23, а било је и АН-12. Тенкови и камиони одмах су кретали са аеродрома, у правцу Прага. До 03,00 часова заузеле су зграде ЦК КПЧ, владе, Храдчани,⁸ ГШ, МНО и скупштине, а затим и остали објекти у граду – мостови, пошта, зграде културно-просветних установа, штампе, радија, телевизије. У Прагу је у Винохрадској улици пружен отпор – грађани су од аутобуса и једног трамваја направили барикаду. Грађани нису пуцали, већ су совјетски војници отворили ватру. Дигнут је у ваздух од ватре совјетских војника камион пун муниције и изгорео један тенк. Барикаду су прегазили совјетски тенкови. Демолиране су три зграде и убијено, према непровереним подацима 7 грађана и око 200 их је рањено. Ухапшени – Дубчек,⁹ Черник,¹⁰ Смрковски, Цисарж и Кригл. /.../ Од 23. августа отпочиње бојкот окупаторских јединица. Основни циљ онемогућити непријатеља и колаборанте да врше хапшења, дезоријентисати их и не пружати никаква објашњења. У том циљу у току

⁷ Требало би да стоји КГБ (руска скраћеница за Комитет државне безбедности). НКВД је био ранији назив за полицијске снаге у СССР (Народни комесаријат унутрашњих дела).

⁸ Замак из средњег века на брегу изнад Влтаве у коме је седиште Председника Републике.

⁹ Александар Дубчек рођен је 1921. у Словачкој, у радничкој породици. Године 1925. породица Дубчек преселила се у СССР, заједно са још 300 комуниста како би помогли изградњи прве социјалистичке земље. Дубчекови су остали у СССР до 1938, када се враћају у Чехословачку. Дубчек 1939. године, тада већ под окупацијом Трећег рајха, постаје члан илегалне КПЧ. У ратним годинама 1942–1944. ради у Шкодиним заводима у Дубници над Вахом, где илегално делује. Одмах по избијању устанка у Словачкој 1944. године активно му се прикључује. Два пута је рањен. После ослобођења радио је у разним партијским форумима, почевши од нижих ка све вишим. Године 1958. завршио је Високу политичку школу у Москви, а 1963. изабран је за првог секретара ЦК КП Словачке, са које функције је јануара 1968. прешао на место првог секретара ЦК КПЧ. Предводио је делегацију КПЧ на Осмом конгресу СКЈ.

¹⁰ Олдржих Черњик (Oldřich Černík), председник владе после Априлског пленума. У претходној влади потпредседник.

дана су у читавој ЧССР у свим насељеним местима уз помоћ војника, пресвучени у цивилна одела, скидане све ознаке улица и кућних бројева. У зградама на поштанским сандучићима и пред становима поскидане адресе. На свим зградама истакнуте заставе на пола копла и црне заставе. Сви путокази и саобраћајни знаци у градовима разбијени или премазани фарбом. Са свих јавних установа скинути натписи. /.../ Швејк је тих дана био оваплоћен у сваком грађанину ове земље. /.../ Армија добила задатак да окупаторским јединицама не дозволи улазак у војне објекте, да не дозволи да се разоружа и да окупатору не да артикле исхране, муницију, гориво и резервне делове без одобрења МНО. Познато нам више примера одважног одбијања захтева за улазак у касарне и војне објекте /.../ Из свих излога скинуте ознаке које упућивале купце да су увезене (робе – прим. Н. П.) из земаља које учествовале у окупацији. Са јеловника брисана јела ових земаља. Пред и у радњама које продају робу из ових земаља нема купаца. /.../ У трговинама особље отказује да продаје робу припадницима окупаторских јединица и Амбасада. У привредним предузећима је спонтани отпор да се (не) производи за земље окупатора. Тај отпор још траје и представљаће озбиљан проблем у испуњавању преузетих обавеза“.¹¹

У даљем току извештаја, са поднасловом Мере и поступци окупатора, војни изасланик наставља: „Окупатор је извршио хапшења неких личности, али међу њима има мало контрареволуционара / познато нам да су ухапшени одведени у логор близу Лавова. Већина се већ вратила назад./ После заведеног полицијског часа војници пуцају на оне који се затекли на улицама. Пуцају без разлога ради узнемиравања становништва. /.../ После вишедневних разговора владине комисије са представницима окупационих команди МНО даје наређење да се на евентуалне претње окупатора да ће силом ући у касарне, избегава отпор и дозволи улазак у касарне – ради сређивања и одмора. У Прагу постепено до почетка септембра у свим касарнама улазе совјетски војници. 27. августа у Праг долазе свеже гардијске јединице, а напуштају оне које учествовале у нападу. Стару технику замењује нова. Много је гласова да су припадници првог ешалона били необавештени о томе где се налазе и да су први сусрети са грађанима ЧССР, отпор и бојкот на кога наишли у великој мери нарушили њихов морал. Јављају о појави самоубиства међу припадницима совјетских јединица / потврђено самоубиство једног војника /“.¹²

¹¹ А ВИИ, ЈНА, 20047, I, 20, стр. 1–4.

¹² Исто, стр. 6.

Коначно, у Закључку, пуковник Мисајловски извео је оцену свих ових трагичних догађаја: циљ је био спречити демократски и хуман развитак започет Јануарским пленумом. Такође, југословенски војни изасланик понудио је једно шире тумачење догађаја у контексту тадашњих односа Исток – Запад и хладног рата. По њему није искључено да је интервенција имала за циљ учвршћење оба војна блока. Наиме, током 1968. године било је предвиђено поновно изјашњавање свих држава-чланица Северноатлантске алијансе о останку у њој. Француска се две године пре тога издвојила из НАТО (што је до данас остао усамљени случај). Према овој теорији испало би да су Совјети наслућивали да би још неке земље Западне алијансе могле да крену путем Француске, па би тако дезинтеграцијом НАТО било постављено питање опортуности опстанка Варшавског уговора.¹³ Запоседањем Чехословачке, наводи даље пуковник Мисајловски, створена је оригинална ситуација, до тада непозната у историји ратова: армија поражене земље остала је нетакнута, без људских и материјалних губитака, нема заробљеника, нема жртава, војска је остала компактна, заједно са својим народом.¹⁴

Одељење за међународне везе ЦК СКЈ прикупило је податке и дало оцену о одразу чехословачких догађаја на стање у самом СССР-у.¹⁵ На почетку се констатује да је „инвазија ЧССР“ нанела страхан ударац прогресивним снагама у Совјетском савезу и у читавом свету. Она значи препород стаљинизма. Совјетска врхушка усмерила се против мира и социјализма. Реч је о пуком очувању сопствених (бирокуратских) позиција. Добра ствар у свему је што су разбијене илузије у погледу праве суштине совјетског система и његове међународне политике. Шири слојеви народа изгубили су веру у руководство и више се не поистовећују са њим (више не говоре о политици СССР-а као о својој, нити се солидаришу са политичким делатницима тако што кажу „ми“, већ кажу „они“). У Москви је у току искључивање из чланства КПСС, почето још после априлског пленума на коме је заострена одговорност. Неслагање са интервенцијом је велико. На састанцима

¹³ Наравно, след догађаја после 1989. показао је управо обрнуту слику: самораспустио се Варшавски уговор, а НАТО је опстао увећан бившим чланицама совјетског блока које сада не желе неутралност!

¹⁴ А ВИИ, ЈНА, 20047, I, 20, стр. 7-8 /Оваква процена је по нашем мишљењу неоснована/.

¹⁵ Архив Југославије, фонд ЦК СКЈ (даље као А), 507), фасц. 24, IX, 119/II-107, стр. 1-5/ Поднаслов овог извештаја гласи „Из интелектуалних кругова у Москви о ситуацији у вези са интервенцијом у ЧССР“/.

на којима се објашњавало зашто је до тога морало да дође бивало је и по неколико дискутаната који су се супротстављали званичним оценама. Ово је само врх леденог брега, јер је логично да много више партијаца тако мисли али се не усуђује да то јавно каже. Нуклеарни физичар, академик Андреј Сахаров изразио је писмени протест који се умножава и циркулише Москвом. Неименовани извор (за кога се истиче да није Јеврејин), а који је послужио анонимном састављачу ове процене, наслућује „талас организованог антисемитизма“.¹⁶ У одељку посвећеном будућим односима СССР-а према Југославији, упозорава се на оштру „антијугословенску кампању“ (заправо на кампању против Тита и његове политике у вези чехословачких догађаја – Н. П.) коју Москва припрема. Та кампања ће се усредсредити на југословенски ревизионизам и национализам. Писаће се више о југословенским потешкоћама у развоју, о застоју у привреди, незапослености, одласку радне снаге на Запад, међунационалним конфликтима, спољном дугу, криминалу итд. Међутим, неименовани извор тврди да се неће ићи далеко у кварењу до сада добре економске и војне сарадње.¹⁷ Совјети ће покушати посредством својих људи („агентуре“) да утичу на развој политике у Југославији. Важна је на крају оцена коју је писац реферата дао о информацијама: „Извор можда, нешто претерује у димензионисању незадовољства у СССР, иако је веома тешко одредити његове стварне границе и ширину. Међутим, то мишљење одражава не само гле-

¹⁶ Иако не даје објашњење зашто би СССР организовао талас антисемитизма, читав склоп околности оставља могућност да претпоставимо овакву конструкцију. Наиме, Совјетско руководство процењивало је да постоји спрега између западних кругова који су подстакли Прашко пролеће и утицајних јеврејских кругова који су искористили своју међународну повезаност да припреме догађаје. Такви ционистички кругови сваку акцију против себе пропагандно жигошу као „антисемитизам“ (мржњу према Јеврејима уопште). Након „петодневног рата“ Израела против суседних арапских земаља јуна 1967. године, све земље ВУ (осим Румуније), као и Југославија, прекинуле су дипломатске односе са Тел Авивом. Упркос оваквом солидарисању са ВУ, међународним јеврејским круговима Титова политика ипак није сметала да преко њега покушају протестовати против наводне дискриминације Јевреја у СССР-у. Тако је Тито за време службене посете Москви, 6. јуна 1969, примио отворени телеграм из Вашингтона од Савета Јеврејске заједнице Великог Вашингтона, где му се ова организација „у име принципа хуманизма“ обраћала да затражи од совјетске владе да престане са „дискриминацијом против јеврејског становништва и да призна Јеврејима иста права и привилегије које имају друге религије и етничке групе у СССР“. /АЈ, 507, фасц. 37, IX, 119/ V - 262. Архивска јединица садржи оригинал телеграма на енглеском језику који је стигао на адресу Амбасаде СФРЈ у Москви, превод на српскохрватски и пропратно писмо којим га Амбасада доставља ЦК СКЈ. Није могуће утврдити да ли је Тито било шта предузео поводом ове молбе/.

¹⁷ Од почетка 60-их СФРЈ је куповала велике количине најсавременијег војног наоружања и опреме из СССР-а. Радило се највише о тенковима и авионима.

дања, већ и наде не безначајних пре свега интелектуалних кругова“.

Из тих дана потиче и више писаних информација о реаговањима западних војних аташеа на чехословачке прилике. Издвајамо мишљење италијанског изасланика, бригадног генерала Алда Тавернитија. По његовој процени, акција ВУ мотивисана је стратешким разлозима. Чехословачка има ванредно значајан геостратешки положај и то је условило интервенцију. „Запад није имао никаквог удела, нити интереса да се ЧССР издвоји из Источног блока, али су процеси отворени после јануарског пленума, у СССР процењени да се у ЧССР стварају предуслови за напуштање ВУ. /.../ На спољно- политичком плану СССР је интервенцијом у ЧССР учинио велику грешку, јер је дефинитивно изгубио углед у свету и међу комунистичким партијама. /.../ Сем наведених разлога, Тавернити сматра да и стање у Президијуму ЦК КПСС је такво, да отежава предузимање мера у другим земљама војном силом. Изнео, да од 12 чланова Президијума 5 били против, а 7 за интервенцију у ЧССР. /.../ У прилог оваквог тумачења навео и тежину сукоба и супротности између Кине и СССР који су дубљи и оштрији него што је супротност између САД – СССР, те СССР не може а да не рачуна са тим фактором и реакцијама Кине. Американци нису желели да се мешају у сукоб око ЧССР, јер су полазили са становишта, да је то искључива ствар земаља ВУ./.../ Затим је говорио о НАТО-у као одбрамбеној организацији у којој су односи демократски и где се поштује воља чланица. Навео пример Француске и расположење које је владало у појединим земљама да се напусти ова организација. Али сада, после напада на ЧССР, и они који (су) били носиоци дезинтеграционог процеса у НАТО-у увидели да је неопходно јачати ову организацију“.¹⁸

Из октобра 1968. потичу две обавештајне процене бројног стања и лоцираности армија интервенциониста у Чехословачкој. Прва је настала вероватно у Прагу, а друга је урађена на основу разговора Мисајловског са групом виших официра ЈНА у Аналитичком одеље-

¹⁸ А ВИИ, ЈНА, 20047, I, р. бр. 11, стр. 1–3. / Овде заправо Тавернити опажа да је интервенција ВУ у ЧССР послужила учвршћивању НАТО. Наиме, према чл. 13 *Северноатлантског уговора*, потписаног 4. априла 1949. године у Вашингтону, након 20 година од ступања на снагу било која страна-уговорница могла би да га раскине, одн. да иступи из њега. (В. текст Уговора у *Водич кроз Партнерство за мир*, ISAC, Београд, 2007, 114–115) Наравно, овде се радило о чисто теоретској могућности, а у пракси је само Француска напустила НАТО под владавином председника Де Гола и то још 1966. године, не чекајући понуђени рок! /

њу Генералштаба у Београду.¹⁹ О броју војника ВУ на тлу ЧССР-а износи се процена која се креће у распону од 200.000 до 600.000, па се чак допушта могућност да има и милион војника овог савеза. У документима су детаљно пописане јединице по земљама из којих су дошле, родовима, јачини, наводе се места у којима су смештене, а за поједине и адресе њихових команди. На крају записника о састанку у Аналитичком одељењу дају се упутства Мисајловском шта и како даље да истражује: да ли стационаране јединице поседују нуклеарне снаге; како је организационо решено командовање и управљање јединицама; одакле су дошле снаге „првог ешалона“ (оне које су прве ушле у ЧССР) и куда су дислоциране после замене новим; о стању у Чехословачкој народној армији, као и о ставу и намерама ВУ према Југославији, „имајући у виду да Бугарска и даље потенцира наводна своја права према нашим просторијама (СIC) а Совјети беже од изјашњавања да ли и СФРЈ спада у њихову интересну сферу/...“²⁰

Највиши руководиоци ЧССР (Дубчек, Свобода, Смирковски, Черњик...) били су одмах по уласку трупа ВУ у Праг *de facto* ухапшени (мада не и *de iure*) и војним авионом пребачени у Москву. Ту су неколико дана „преговарали“ са највишим совјетским званичницима пре него што су враћени у земљу. Потписали су протокол („Московски протокол“) којим се привремено легализовало присуство страних трупа у ЧССР-у и давали задаци државним органима за нормализацију стања у земљи. Интервенционистичке трупе повукле су се са улица. Чињеница је да „окупатор“ није сменио ниједног, функционера нити је распустио иједан уставни орган земље. До оставки и диференцирања доћи ће у наредним месецима, током унутрашњих ломова и превирања у највишем партијском и државном руководству око тога шта и како даље чинити у насталим околностима. Током октобра дошло је до новог сусрета две државне делегације у Москви, на којем је разматрано питање легализације размештаја со-

¹⁹ Исто, р. бр. 2 и 7. / М. Бјелајац, н. р. и Х. Класић, н. р., на више места тврде позивајући се на изјаве тадашњих војних главешина ЈНА да су у годинама које су претходиле 1968. због општег побољшања односа са СССР-ом и Истоком (највише због војне сарадње која се огледала у великим куповинама оружја), војнобавештајним органима наредили да обуставе свако прикупљање података у овим земљама. Због тога су наводно војни и политички врх били изненађени војном интервенцијом?! Међутим, дипломатско-конзуларна представништва СФРЈ била су и те како упућена у развој политичких догађаја, а СКЈ је преко Комисије за међународне односе и везе помно пратио, па се чак и мешао у унутрашње политичке прилике у ЧССР. (О томе в. АЈ, 507, фасц. 10, IX, 22/ II – 113; 125; 126; фасц. 3, IX, 22/ I – 198; 199; 200; 209; 210; 212) У сваком случају, после интервенције поново је успостављен обавештајни рад и према Истоку. /

²⁰ Исто, 2, стр. 1–9. Навод је са стране 8.

вјетских трупа. Наиме, до тада су се трупе остале четири армије већ постепено повукле у своје земље. Руководство у Београду било је заинтересовано да сазна што више о току преговора у Москви. Информација строго поверљивог карактера сведочи да су успевали да дознају понешто и са ових тешких и мукотрпних преговора, обављаних далеко од очију јавности.²¹

„Совјетска страна, пре свега Брежњев, извршила је снажан притисак на чехословачку делегацију. Садржај њених оцена и захтева обухвата читав комплекс питања из домена унутрашње ситуације у Чехословачкој и садашњих и будућих међусобних чехословачко-совјетских односа, али је акценат стављен на следећих неколико проблема:

- Критички преиспитати послејануарски развој и указати на најважније концепцијске и практичне промашаје. У том склопу Брежњев изложио захтев да Дубчек изврши јавну самокритику сопствене политике у периоду од јануара до 21. августа, као и погрешне кораке од војне интервенције до данас, тј. да чехословачко руководство схвати и призна постојање контрареволуције и угроженост социјалистичког друштвеног уређења. Корени контрареволуције и садашњег стања у ЧССР не датирају само од јануарског пленума ЦК. Још у време Новотног совјетска страна је примећивала и указивала на постојање опасних и ревизионистичких појава и тенденција / схватање привредне реформе, руководеће улоге партије, спољна политика и сл./ /.../
- У критици са стране совјетске делегације централно место било је стање у КПЧ и њеном руководству. Совјетска делегација указивала је да је КПЧ разводњена, по многим питањима је дошла на позиције социјал-демократије, нарочито негирањем демократског централизма и сл. /.../
- У руководству КПЧ постоји озбиљна разједињеност. Мањина на челу са Дубчеком успела се наметнути већини у руководству. Према совјетској оцени чехословачка страна није испунила ниједну тачку Московског протокола у целини, већ само делимично или никако. /.../
- Најопаснији противници не налазе се ван партије већ у њеним редовима. /.../ То је велики луксуз да мала земља као што је ЧССР има партију од милион и по људи. За остварење руководеће улоге довољно је и 150.000 чланова али проверених и верних.

²¹ АЈ, 507, фасц. 26, IX, 119 / III - 68, стр. 1-7. /Документ је из Одељења за међународне везе ЦК СКЈ, датиран са Београд, 15. октобар 1968. На почетку се наводи да је Информација настала на основу разговора са неколико ауторитативних извора. /

– Предузети одлучне мере за коначну ликвидацију контрареволуције ма у ком виду се она испољила. Брежњев истакао да контрареволуцију не представља само КАН²² ни Клуб 231 него да су главни контрареволуционари Пеликан,²³ „милионар“ Ханзерка, Голдштикер и њима слични и да са њима треба рашчистити.²⁴

У вези с тим Дубчек је упитао: 'Да ли то значи да ви тражите крв', а Брежњев је одговорио: 'Не, ми не тражимо њихову крв, али се не можемо сложити да се контрареволуционарима обезбеђује дипломатска служба. Њих треба бацити у фабрике да тамо тестеришу и кују, што највише могу заслужити'. /.../ Брежњев је рекао да је за исту ствар коју је урадио Хајек, Нађ био ликвидира²⁵.

– У току разговора када ЧС делегација није прихватила совјетски захтев о остајању 150.000 совјетских војника на чехословачкој територији на дуже време, и то образлагала да садашњи чехословачки војни објекти не могу да приме толики број војника за смештај, совјетска страна одговорила да, уколико је проблем смештаја, они могу да приме одговарајући број чехословачких војника у областима према кинеској граници.

Договорено је повлачење главнине окупационих снага /до 28. октобра/. У Чехословачкој ће остати око 70 хиљада војника. Статус ових јединица је привремен, с тим што ће се разговори наставити у пролеће“.²⁶

Као резултат московских преговора у Прагу, 16. октобра 1968. године потписан је споразум о стационирању и привременом боравању трупа СССР на територији ЧССР.²⁷ Тај документ потписали су

²² Клуб ангажованих некомуниста. Организација настала после Јануарског пленума, са циљем да врши притисак на партијски врх у правцу десничарских реформи у друштву.

²³ Јиржи Пеликан (Jiří Pelikan), директор Телевизије Праг и председник Спољнополитичког одбора Народне скупштине ЧССР.

²⁴ У овом набрајању присутни су само високи руководиоци Партије који су припремали контрареволуцију, па зато и не срећемо Вацлава Хавела, тада драмског писца, а од 1989. председника Чехословачке, а потом и Чешке Републике.

²⁵ Имре Нађ (Imre Nagy), предратни комуниста, дуго живео у СССР-у и био његов држављанин. Током побуне у Будимпешти 23. октобра 1956. изабран за премијера нове владе, која је упутила захтев за прву совјетску војну интервенцију. Међутим, није се сагласио са другом интервенцијом 3/4. новембра 1956, већ је уточиште нашао у Амбасади ФНРЈ у Будимпешти. По изласку из ње 22. новембра, заједно са групом азиаланата је ухапшен, пребачен у Букурешт, где му је суђено због омогућавања контрареволуције. Погубљен је на основу судске пресуде. У периоду распада социјализма рехабилитован.

²⁶ АЈ, 507, фасц. 26, IX, 119 / III- 68, стр. 2–4; 6. /Изрази дати под наводницима у цитираном тексту тако стоје у документу./

²⁷ Исто, фасц. 11, IX, 22/ II - 161, стр. 1–8. /Исти споразум и у А ВИИ, 20047, I, р. бр. 5, стр. 1–5/

председници влада две државе: Алексеј Косигин у име СССР-а и Олдржих Черњик у име ЧССР-а. Суштина документа је у тврдњи да присуство ових снага не нарушава суверенитет земље-домаћина (члан 2). Терет трошкова за издржавање трупа подмирује СССР (члан 3). У случају кривичних дела које почине припадници совјетске армије или пак чланови њихових породица, примењује се чехословачко законодавство и поступак се води пред чехословачким судовима. Изузетак ће бити учињен уколико припадник совјетске војске, одн. члан његове породице, кривично дело почини искључиво против СССР-а, одн. против другог припадника совјетске војске или члана његове породице (члан 9). Влада СССР-а обавезала се да надокнади влади ЧССР штету насталу приликом дејстава своје војске, и то како установама, тако и појединцима. Ова обавеза важиће и током даљег војног присуства (члан 10). Истоветну обавезу преузела је и чехословачка страна у случајевима да материјална штета буде причињена совјетској страни (члан 11). Споразум је ступао на снагу после обостране ратификације у скупштинама и трајао све док совјетске трупе буду присутне у Чехословачкој. Уговор се могао мењати само по договору обе стране уговорнице.²⁸

Значајно је да је током совјетске војне интервенције дошло и до преуређења Чехословачке у двојну федерацију. Словачко руководство успело је у својим дуготрајним настојањима да добије широку децентрализацију. Уговор о федерацији потписан је крајем октобра 1968. Тада су на најодговорнијим функцијама у држави били словачки кадрови: Александар Дубчек (први секретар ЦК КПЧ), Густав Хусак (потпредседник владе, а након демисионирања генерала Лудвига Свободе председник Републике).

Политичке и војне прилике у Чехословачкој током 1969. године

Упркос свим настојањима на нормализацији и постепеном смиривању тензија и у новој 1969. години политичке и војне прилике у Чехословачкој федерацији нису биле завидне. О томе сведочи читав низ докумената.²⁹ Уговором о стационарању страних трупа далеко од тога да су била решена сва питања и потешкоће везане за њихов боравак и рад, почевши од смештајних, организационих, питања

²⁸ Совјетске трупе остале су у Чехословачкој све до 1990. године.

²⁹ А ВИИ, ЈНА, 1969, арх. бр. 3202, р. бр. 5 и 6 (долазне депеше из Прага) и р. бр. 7 (полазне депеше из Београда). Депеше су на релацији Друга управа (обавештајна) ГШ ЈНА – Војно изасланство у Прагу.

снабдевања, односа са домаћим становништвом... Унутарармијски ломови и диференцијације на питању држања до 21. августа и после њега поставили су се управо током 1969. године. Одржаване су бројне партијске конференције по јединицама, многи су напуштали војску у знак неслагања са новим приликама, а било је и смењивања и пензионисања. Тако једна од првих депеша војног изасланика у новој години јавља о започетим диференцијацијама у Чехословачкој армији.³⁰ Наводи се да је проглас Председништва ЦК КПЧ од 3. јануара Главна политичка управа упутила свим партијским организацијама у ЧСНА, са захтевом да се том документу пружи подршка. Проглас је подржало укупно 1.990 организација КПЧ у Армији, само једна га је одбацила, а девет су га „примиле на знање“. У истој депеши извештавало се да је, према провереним подацима из самог врха ЧСНА, током протекле године осујећено 3.500 људи при покушају бекства преко границе. Моралнополитичко стање у чехословачкој војсци није било на висини, што је објашњено лошим утицајем нових регрута који су октобра 1968. стигли на одслужење рока, па су из цивилства донели своје неприхватљиве ставове. Оцењује се да то нису толико антисоцијалистичке појаве, већ је пре реч о национализму.

О смештајним и техничким проблемима совјетских трупа које су остале у ЧССР-у речито казује обимна депеша која је упућена у Београд почетком фебруара.³¹ Рад и деловање Совјетске армије у Чехословачкој одвијао се уз пуно проблема, али су се потешкоће отклањале у ходу. „/.../ Руси се сагласили да плаћају најамнину за касарне, станове, за коришћење земљишта и полигона /.../ Мешовите чехосовјетске групе обилазе гарнизоне где се налазе совјетске јединице, на лицу места испитују са месним органима власти начин обезбеђења и потребне количине прехранбених артикала које ће испоручивати трговачка мрежа совјетским јединицама. Одговарајуће количине артикала би совјетска влада испоручила ЧССР и тим путем изравнала трошкове за своје јединице у ЧССР. Средства у КЧС /крунама чехословачким/ која примају совјетски официри подмирују се из дела које је влада ЧССР уступила влади СССР за потребе туризма. Како такав интерес не постоји ни на једној ни на другој страни владе су се сагласиле да се могу користити за друге сврхе. /.../

Морал припадника СА у ЧССР је прилично пољуљан. Има појава дезертерства на Запад /било десетак случајева обијања викенд кућица и крађа цивилних одећа, а остављања униформи/, као и појава да совјетски официри преко својих познаника у ЧССР пишу сво-

³⁰ Исто, депеша из Прага бр. 34/ 24. јануара 1969.

³¹ Исто, бр. 51/ 5. фебруар 1969.

јим родитељима и пријатељима у СССР о томе какво је стање у јединицама СА и опасност да се из ЧССР не врате својим кућама, већ да буду протерани у Сибир./.../ Совјетски грађанин под свакодневном систематском пропагандом верује да је интервенција СА у ЧССР оправдана и да представља помоћ чехословачком народу. То поткрепио³² примером из посете Музеју револуције у ул. Горког у Москви септембра 1968. године. Кустос Музеја, иначе кандидат историјских наука, која је рекла да су из СССР-а у августу слали стотине мртвачких сандука за евакуацију припадника СА који погинули у борби против контрареволуције, али да и поред тога влада СССР гаји пријатељска осећања према влади и народу ЧССР.³³ /.../ У владиним круговима се верује да ће једна сређена и консолидована ситуација у ЧССР бити прихваћена од Руса. То би за Русе представљало као аргумент да пред јавношћу оправдају интервенцију и да консолидацију прикажу као дело братске помоћи ЧССР. У таквим условима би Руси могли и да повуку своје јединице из ЧССР“.

Низ телеграма размењених између Друге управе ЈНА и Војног изасланства у Прагу сведоче о помном праћењу намера за организовање војних маневара у Чехословачкој и Румунији, као и могућим импликацијама по безбедност Југославије. На упит из Београда³⁴ војни изасланик је одмах одговорио, позивајући се и на званичне изјаве (министра одбране генерала Мартина Дзура), али и на свог поверљивог информатора (означеног шифром Пролетер) . У мају ће се одржати заједничке вежбе јединица СА и ЧСНА на територији ЧССР. Такође, предвиђено је и учешће чехословачких јединица у војним вежбама ВУ у Пољској и Румунији.³⁵ Нешто касније дају се процене маневара ВУ током 1969. године: за август су планирани маневри противваздушне одбране ВУ у свим земљама чланицама. О маневрима у Румунији још није донета одлука јер се влада СССР-а још није изјаснила о захтеву из Букурешта да се прецизира време њиховог одржавања и датум повлачења страних трупа по окончавању маневара. Такође, планирани су и маневри у Немачкој Демократској Републици, али на њима неће учествовати Чехословачка армија.³⁶

Од поверљивог информатора који је провео седам година на школовању у СССР-у и који добро познаје тамошње прилике, војни

³² Мисли се на саговорника пуковника Мисајловског потпуковника ЧСНА Ваврзика.

³³ Поузданих података о жртвама током војне интервенције немамо. Свакако да је изнета тврдња претерана с обзиром на то да активног отпора није било.

³⁴ А ВИИ, ЈНА, 3202, депеша бр. 188/ 17. фебруара 1969.

³⁵ Исто, депеша бр. 59/ 18. фебруара 1969.

³⁶ Исто, депеша бр. 70/ 3. марта 1969.

изасланик ЈНА добио је податке о посети делегације Министарства одбране ЧССР Совјетском савезу.³⁷ Он наводи да је делегација на челу са министром генералом Мартином Дзуром била примљена на највишем нивоу код Косигина (председника владе) и Брежњева (првог секретара ЦК КПСС). Брежњев је био груб, неприступачан, док је Косигин оставио утисак разумнијег човека. Што се тиче спекулација о могућностима напада на СФРЈ, такву могућност овај добро обавештени извор је одбацио. Не само зато што се СССР „прилично уплео“ у Чехословачкој, већ је присутан и на Блиском истоку (криза настала после Израелске окупације Западне обале, Источног Јерусалима и појаса Газе 1967 – Н. П.), иако он тамо нема никакав углед. Ту је и заоштреност односа са Кином. Коначно, говорио је и о предстојећој реорганизацији ЧСНА. Биће смањен обим војске, она ће углавном бити усредсређена на западним границама, мада је проблематично колико би ове јединице биле употребљиве уколико би дошло до напада са те стране.

О реорганизацији, односно чишћењу армијског кадра конкретнији подаци су добијени у разговору са двојицом пуковника чехословачке армије.³⁸ По њиховој оцени, у току је завођење „чврстог курса“. Врши се оцењивање официрског кора, после чега ће многи морати да напусте службу (Наравно, оцењивање је било у вези са прихватањем војне интервенције и држања у критичним данима. – Н. П.) Биће смањен број кадрова у свим организацијским структурама МНО. Војна лица са 15 и 20 година радног стажа моћи ће да остваре право на минималну пензију (15–20% од плате). Тиме ће се ублажити чистка којој ће највише подлећи официри старости између 35 и 45 година.

Читав сет докумената показује „Швејковске методе“ којима се највећи број Чеха и Словака одупирао новонасталом стању. Истовремено тако стичемо и увид у менталитет народа и његово политичко размишљање и свест. Кад већ нису хтели или могли да се надмоћној војној сили одупру оружјем, сада су били одлучни да совјетским војницима и официрима не продају намирнице нити било шта друго по радњама, изговарајући се да немају такву робу или правећи се да их не разумеју, бојкотујући их на сваком кораку и провоцирајући их често најприземнијим хулиганским начинима. Тако под насловом „Руси нису пожељни у Карловим Варима“, југословенски војни изасланик са дозом одушевљења извештава како је комплетно особље војног одмаралишта у чувеној бањи, када је

³⁷ Исто, депеша бр. 84/ 10. марта 1969.

³⁸ Исто, депеша бр. 206/ 13. јуна 1969.

дознало да ће им гости бити совјетски официри, одлучило како неће да „служи окупаторе“ (израз из документа – Н. П.). Пошто их је начелник упозорио да су дужни да раде свој посао, свих седамдесет, што војних, што цивилних лица, запретило је да ће радије ризиковати отказ него да служи Русе. Потом се наводи као типичан пример да је службеница поште одбила да прими пошиљку коју је донео један совјетски генерал, рекавши му да неће служити окупатору. Револтирани генерал жалио се на такав поступак, оцењујући га као контрареволуцију. „Руси у Карловим Варима купују велике количине обуће и веша. Приликом куповине не траже уопште одређени број, јер су учили да добијају одговор да тог броја нема. Сада показују прстом шта желе./.../ Карлови Вари су уопште познати као место, чији су се грађани у августовским догађајима истицали активним учешћем у отпору против окупатора и издајника“.³⁹ Након победе хокејашке репрезентације ЧССР над репрезентацијом СССР-а (играло се у иностранству), дошло је до испада у Прагу и многим местима Чехословачке. На средишњем прашком тргу Светог Вацлава (Вацлавске намјести) окупљена светина, међу којом су били и припадници официрског кора ЧСНА у униформама, разлупала је и демолирала представништво совјетске авиокомпаније АЕРОФЛОТ. Одушевљен тиме пуковник Мисајловски је закључио да пошто ни војска ни полиција нису интервенисале против манифестаната, то значи „да су и органи власти ЧССР на страни народа“ (???!!! – Н. П.)⁴⁰ Влада СССР предала је Чехословачкој влади ноту у вези са догађајима у ноћи 28/29. марта, у којој се наводе размере хулиганства ових „патриота“ (наводници – Н. П.). Био је нападнут 21 објекат који припада совјетским органима или јединицама. Полиција није предузела ништа да их заштити. Због тога је подигнута борбена готовост јединица. Маршал Гречко (врховни заповедник ВУ) је у разговору са генералом Дзуром затражио хапшење виновника. Карел Свобода, саветник у Кабинету председника Републике Чехословачке оценио је у разговору са Мисајловским да је инцидент са уништавањем представништва АЕРОФЛОТА извела совјетска служба безбедности.⁴¹

Прва годишњица интервенције обележена је демонстрацијама у Прагу и затегнутим стањем у читавој земљи. Уочи овог датума предузете су опсежне мере, а највиши руководиоци ЧССР упозоравали су становништво да не наседа на провокације.⁴²

³⁹ Исто, депеша бр. 88/ 12. марта 1969.

⁴⁰ А ВИИ, ЈНА, 3202, депеша бр. 110/ 31. марта 1969.

⁴¹ Исто, депеша бр. 114/ 3. априла 1969.

⁴² Исто, депеша бр. 228/ 18. августа 1969.

До првих демонстрација и кошкања са милицијом дошло је већ 19. августа.⁴³ У раним вечерњим сатима 20. августа на више места у Прагу избиле су демонстрације под паролама „Руси идите кући“ и „Живео Дубчек“. Снаге безбедности употребиле су сузавац, а више стотина демонстраната је ухапшено. Било је и пуцњаве из аутомата. Сутрадан, 21. августа тачно у подне, из свих аутомобила зачуло се трубљење, а огласиле су се и сирене са јавних објеката. На тај знак почеле су демонстрације на Вацлавским намјестима. Против манифестаната су употребљени оклопни транспортери и пешадија коју су чинили припадници чехословачких пограничних јединица. Уз употребу пендрека и сузавца демонстранти су избачени са трга. „На свим околним зградама људи су аплаудирали демонстрантима и звиждали војсци и снагама безбедности. Грађани озлојеђени довикивали су војницима да су изроди, слуге и издајници, коментарисали да су 50 година хранили ту армију а да је она, када је требало да брани народ капитулирала и да је сада употребљена против народа.“⁴⁴ Око 13.00 Вацлавске намјести су биле очишћене, а онда су заједничке снаге армије /граничних јединица/, радничке милиције из унутрашњости и јавне безбедности у неколико појасева, оклопним транспортерима и камионима блокирали све прилазе Вацлавским намјестима. У току демонстрација ухапшен је већи број лица. Напета ситуација у Прагу још траје. Сваки рад је престао, а улице су пуне људи./.../ Симптоматично да армијско руководство није смело да се ослони на јединице прашког или других гарнизона, већ да је за интервенцију употребило припаднике граничних јединица као и радничку милицију из градова ван Прага.“⁴⁵ Док се све ово дешавало у Прагу, на западним границама чехословачке владала је затегнутост:

„Рано изјутра 21. 8. дата је узбуна у 1. пл. (планинској – Н. П.) дивизији, 4. гренадирској дивизији Западне Немачке и 4. америчкој дивизији, које одмах потом извршиле покрет ка граници ЧССР. Према поузданим изворима, ове јединице имале задатак да пређу границу ЧССР и посебну демаркациону линију из 1945. године, у случа-

⁴³ Исто, депеша бр. 229/ 20. августа 1969.

⁴⁴ Чехословачка Република створена је распадом Аустроугарске монархије октобра 1918. године. Септембра 1938, по међународном уговору који су потписале и Велика Британија, Француска и Италија, Чехословачка је предала немачком Трећем Рајху област Судета, тада већински настањену Немцима. То је учињено без икакве борбе. Марта 1939, такође без озбиљнијег отпора, чехословачке оружане снаге пустиле су немачке трупе да запоседну и остатак републике. У Словачкој је устанак избио 1944, а у Чешкој 9. маја 1945 !!! Совјетске трупе ослободиле су Чехословачку од нацистичког окупатора и укључиле обновљену републику у свој војно-политички блок.

⁴⁵ А ВИИ, ЈНА, 3202, депеша бр. 213/ 21. августа 1969.

ју да су снаге СА, које се налазе прикупљене у НДР у рејонима на граници ЧССР /ван гарнизона/, прешле границу ЧССР. У војним круговима ЧССР се оцењује да совјетске јединице нису ушле у ЧССР јер совјети вероватно знали за узбуну и покрет јединица Западне Немачке и САД ка граници ЧССР. Војно руководство ЧСНА знало је да јединице СА из НДР неће прећи границу ЧССР, те да према томе ни јединице Западне Немачке и САД неће изаћи на демаркациону линију, што је олакшало доношење одлуке о упућивању 9. тд. (тенковске дивизије – Н. П.) у Праг, ради угушивања демонстрација 21. августа о. г.

Према тајним протоколима о примени јалтског договора, према истим изворима, легитимно је право савезника да у случају нарушавања њених одредаба од стране једног од потписника, могу предузети одговарајуће мере за заштиту својих интереса. Разумљиво да у високим војним круговима ЧСНА покрети јединица НАТО према граници ЧСНА оцењени као провокација⁴⁶

У угушивању демонстрација у Прагу учествовале су следеће јединице:

„Комплетна 9. тд, подофицирска школа граничних јединица, јаке снаге јавне безбедности, снаге народне /радничке/ милиције из унутрашњости и један батаљон резервиста /према непотпуним информацијама ово били преобучени припадници народне милиције из Колина/. /.../ Међу официрима се углавном негативно коментарише учешће армије, али су при томе ставови изнијансирани од схватања да је ипак боље што су употребљене јединице ЧСНА него да су у гушењу демонстрација учествовале совјетске јединице, до оштре осуде ангажовања армије“⁴⁷

Како је јављао лист *Руде право*, међу великим бројем ухапшених током ових демонстрација било је и 66 странаца држављана САД, Велике Британије, Француске, СР Немачке, Швајцарске, Шведске и Југославије. Како се касније испоставило, четворо југословенских туриста није ухапшено на Вацлавским намјестима већ дан раније, на ауто-путу, јер су на колима држали натписе против Чехословачке и фотографисали јединице безбедности. После задржавања, наређено им је да у одређеном року напусте ЧССР.⁴⁸

⁴⁶ Исто, депеша бр. 234/ 25. августа 1969. /Ако је веровати овом документу, између Запада и Истока још на је Јалти успостављена нека демаркациона линија која се није поклапала са међудржавном границом између СР Немачке и Чехословачке?! /

⁴⁷ Исто, депеша бр. 236/ 25. августа 1969.

⁴⁸ Архив Министарства иностраних послова Србије, фонд Политичка архива (даље као А МИП, ПА-ЧССР), 1969, фасц. 28, досије 1, бр. 430340 ; фасц. 29, досије 6, бр. 430787.

Годину дана после војне интервенције, неке оцене о њој су опстале, употпуњене новим подацима.⁴⁹ На почетку се констатује да је акција ВУ имала одраза и на безбедносно стање у Југославији:

„Иако није дошло до битног појачавања совјетских снага у Мађарској, а ни ОС НР Мађарске и НР Бугарске, које су оријентисане према нашој земљи, запажене су ипак неке промене. Извођене су вежбе команди и штабова уз њихов излазак у близину наше границе, вршене су пробне мобилизацијске узбуне и предузето је низ мера на подизању мобилизацијске готовости оружаних снага, привреде и целокупног становништва. Вршена је попуна људством и материјалним средствима до пуне формације свих совјетских јединица Јужне групације /снаге у Мађарској/ и јединица првог ешалона мађарске КоВ. Мере попуне извршене су и у јединицама 1. бугарске армије, која лоцира дуж наше границе. У копненим и ваздухопловним јединицама Јужне групације СА извршено је убрзанијим темпом преоружавање модерним средствима, а убрзана је и модернизација ОС Мађарске и Бугарске./.../ Офанзивне тенденције у совјетској војној доктрини, а посебно њихова војна активност после 21. августа 1968. године и све мере претње и застрашивања у односу на нас, које су је пратиле, природно су изазвале наше одговарајуће одбрамбене мере, чиме се истовремено совјетском руководству јасно дало до знања да смо решени да се бранимо од агресије./.../ После августовских догађаја у међуармијским односима, који су до тада били врло развијени, наступио је период захлађења. Непосредно после интервенције у ЧССР и нашег става у односу на ту интервенцију, совјетска страна је једноставно отказала пријем на преобуку 32 наша стручњака и посету главног уредника *Народне армије* редакцији совјетског војног листа *Црвена звезда*, а ми смо одустали од посете СССР-у делегације ЈНА са државним секретаром на челу, као и од упућивања једне групе наших старешина на ванредно школовање у Совјетски Савез, док је раније уговорено редовно школовање нашег старешинског кадра настављено./.../ Досадашње набавке наоружања и опреме за ЈНА из СССР су знатне по врстама и количини а и по финансијском обиму. Вредност до сада испоручених средстава износи 403 милиона долара, а према међудржавним споразумима до 1970. године предвиђене су испоруке за још око 117 милиона долара, чиме ће бити испуњени досада-

⁴⁹ АЈ, 507, фасц. 9, IX, 119/ I - 379, стр. 7-11 /„Информација о војној политици СССР и односима ЈНА са Совјетском армијом“ (Прилог Државног секретаријата за народну одбрану)/; стр. 20-25 /„Претње суверенитету и политички притисак“/; стр. 44-51 /„Преглед неких основних изјава, мера и поступака Совјетских војних руководиоца у односу на ЈНА и Југославију после 21. VIII 1968. године“ (Прилог ДСНО)/.

шњи уговори по разним програмима набавки и искоришћени добијени кредити. Мора се донети одлука да ли ћемо ићи у нове и какве аранжмане за кредите ради даље набавке наоружања и опреме./.../ Досадашње испоруке наоружања и војне опреме оцењујемо позитивно. Квалитет испорученог наоружања, изузев неких случајева, је добар./.../ У школској 1968/1969. години на редовном школовању у СССР-у, због праћења и стицања увида у њихову доктрину, налази се 49 официра ЈНА, који су упућени пре августовских догађаја, а за ову годину планирано је да се упуте 4 официра на редовно школовање и 187 официра и подофицира на преобуку на новој техници./.../ Однос домаћина према нашим кадровима који се налазе на школовању је хладнији, али без посебних испада./.../ Приликом посете одреда од 3 совјетска ратна брода Боки Которској, јула ове године, захтевали су продужетак боравка једном броду, наводно ради пружања услуге, али је то одбијено./.../ Покренули су питање посете нашег државног секретара СССР, инсистирали на сарадњи политичко-партијских органа и сл. Ми смо се уздржавали од манифестација таквог карактера. Предложу размену официра Совјетске армије и осталих армија чланица ВУ са официрима ЈНА за коришћење годишњег одмора нисмо прихватили за 1969. годину./.../“⁵⁰

„После интервенције у ЧССР регистровани су покрети трупа на правцима одакле би могла бити угрожена безбедност Југославије. /.../ Совјетски руководећи функционери су упорно одбијали да демантују гласове о концентрацији трупа према Југославији⁵¹ /.../ СССР је на разне начине пружио јавну подршку бугарској политици према Југославији у вези са претензијама према СР Македонији, што је такође у коинциденцији са осталим претњама суверенитету Југославије – само могло појачати наше подозрење у погледу правих намера СССР према нашој земљи.⁵² /.../ Совјетске руководеће лично-

⁵⁰ Исто, стр. 8–11. / Одмах по уласку трупа пет земаља у Чехословачку, Генералштаб ЈНА повисио је мере борбене готовости, посебно у РВ и ПВО јер се процењивало да би могло доћи до ваздушног десанта од стране ВУ. (О томе подробније в. Александар Радић, „Вежба Авала. Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године“, *Историја 20. века*, 2, Београд, 2006, 87–104) /

⁵¹ У разговору Подгорни–Видић 11. септембра 1968. у Москви приликом предаје одговора владе СФРЈ и ЦК СКЈ (на писмо владе СССР и ЦК КПСС), шеф совјетске државе је изразио чуђење у вези мобилизације коју врши ЈНА и оценио штетном укупну психозу створену у Југославији. /АЈ, 507, фасц. 9, IX, 119/ I- 351, стр. 11. (белешка о разговору). Совјетски функционери нису демантовали покрете трупа према југословенској граници, али су стално понављали да немају намеру да нарушавају њен суверенитет.

⁵² Нарочито поводом обележавања деведесетогодишњице Санстефанског уговора (из 1878) марта 1968. године одржан је низ скупова у Бугарској, на којима је у типичном националистичком маниру жаљено за прохујалим временима и пропуштеним приликама да се оствари империја. Све је то, наравно, било подржа-

сти врше недозвољена подвајања нашег руководства на оне који су 'за' добре односе са СССР и оне који су 'против' таквих односа./.../ Совјетски листови, радио и ТВ су тенденциозно приказивали и коментарисали ставове Југославије према интервенцији пет земаља у ЧССР, настојећи да дискредитују политику Југославије путем тврдњи да је Југославија 'адвокат националистичких гледишта' у ЧССР /.../ да се ставови 'југословенских руководилаца подудару са ставовима чланица НАТО и Кине' /.../ Изношене су и увреде поводом боравка у Београду тадашњих чланова владе ЧССР Шика, Хајека и других. На тим линијама одржана су и бројна предавања у СССР, укључујући и школе, у којима је било увредљивих инсинуација и на личност председника Тита. /.../ Посебно је била присутна тежња да се једнострано и злонамерно приказују југословенски привредни систем и неки проблеми кроз објављивање серије истргнутих фрагмената о незапослености, о ценама, о неписмености, па чак и о проституцији, док се уопште ништа не објављује о стварним достигнућима у Југославији".⁵³

Коначно, у одељку који се бави изјавама и поступцима совјетских војних руководилаца после интервенције наводе се неки који су озбиљно иритирали тадашњи југословенски врх:

„Помоћник војног изасланика СССР у Београду, мајор Буђони, на једном пријему у јануару о. г. изјављује да је 80% нашег народа, армије и руководства уз СССР, а да је наше врхунско руководство против, док је на пример у Пољској обрнут случај.⁵⁴ /.../ генерал Јеписев је на једном пријему напао нашег војног изасланика, говорећи му: 'Напиши твојима да нам се *Фронт* не шаље, да нам не шаљу ништа где има антисовјетизма, иначе ћемо ми то враћати или одмах спаљивати. Такви материјали, као и они што нам их шаљете са голим женама, нама руским људима нису потребни'. /.../ У академи-

вано од руководећих гарнитура у Бугарској и у СССР-у. Међутим, ваља приметити да је и Југославија повремено потезала питање Пиринске Македоније, па чак и Егејске Македоније, чиме је иритирала Софију и Атину. Слично је чињено и у случају Трста и Корушке.

⁵³ АЈ, 507, фасц. 9, IX, 119/ I- 379, стр. 20–22; 24–25. /Цитирани изрази под наводницима као и курзивом тако стоје у документу. /

⁵⁴ Може се говорити само о симпатијама заснованим на традицији и Словенству, као и уважавању руске културе, и то претежно у источним републикама СФРЈ (Србија, Црна Гора, Македонија). У Хрватској и Словенији, због окренутости Западу, такве симпатије биле су минималне. Генерално, због двадесетогодишње кампање застрашивања становништво СФРЈ гајило је паничан страх од Руса, како су популарно називали Совјетски Савез. Што се тиче Пољске, опет због наслеђеног историјског оптерећења, њихови националисти налазили су плодно тле за своје тезе да је СССР исто што и царска Русија, да су и даље под њеном доминацијом, те да немају националну слободу.

јама, на часовима на којима нису присуствовали наши слушаоци познато се зна да је нападан наш друштвено-политички систем. /.../ Војно изасланство ЧССР у Паризу је децембра 1968. године протурило нашим у Амбасади податке о наводном нападу чланица ВУ на Југославију марта–априла 1969. године, где би основну улогу имале оружане снаге Бугарске.⁵⁵/.../ Новембра 1968. године намерно је у Варшави протурена вест о намерама ВУ да окупира Румунију. Та вест је постала предмет истраживања скоро свих дипломатских представништава и обавештајних служби“.⁵⁶

Одраз интервенције у Чехословачкој на стање у врху ЈНА

Било је током чехословачких догађаја и у годинама које су следиле спекулисања да ли су унутар југословенског руководства, пре свега војног, постојале снаге које су прижељкивале интервенцију ВУ и у СФРЈ, како би се зауставио негативан ток догађаја пре свега у привреди и на плану међунационалних, односно међурепубличких односа?⁵⁷

Три године касније Тито је у жеку расправа о амандманима на Устав СФРЈ, на једном важном скупу затвореном за јавност, говорио пред највишим војним руководиоцима. Састанак је одржан у Карађорђеву 20. маја 1971. године. Том приликом он је нагласио бујање национализма на свим странама, али највише у Хрватској, па је одједном направио дигресију и вратио се на чехословачке догађаје:

„Чуди ме да је толико генерала схватило, да се то њих тиче. То су они који седе по кафанама, састају се и роваре, који су се и сада спремали, ако до нечег дође, да се прикључе агресору који би дошао

⁵⁵ У то време у Бугарској су одржане здружене војне вежбе совјетске и бугарске армије „ПРОЛЕЋЕ 1969“.

⁵⁶ АЈ, 507, фасц. 9, IX, 119/ I – 379, стр. 45; 47–49. /Цитирани изрази под наводницима тако стоје у документу./

⁵⁷ Истога дана када је почела војна интервенција, на Брионима је одржана заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, затворена за јавност. Два дана касније у Београду, у здању Савезне скупштине, одржана је пленарна седница ЦК СКЈ, са које је јавност подробно информисана. На Брионима је Тито претио хапшењем свима у војсци који би се ставили на супротну страну, а и према цивилима би у таквим случајевима биле предузете оштре мере. Иначе, на овом састанку је једини донекле дисонантан, заправо по нашем мишљењу реалистичан став, који је одударао од присутног „ура патриотизма“, изложио генерал армије Иван Гошњак. Он је упозоравао да унутрашње несугласице између републичких руководства слабе одбрамбену моћ Југославије. / Љ. Димић, „Година 1968 – исходиште нове Југословенске спољнополитичке оријентације“, 1968 – четрдесет година после, Београд, 2008, 343–348/.

у нашу земљу. /.../ Неки од тих генерала већ одавно нама праве многе смутње. То што сам рекао у Сарајеву тиче се њих и они су то врло добро разумели, а не остале већине наших пензионисаних генерала, од којих многи и сада активно друштвено-политички раде иако су пензионисани. Из више разлога ја нисам могао у свом говору у Сарајеву да именујем те генерале, јер ствар још увијек није зрела. Али једног дана мораћемо да их позовемо на одговорност. /.../ Ви знате да је недавно код нас била врло тешка ситуација. У земљи и вани проносиле су се разне гласине и дезинформације. И у Београду се говорило о покрету трупа према нашем главном граду. Чули су се и гласови о могућности позива страних трупа за интервенцију. *Неки су се састајали и по свему судећи расправљали о потреби евентуалне интервенције.* /.../ У последње вријеме наша је земља била подвргнута једном фантастичном шпијунском притиску са разних страна. Ми не можемо а да не осудимо то што су разне обавјештајне службе врло грубо и видљиво радиле код нас. Оне су радиле у правцу који води разбијању нашег јединства. Били су 'з а б р и н у т и' за судбину Југославије и радили су на томе да та Југославија буде што више ослабљена и да постане плен. Иако сам сматрао да је ситуација веома критична нисам веровао да се унутар земље не појави нека 'в л а д а у с ј е н ц и' и да тобоже у нечије име *позове стране трупе.* /.../ *Сматра се да је важно завадити међусобно наше народе и да ће онда разбијање Југославије ићи лако.* /.../ *Чак ако би се гледишта блокова приближила да Југославију треба распарчати и онда би до такве ситуације могло доћи опет под условом ако бисмо били разједињени.* /.../ У ЧССР је од јануара до августа (1968 – прим. Н. П.) баш такво дивљање штампе и свих могућих контрареволуционарних фактора дало повода за интервенцију. Сада је тек јасно, да је тамо била јака група и читав низ других, било их је на стотине, који су у име комуниста позвали стране трупе. *А зар се оvdје код нас не могу скупити стотине и више од стотине таквих*“.⁵⁸

Можемо само нагађати због чега Тито на једном затвореном састанку не жели да именује групу пензионисаних генерала који припремају (или су припремали?) пуч уз подршку СССР-а?! У контексту исте приче, која звучи претерано, Броз је споменуо и Чехословачку, у којој је, према његовим речима, дивљање штампе створило погодно тло за интервенцију. (Међутим, у жеку чехословачких догађаја и после, Тито је стално изражавао уверење да се ради о

⁵⁸ „Излагање Врховног команданта руководиоцима ОС СФРЈ“, А ВИИ, ЈНА, арх. бр. 4454, фасц. III, р. бр. 14, стр. 1–19; наводи са стр. 1, 7 и 10. / Текст у документу истакао курзивом Н. П. Овај документ је са назнаком строго поверљиво био прослеђен свим организацијама СК у ЈНА на упознавање./

прогресивним кретањима и да је руководство КП ЧССР могло сопственим снагама да се разрачуна са десничарским екстремистима?! Од тих догађаја прошло је скоро три године, па није јасно зашто је маршал подгревао наводну совјетску опасност?! – Н. П.)

Алузија на групу генерала могла би се односити на бившег министра одбране Ивана Гошњака, као и бившег начелника Генералштаба и потоњег генералног инспектора ЈНА Радета Хамовића. И један и други били су смењени, односно постепено изгурани са својих позиција после Брионског пленума 1966. године. Да ли је то у некој вези?

Генерал армије Иван Гошњак је по функцији био и помоћник врховног команданта. Уместо њега, на место савезног секретара за народну одбрану доведен је у јесен 1967. године генерал Никола Љубичић. То би могло значити да се Гошњак није у свему слагао са новим курсом привредне реформе и јачања република и покрајина на уштрб федерације, као и да се противио бујању национализма најпре у Хрватској, из које је потицао.⁵⁹ Из документације о искључењу генерал-пуковника Хамовића из СК може се разабрати да је са одобравањем гледао на интервенцију у Чехословачкој. Међутим, нема ни помена да је организовао било какву заверу у смислу позивања страних трупа!!! Почетком 1969. генерал Раде Хамовић искључен је из чланства СК због изјава изречених пред неким (неименованим) војним лицима. На сам дан интервенције ВУ, 21. августа 1968. у војном одмаралишту Купари, Хамовић је прокоментарисао вести из Чехословачке овако: „Нећемо се ми због Чеха свађати са Русима“. „СССР је велика сила која сматра да себи може дозволити да интервенише војнички без обзира на политичке импликације“. „Знају Руси како треба бранити социјализам и са тиме они неће да се играју. Правилно су поступили у случају ЧССР“. Нешто касније изјављивао је, такође пред неименованим војним лицима: „Ако Југославија буде икад ратовала, ратоваће само против Запада.“ Септембра 1968, негде на положају (вероватно на граници са Мађарском или Бугарском), говорио је војницима езоповским језиком: „Ето бива, и два рођена се брата посваде па се помире и опет заједно живе“.

⁵⁹ М. Бјелајац, н. р., 391–393, наводи како је Тито учио Брионског пленума у два наврата напоменуто Гошњаку да ће га сменити. Гошњак је био противник концепције општенодрожне одбране. /Генерал армије Иван Гошњак рођен је у Огулину 1909. У СССР-у је завршио Лењинску партијску школу, а потом је учествовао у Шпанском грађанском рату. Након пораза републиканаца налазио се у логорима за интернацију у Француској. Новембра 1941. године побегао је из логора и прикључио се партизанима у Хрватској. Током рата био је командант Главног штаба Хрватске. После рата био је државни секретар за народну одбрану од 1953. до 1967. године. Народни херој. (Војна енциклопедија, друго издање, т. 3, Београд, 1972, 248) /

Осим наведених инкриминација, предмет партијске истраге било је и дружење Хамовића и његовог сина са породицом смењеног потпредседника СФРЈ Александра Ранковића. По том основу пријављен је од неких високих војних лица, што је у разговору са њима правдао друга Марка тврдећи како је Тито погрешно што га је сменио.⁶⁰

Да се за овај случај чуло и коментарисало показују телеграми војног изасланика из источног Берлина. Наиме, војни изасланик Мађарске у НДР тврдио је на основу информација свог колеге из Београда да је Хамовић искључен из Партије, смењен са дужности и чека пензију. Разлог је повезаност са Ранковићем. Због истог разлога из ЈНА је отпуштено још десетак генерала из Србије. Ни са Гошњаком није све у реду и он је изгубио своје функције. Пуковник Зорислав Висковић тражио је на крају ове депеше да му из Београда пошаљу упутства шта да каже у вези ових нагађања.⁶¹ Мађарски представник није престајао да се занима за поменути случај, па је покренувши разговор изнео да је чуо процене по којима ЈНА није била довољно спремна за одбрану.⁶² „Интервенција у ЧССР дала је повод да се размотри одбрана у целини. Установљено је много пропуста, па се на брзину морало прићи импровизацији низа мера, покрета трупа, нових дислокација јединица итд. Наводно кривицу за све то сноси генерал Гошњак, који је годинама био одговоран за сектор одбране земље, па је дозволио пропусте до којих је дошло“. Као коментар ових Мађаревих информација Висковић се пита: *није јасно да ли је у питању лична знатижеља или пак Фодор то ради по задатку*. ВИ (војни изасланик – прим. Н. П.) је избегао одговор, али

⁶⁰ А ВИИ, ЈНА, арх. бр. 6429, фасц. I, р. бр. 2. М. Бјелајац, н. р., 404–405, позивајући се на мемоаре адмирала Бранка Мамуле, износи да је Хамовић пензионисан под сумњом да ради за СССР („ради за Русе“). /Генерал-пуковник Раде Хамовић (Столац, 1916 – Љубљана 2009) био је потпоручник Југословенске краљевске војске. У НОР-у од 1941. године, када је и примљен у чланство КПЈ. Био је на разним командним дужностима током рата. После рата био је начелник управе у ГШ, командант армијске области, начелник ГШ ЈНА и главни инспектор ЈНА. Народни херој. (Војна енциклопедија, друго издање, т. 3, Београд 1972, 389–390)/

⁶¹ Исто, арх. бр. 3202, р. бр. 1 и 2 /Долазне депеше из Источног Берлина и долазне депеше из Друге управе ГШ ЈНА за 1969/, депеша бр. 143/ 15. маја 1969. Ручком је на маргини уз овај службени телеграм дописано да је довољно рећи оно што је већ јављено депешом број 500 из Београда, те да би свако даље објашњавање само могло закомпликовати ствар. (Телеграм бр. 500 не налази се у архивском предмету) /

⁶² М. Бјелајац, н. р., 404, позивајући се на мемоаре адмирала Мамуле, тврди да су генерала Гошњака оптуживали што је главнину снага ЈНА усредсредило према Западу, у складу са концепцијом да отуда може доћи опасност по безбедност земље. Међутим, у војним пословима главну реч водио је Тито, па је то била заправо његова одлука.

је очито да би се нешто морало рећи. Ми смо од Фодора до сада у пар наврата добили корисне податке а једноставно одбијање да се нешто каже јер нам то 'није' познато, свакако би га удаљило од нас. Ваш став и мишљење би нам користили".⁶³

Уследио је директивни телеграм из Друге управе, којим је Висковићу одговорено:

„Сматрамо да сте довољно информисани нашим циркуларним писмом од септембра 1968. г. и циркуларном депешом бр. 23 од 22. 4. о. г. Саговорника нисте требали оставити у недоумици, већ категорички одбити инсинуације везане за личност Г. (Гошњака – прим. Н. П.) и нагађања око борбене готовости ЈНА. Уколико поново дођете у прилику да разговарате о овој теми, поред горњих ставова изнесите као вашу личну оцену да су то шпекулације које се често сусрећу у западној штампи. Буловић".⁶⁴

Коначно, у вези са изнетим могла би бити и једна руком писана немушта забелешка Вељка Влаховића са неког састанка, датирана само са „петак 18-тог“. У њој се најпре наводи како је састанак одржан на иницијативу Тита са председницима ЦК република и покрајина, председницима скупштина република и покрајина и у присуству другова Љубичића (савезни секретар за народну одбрану), Тепавца (савезни секретар за иностране послове) и Мишковића (начелник војне контраобавештајне службе). Ево шта је Влаховић лапидарно прибележио:

„Појачана кретања око нас и код нас.

Маневри

Пропагандни притисак

Интензивнији обавештајни рад

Психолошки притисак (помињања септембра)

Основно је питање оцјене постојања непосредне опасности

Сагласност за постојање са стране СССР.

Дугорочни стратешки циљеви – и одређено нестрпљење због неостваривања тих циљева у односу на Југославију.

Извјесне нијансе у оцјени непоср. опасности

Друг Тито је мишљења да не може сматрати да не постоји непосреднија опасност; нарочито због могућности да на Медитерану ипак може доћи до регионалне конфронтације

⁶³ А ВИИ, ЈНА, арх. бр. 3202, р. бр. 1 и 2, депеша бр. 148/ 22. маја 1969. Текст означен курсивом тако стоји у документу. /На маргини овог телеграма Буловић је руком записао: „Зашто је „ВИ избегао одговор. Зар их нисмо довољно информисали?“ /

⁶⁴ Исто, депеша бр. 711/ 23. маја 1969.

Мишковић је изнио материјал којим располаже КОС. – Ради се о људима из Београда и Загреба (неколико из БиХ који живе у тим градовима) – који су на неки начин повезани са армијом.

Договорено да се ти материјали ставе на увид републичким руководством, као и за људе из других република уколико се таквим материјалима располаже.

Дискусија је била, по мом осећају добра. Констатоване су слабости у раду служба безб.

Потреба веће унутрашње кохезије – предложити потребне мјере нарочито у привреди.

Што се тиче ев. хапшења – хапсити оне за које постоје стварни докази, а оне који раде деструктивно треба политички раскринкати јавно.

Радити на побољшању односа са Грцима и Албанцима – као и са Италијом.

Информација која је упућена до општинских актива, помоћи ће да се озбиљније схвати реална ситуација.

Предлог – да се направи информација за чланове И. Б. (Извршног бироа ЦК СКЈ – прим. Н. П.) и Предсједништва као и за ужи број кадрова у републикама

Примједба друга Рибичића – у суботу –⁶⁵

Могли бисмо само претпоставити да је ова забелешка настала на неком састанку одржаном 1968. или 1971. године. Јасно је да је на састанку разговарано о хипотетичкој угрожености од Совјетског савеза и тражењу што бољих односа са Грчком, Албанијом и Италијом, као противтежа томе. Никаквих поузданих доказа, осим вербалног деликта генерала Хамовића и неслагања генерала Гошњака са увођењем концепције општенародне одбране нема да се било ко из врха ЈНА тих година припремао да позове трупе ВУ да интервенишу у Југославији.

Закључак

Војна интервенција пет земаља Варшавског уговора у Чехословачкој представља један од догађаја у поратној историји Европе који су обележили епоху „хладног рата“. Такозвана Брежњевљева доктрина о *ограниченом суверенитету* дошла је до свог практичног испољавања. Ова доктрина подразумевала је да земља-чланица ВУ не може да се независно понаша ни у унутрашњим нити у међународним релацијама. Држава-чланица било којег војнополитичког савеза, логич-

⁶⁵ Архив Југославије, фонд 512 (Лични фонд Вељка Влаховића), фасц. 10, II/4-а, лист 2.

но је да нема пун капацитет суверености, она се истог одрекла зарад других вредности и циљева које може постићи чланством у одређеној алијанси. У вези са тим је посебан проблем да ли је уопште могућ „ограничени суверенитет“ или пак свако парцијално окрњивање суверенитета заправо значи његово комплетно укидање?!⁶⁶

Војни упад пет армија у Чехословачку није наишао на плански и систематичан одговор Чехословачке народне армије и органа реда. Југословенски војни и дипломатски органи, као и изасланици Савеза комуниста, брижљиво су пратили и извештавали о превирањима у ЧССР. СФРЈ се током кризе није понашала као незаинтересовани посматрач, већ је подржавала ново руководство, прижељкујући да и оно крене путем „самоуправног социјализма“ по југословенском узору. Међутим, ствари су у Чехословачкој за само неколико месеци отишле предалеко, југословенски пример је превазиђен, практично је дошло до обнове вишепартизма, а комунисти су били истискивани са свих кључних позиција у друштву, највише у јавним гласилима. Након интервенције, југословенски врх је још неко време наставио да подржава политички курс који је владао у ЧССР између јануара и августа 1968. године, оштро се тиме замерājuћи Москви.

Dr Nenad Ž. Petrović, Researcher

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

THE JNA'S ASSESSMENT OF POLITICAL AND SECURITY SITUATION IN CZECHOSLOVAKIA AFTER THE INTERVENTION OF THE WARSAW PACT (1968–1969)

The military intervention of five Warsaw Pact countries in Czechoslovakia is one of the events in the postwar history of Europe that marked the era of the Cold War. The so-called Brezhnev Doctrine on limited sovereignty reached its practical manifestation. This doctrine meant that the member country of the WP cannot act independently either in national or in international relations. It is logical that member country of any military political alliance does not have full capacity of sovereignty. Member country renounced it for other values and objectives, which they can achieve by being members of a particular alliance. In connection with this there is a particular

⁶⁶ О томе в. Ненад Ж. Петровић, „Доктрина ограниченог суверенитета у хладном рату на примеру Чехословачке 1968. године“, *Страни правни живот*, 3, Београд, 2008, 59–76.

problem if the „limited sovereignty“ is possible at all, or does every partial violation of sovereignty actually mean its complete abolition?

Military invasion of five armies into Czechoslovakia did not meet the planned and systematic response of the Czechoslovakia National Army and law enforcement. The Yugoslav military and diplomatic authorities as well as envoys of the League of Communists, were carefully monitoring and reporting on the ferment in the former Czechoslovakia. During the crisis, Yugoslavia did not behave like a non interested observer, but it supported the new management, wishing it to take the path of a „self-governing socialism“ as well by the Yugoslav model. However, things in Czechoslovakia went too far in just a few months, the Yugoslav example was outdone, the multi-party system was renewed and the Communists were unseated from all the crucial positions in society, mostly in the media. After the intervention, Yugoslavia continued for some more time to support the political course that ruled in the former Czechoslovakia between January and August 1968, in that way getting on the wrong side of Moscow.

Критике и прикази

Славко Бурзановић

**МИНИСТАРСТВО ВОЈНО, ЗБОРНИК
ДОКУМЕНАТА (1879–1916),
ЦИД Подгорица, 2010. 572 стр.**

Почетком 2010. је, у издању издавачке куће ЦИД из Подгорице, објављена збирка докумената из домена проблематике црногорске војске с краја 19. и почетка 20. вијека, под насловом МИНИСТАРСТВО ВОЈНО, Зборник докумената 1879–1916. Зборник је приредио мр Славко Бурзановић, виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе.

Публиковање овог корпуса грађе представља значајан допринос изучавању једне од најважнијих тема историје Црне Горе – њене војне историје. Иако су операције црногорске војске из тог времена често биле предмет научног интересовања, методолошку празнину у приступу овом питању је увијек представљао недостатак објављених релевантних докумената. Без обзира да ли се тицао неког конкретnog сегмента војне историје, проблемског склопа или институционалног оквира, досадашњи историографски приступ се више одликовао жељом да се

обради тема, него да се представи документациона основа за њено истраживање. Тај изворни темељ сваког озбиљног историографског рада по питању црногорске војне историје није одговарајуће третиран.

Историјски оквир овог зборника се односи на последњи сегмент институционалног регулисања војних активности у Црној Гори. Књаз Никола је 1874. реформисао Сенат, оставивши му судску власт и увевши посебне управе. Тада основана војена управа је 1879. претворена у одјељење новоформираног Министарства, а одјељење је убрзо прерасло у Министарство војно. Законски акт, којим је регулисано његово устројство, донешен је тек 1903. Књажев први чиновник у војним пословима је био војвода Илија Пламенац, који је преко 30 година обављао своју дужност прво као управитељ војени, а након реформе 1879. до 1905. и као министар. Његови наследници су били бригадири Јанко Вукотић, Ми-

тар Мартиновић, Иво Ђуровић, Машан Божовић, и Радомир Вешовић, као и Андрија Радовић.

Објављивање зборника докумената *Министарство војно* приближава ово вријеме кроз додир са директним свједочанствима. На 570 страна је објављено 408 докумената, и то за период од 1879 до 1916. Ова грађа у највећој мјери потиче из фонда бр 9, *Министарство војно*, Државног архива Црне Горе на Цетињу, који садржи документе о овој теми закључно са 1903. годином. Остала докумената већином потичу из 80-ак других фондова овог архива, нарочито фондова који садрже архиву Врховне команде црногорске војске, разних војних јединица (дивизија, бригада и одреда), Стојеће артиљерије, Топништва, Управе војних телеграфа, војних судова, војне жандармерије, Команде ратних заробљеника, Дворске страже, Војних слагалишта, Војних станица, Интендантуре, Обласних интендантских одбора, Интендантских магацина, Контролне комисије, Војне болнице, војних гаража, Војне музике, коморских станица, Војничке школе, реквизиција (по општинама), комисија за преглед и уређење рачуна реквизиције и других. У Државном архиву се чува и грађа црногорских влада у емиграцији, која садржи и посебан дио о Министарству војном, односно, црногорској војсци у егзилу.

Од осталих институција које садрже документа о раду Министарства војног, а која су била од нарочитог значаја за период 1903–1916, истиче се дио личне грађе Илије Хајдуковића који се чува у Библиотеци Историјског института Црне Горе у Подгорици, као и фонд *Никола I*, Државног музеја на Цетињу.

Овај зборник представља први покушај систематског објављивања докумената о раду и организацији црногорског војног министарства. Поједина документа из овог домена су се наша у дјелима из ратне и дипломатске историје Црне Горе, с тим да су *Црногорски законици*, др Бранка Павићевића и др Радослава Распоповића, једини до сада објављени документациони корпус који пружа увид у ово питање до 1916. Дио докумената који је објављен у наведеном корпусу је нашао мјесто и у овом зборнику, али је упркос важности и тематској повезаности, предност овдје дата до сада необјављеним и истраживачима мање познатим документима. Међутим, управо је чињеница да је примарни фонд Министарства војног сачуван само до 1903, била одлучујућа да и дио докумената објављених у *Црногорским законицима* буде поново објављен и овдје.

Сама грађа коју овај зборник доноси свједочи о свим аспектима живота у Црној Гори. Друштво и држава су били доми-

нантно детерминисани војском, тако да се на овим страницама не налазе само путокази за проучавање војно-политичког оквира у којем је црногорска војска функционисала, већ и колико је она представљала огледало свакодневице и њених активних припадника, и њиховог непосредног окружења. Ови документи неће омогућити откривање неких нових, сензационалних података из области војне историје, али њихов садржај по први пут систематски показује наличје вој-

не организације и управе, њено мјесто у хијерархији вриједности и утицај на личну, животну сферу војника и официра. У земљи немаштине и сиротиње, несигурних граница и патријархалних друштвених механизма, војна традиција је представљала заједничку тековину свих слојева и група, тако да њено проучавање и даље остаје најкраћи пут за увид у опште одлике црногорског друштва.

Мр Иван Лаковић

Gobetti, Eric:

**L'OCCUPAZIONE ALLEGRA. GLI ITALIANI IN
JUGOSLAVIA (1941-1943), ROMA: CAROCCI
EDITORE, 2007, 260**

У новије време у Италији су се појавила поједина дела о италијанској окупацији на Балкану током Другог светског рата. Сва су укључена у један дискурс, у којем се покушава разбити слика *bravo Italiano*, значи једног „пристојног“ и „доброг“ Италијана, који је послат у рат против своје воље и који се у рату понашао пристојно.¹ Како већина аутора наглашава, слика *bravo Italiano* је после рата ширена по масовним медијима и потхрањивана аутобиографијама и сећањима бивших заповедника, али и обичних војника.² Паралелно са падом гвоздене завесе, слика *bravo Italiano* је пољуљана, иако су већ претходно постојале „пионирске студије“ о италијан-

¹ Filippo FOCARDI, La memoria della guerra e il mito del „bravo italiano“. Origine e affermazione di un autoritratto collettivo, *Italia Contemporanea* 220-1 (2000), 393-399, 396f. David BIDUSSA, Il mito del bravo Italiano. Milano 1994; Filippo FOCARDI, „Bravo italiano“ e „cattivo tedesco“: riflessioni sulla genesi di due immagini incrociate, *Storia e memoria*, 4 (1995), 55-83.

² FOCARDI, La memoria della guerra.

ској политици у запоседнутим подручјима и колонијама, које су ставиле у питање ову распрострањену представу.³ Истраживање је истовремено проширено на италијанску окупацију на Балкану. Откако је Луц Клинкхаммер (Lutz Klinkhammer) још 1997. године констатовао да недостаје „једна комплетна историографија фашистичке окупације у Хрватској, Албанији и Грчкој“,⁴ популарност ове теме расте, што доказује публикација неколико монографија и есеја.⁵

³ Angelo DEL BOCA, La guerra d'Abissinia. 1935-1941. Milano 1978; Angelo DEL BOCA, Gli italiani in Libia. Roma 1988; Enzo COLLOTTI / Teodoro SALA: Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e Documenti 1941/43, Milano 1974.

⁴ Чланак „Storici italiani siete parziali“, у: La Repubblica vom 26. Juni 1997, 40.

⁵ Enzo COLLOTTI, Sulla politica di repressione Italiana nei Balcani, in: Leonardo PAGGI (Ed.), La memoria del nazismo nell'Europa di oggi. Firenze 1997, 181-211; Enzo COLLOTTI, Sul razzismo antislavo, у Alberto BURGIO (Ed.): Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945. Bologna 1999, 33-61; Davide RODOGNO, Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa

Док већина радова има за циљ покривање целог подручја Балкана, Ерик Гобети (Eric Gobetti) се у својој дисертацији, објављеној 2007. године, посветио само једном малом подручју: од Италијана окупираном делу „Независне Државе Хрватске“, између Далмације и демаркационе линије. Он проучава италијанску окупацију, уместо у целој регији, у два њена важна центра, који имају мешано становништво: Книн и Мостар. У центру његовог истраживања налазе се односи италијанске армије према хрватским властима, као и према становништву. Са једне стране истражује стратегије италијанских официра и са друге стране механизме који су се развили током контаката са савезницима Италијана, са усташама и четницима. Даље се испитују и односи са становништвом, са војницима других армија, као и са локалним вођама (15). Из тог разлога аутор анализира документе у Хрватској стационарне 2. армије и разних југословенских протагониста из архива у Риму, Београду, Загре-

(1940–1943). Turin 2003; Brunello MANTELLI: L'Italia fascista potenza occupante. Lo scacchiere balcanico. Trieste 2002 (*Quale storia – Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, 30 (2002) 1); James H. BURGWYN, *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941–1943*. New York 2005; MacGregor KNOX, *Das faschistische Italien und die „Endlösung“ 1942/43, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 55 (2007) 1, 53–92.

бу и Мостару, као и разне књижевне изворе као што су мемоари или дневници.

Преглед је подељен у четири дела, при чему се испред три главна дела налази тематски и методички увод. У њему се посебна пажња посвећује националним проблемима у Југославији пре 1941. године, италијанској политици према Југославији у то време, као и регијама које се истражују, Крајини и Херцеговини. Три главна дела су поређана хронолошким редоследом, чини се као да су границе између њих изабране својеволјно и из тог разлога нејасне. Грубо се може рећи да се главни делови баве са по једном годином окупације. Сваки главни део састоји се од два до пет поглавља, која су даље подељена у највише 18 потпоглавља. Тако настају веома кратке текстуалне и смисаоне целине, које се чине као енциклопедијски чланци, шта омета ток читања. Испред делова о истраживањима налазе се лингвистичке напомене, да би се италијанском читаоцу олакшао правилан изговор југословенских појмова, као и попис скраћеница и скраћенице коришћених архива и фондова. На крају се налази опширни попис литературе, који поред коришћених докумената и литературе наводи и мемоаре, чак и филмове.

Први део се бави догађајима из 1941. године и подељен је у пет поглавља. У њима се једно

после другог одрађују окупација, прогон од усташа, устанак, италијанска поновна окупација хрватских подручја до демаркационе линије са Немачком и коначно „партизанска јесен“. При томе аутор јако добро разрађује чињеницу како су зверства усташа довела до првих спонтаних устанака прогоњених Срба. Истовремено су ова делања отуђила усташе од Италијана и положила камен темељац скорањем приближавању Италијана српским устаницима и склапању примирја са њима. Тиме је 2. армија за себе и за савезничку хрватску државу створила тешку ситуацију, у којој је сама стално морала да посредује између фронтова како би осигурала латентни статус кво (стр. 84).

Други део састоји се од четири поглавља. У прва три обрађује се тежак заједнички живот Италијана, усташа и четника. При томе Гобети образлаже да алијанса између Италијана и четника није била импровизирана, него од обеју страна свесно намењена за дужи временски период (116). У вези са сарадњом четника и усташа он наводи као пример локалне споразуме кратког трајања и идентификује у алијанси између четника и Италијана највећу препреку за стварање веће алијансе. Коначно, Италијанима се не би допало приближавање српске и хрватске стране (119). У последњем поглављу Гобети се помало на-

гло посвећује италијанским војницима и истражује настајање слике о Италијанима као „brava gente“ (пристојни људи). Њеном ширењу су, по Гобетију, допринели не само мемоари италијанских официра и војника и италијанска историографија, него и комунистичко-југословенска историографија, зато што се у њој наглашава разлика између немачке и италијанске окупације (175). Током окупације званична пропаганда је италијанског војника класификовала „по природи као доброг“, а непријатељ је представљен као варварин и дивљак. При томе је направљена јасна разлика између словенских народа: Срби су виђени као „ратничка раса“, а муслимани су често класификовани као опортунисти. Италијанске војне и логистичке слабости, у комбинацији са недостатком индоктринације војника, њихова слаба борбеност, помоћ коју су пружили становништву, као и њихове љубавне авантуре, такође су допринеле слици Италијана као „brava gente“.

Последњи део обухвата још само два поглавља, која се баве операцијом Weiss и крајем италијанске окупације. Гобети описује како је операција Weiss, са повлачењем Италијана и превише спорим напредовањем Немаца, све више постала битка у грађанском рату између партизана и четника. На крају су партизани промарширали кроз

Херцеговину, коју су контролисали четници, у правцу Црне Горе и однели коначну победу над четницима, који се 1943. године више нису могли надати помоћи 2. армије, да би их као 1942. године још једном обновила (221).

Гобети презентује анализу италијанске окупације у НДХ, која посебно расветљава однос Италијана са усташама, као и са четницима. Насупрот распрострањеном мишљењу да је италијанска политика стратегијом „завади па владај“ покушала да нахушка четнике против Хрвата, Гобети убедљиво тврди да италијанска политика од почетка није била кохерентна и да јој се зато не може приписати јединствена стратегија. Он у својој локалној студији показује да је италијанска политика зависила од многих фактора и да је обликована компромисима, које су често правили локални команданти, те да није следила директиву из Рима. Тиме његов истраживачки рад обогаћује низ дела о италијанској окупацији на Балкану једном локалном перспективом.

Треба посебно нагласити да он, као један од првих италијанских историчара, у своје истраживање укључује и југословенске изворе и књижевност – мада је нагласак на италијанским изворима – чиме његово истраживање постаје још уравнотеженије. Жалосно је да се многе теме само кратко начињу, као на пример социјални састав оба покрета отпора, покушаји придобијања муслимана или пропаганда, коју су све стране користиле. Овде би овај рад профитирао од више дубине.

Са својим пажљивим истраживањем италијанске окупације у НДХ Гобети коначно доприноси промени мита „brava gente“, без једноставног преокрета. Италијански историчар Раул Пуло (Raoul Pupo) је једном захтевао да историчари престану да покушавају да идентификују „истину“ између доброг и лошег имиџа Италијана на Балкану, те да покушају да разумеју истовременост обеју слика, које су толико типичне за италијанско присуство на Балкану.⁶ Мишљења смо да је Гобети успео да покаже ову истовременост.

Санела Хоџић

⁶ Raoul PUPO, *Slovenia e Dalmazia fra Italia e Terzo Reich 1940–1945*, у: Brunello MANTELLI (Ed.): *L'Italia fascista potenza occupante: lo scacchiere balcanico*. (*Qualestoria*, Vol. 30, No. 1, 2002), 129–141, овде 136.

Бојан Б. Димитријевић

**МОДЕРНИЗАЦИЈА И ИНТЕРВЕНЦИЈА,
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ОКЛОПНЕ ЈЕДИНИЦЕ
1945–2006, ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ
ИСТОРИЈУ, БЕОГРАД, 2010, 406**

Историјат оклопних јединица у Југославији једна је од оних тема које, поред војних и цивилних историчара и војних експерата, изазивају интересовање широког круга љубитеља војне технике и историје, како у Србији, тако и ван њених граница. И поред постојања једног обимног прегледа развоја оклопних јединица југословенске војске у периоду од 1945. до 1985, који је дао пуковник мр Манојле Бабић у едицији *Развој оружаних снага СФРЈ*, књига Бојана Димитријевића представља несумњиво значајан научни искорак у уобличавању ове теме, и то не само за период од 1985. до 2006. године, који до сада није обрађиван, већ и за читав период који је у фокусу истраживачких напора аутора. О томе свакако сведочи и обим коришћених архивских извора, штампе и новине литературе, како домаће, тако и стране провинијенције, која се у делу Б. Димитријевића на стручно валидан начин пре-

зентује научној и широј читалачкој јавности.

Књига Бојана Б. Димитријевића састоји се од Увода, девет поглавља (Стварање оклопних јединица Југословенске армије (стр. 13–45), Искушења раскида са Совјетским Савезом (стр. 47–56), Америчка војна помоћ – нова епоха у развоју оклопних јединица (стр. 66–94), Оклопне јединице у новој концепцији одбране, према плану Дрвар 1959 (стр. 111–142), Реорганизација Дрвар – 2 1964. године (стр. 143–172), Развој оклопних јединица ЈНА после совјетске интервенције у Чехословачкој 1968 (стр. 189–227), Оклопни род ЈНА у последњој деценији социјалистичке Југославије 1980–1991 (стр. 238–264), Оклопне јединице ЈНА у рату 1991–1992 (стр. 277–306), Оклопне јединице у Војсци Југославије (стр. 315–362), закључка, пет докумената у прилогу, списка извора и литературе, скраћеница и кратке белешке о аутору. Књига је штампана у тврдом повезу и илустрована са 202

оригиналне фотографије, углавном из фото-центра листа „Одбрана“, приватних архива и Webb сајта „Srpski oklop“.

И поред тога што је костур историјата развоја ОМЈ већ био урађен напорима М. Бабића, а набавка оклопних борбених средстава из америчке војне помоћи у раду И. Лаковића, мора се истаћи да то не умањује вредност ауторових напора да на до сада неистраживаној архивској грађи ту слику догради и да јој животну реалност, указујући на све проблеме, од недостатка и недовољне обучености кадрова, проблема са одржавањем технике, недостатком резервних делова и томе слично. То су изазови са којима се суочавају припадници рода ОМЈ и у савременим условима, те је због тога важност овако направљене реконструкције прошлости још и већа. Ту је такође и у потпуности обрађена прича о покушајима југословенских војних стручњака с почетка педесетих да произведу сопствени тенк, што ће југословенској војној индустрији поћи за руком тек почетком осамдесетих година двадесетог века. Може се рећи да је књигом Бојана Димитријевића историјат развоја ОМЈ у социјалистичкој Југославији од 1945. до 1991. готово у потпуности завршен.

За нас свакако најинтересантнији остаје део који се бави догађајима у развоју ОМЈ најближим савремености. То су по-

главља која се односе на ратове деведесетих и развој ОМЈ у Војсци Југославије до 2006. године. Део о ратовима 1991–1992. рађен је на основу постојеће мемоарске и публицистичке литературе са простора бивше СФРЈ (Д. Марјан, Ј. Јанша, В. Предојевић, К. Колшек, М. Шпегел, М. Секулић), војне штампе и усмених изјава учесника (С. Илић Герила, Ч. Бранковић, М. Мојсиловић, Д. Колунџија, С. Ковач М. Ђорђевић, М. Јанковић, М. Николић, Д. Савић, Ж. Глишовић, и С. Ђорђевић), док су за период развоја ОМЈ од 2000. до 2006. године коришћена документа из Генералштаба Војске Србије (Кабинет начелника Генералштаба, Управа за планирање и развој, Оперативна управа, Савет ОМЈ) и Министарства одбране (архива III управе ГШ/ Управе за организацију СЉР 1949–2006). Последње поглавље свакако је и најзначајније, јер су за његову реализацију коришћена документа која још дуги низ година неће бити доступна истраживачима. У прилозима на крају књиге аутор даје списак модела трофејних оклопних и гусеничних средстава заплених 1945. године (прилог 1), оклопних и гусеничних средстава у употреби у ЈА/ЈНА/ВЈ од 1945. до 2006. године (прилог 2), Реконструкција Регистра борбених возила у ЈНА (прилог 3), Преглед организације, локације и бројног стања ОЈ 1962. године (прилог 4) и Стање борбе-

них возила у Војсци Србије и Црне Горе марта 2004. године (прилог 5). Димитријевићева књига, делом заснована на претходним истраживањима (М. Бабић, И. Лаковић, рукописи генерала М. Ђорђевића, М. Мојсиловића и М. Симовића, заоставштина пуковника С. Софронића) добро утемељена на објављеној (седам зборника докумената) и необјављеној архивској грађи (12 фондова из три архива, Министарства одбране и Генералштаба), штампи (19 листова) и литератури (21 научни и новин-

ски чланак и 92 монографије), представља свакако до данас најбољи и најсвеобухватнији приказ развоја оклопних јединица на нашим просторима од 1945. до 2006. године. Иако књига обилује фактографијом, техничким детаљима и војничком терминологијом, она ни у једном тренутку не изазива замор код читаоца, па је стога као занимљиво и узбудљиво штиво препоручујемо и ширем кругу читалаца.

Капетан мр *Далибор Денда*

Документи

Др Душица Бојић, научни сарадник
ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ, БЕОГРАД
E-mail: dusicabojić@yahoo.com

ДНЕВНИК РИСТЕ ТРИПКОВИЋА (из српско-бугарског рата 1885)

Уводне напомене

У оквиру Збирке Архивске грађе Историјског музеја Србије чува се ратни дневник Ристе Трпковића из српско-бугарског рата 1885. године, заведен под инвентарним бројем АГ, 1641.¹

У њему су описани време и догађаји од 25. септембра до 16. децембра 1885. године (по јулијанском календару), на потезу Тимочке дивизије према Кули и Видину.² У саставу ове војске учествовали су Неготинци, Зајечарци, Ресавци, Јагодинци, Параћинци, Књажевчани...

Бројна мемоарска грађа везана је за бугарско-српски рат: М. Богатинчевић, *Белешке о раду Коњичке бригаде у пату с Бугарима 1885*, Београд, 1886; Д. Ђурић, *Српско-бугарски рат 1885/86 (са војноекономског гледишта)*, Београд, 1886; С. Грујић, *Рат Србије и Бу-*

¹ Дневник Ристе Трпковића, добијен је путем поклона у фебруару 1986. године, када је и договорено да се објави у неком наредном издању *Зборника Историјског музеја Србије*. Године су пролазиле, редакције Зборника су се више пута промениле, колега Ђорђе Митровић, који је примио овај поклон, отишао је у пензију, па је тако објављавиње овог невеликог али ипак интересантног и аутентичног бележења српске историје остало заборављено.

² Дневник има свој прилично динамичан ток, али се нагло прекида. Чини се да недостаје само последња страница. Ово је једина аутентична архивска грађа у виду дневника о српско-бугарском рату 1885. године која се налази у Историском музеју Србије.

гарске, 1885. *Операције Шумадијске дивизије*, Београд, 1885; С. Грујић, *Сливница*, Београд, 1887; П. Путник, *Битка пиротска*, Београд, 1890; С. Радосављевић, „У Видину“, *Ратник*, 1886, књ. XVI, 41–72, 115–146, 169–195; Ј. Бокић, *Моје успомене*, Београд, 1888; М. Динић, „Из рата 1885. године“, *Потпора*, бр. 33 од 26. априла 1897; М. С. Магдаленић, *Слике из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877–1878. и 1885–1886. године*, Београд, 1911; „Дневник поручника Степана Степановића о борбама 1. батаљона 12. пешадијског пука од 15. до 27. новембра 1885. године“, у: *Ратни дневници*, књ. 1. приредио Р. Бојовић, Чачак, 1996. Поред ове може се претпоставити да постоји и многа друга необјављена архивска грађа.

*

Године после Берлинског конгреса (1878) донеле су Србији и кнезу – краљу Милану Обреновићу приличну неизвесност. Иако је тада Србија постала међународно призната, остала је без дела територија које је у српско-турском рату војним путем добила. Краљ Милан и бугарски кнез Александер Батенберг били су у затегнутим односима, а уплитање Великих сила у односе на Балкану није јеђавало.

Непосредни повод за српско-бугарски рат 1885. године било је присаједињење Источне Румелије Бугарској.³ Сама Бугарска била је изненађена одлуком Великих сила да јој припоје значајне северне територије. Краљ Милан је одмах по овим догађајима у Бечу изнео свој став – да Србија неће својом пасивношћу дозволити поремећај равнотеже на Балкану, пошто је Бугарска овим уједињењем територијално постала душло већа од Србије и тиме је представљала опасност за Србију, а посебно за њене интересе у Македонији.

По савету Беча и Енглеске, бугарски кнез покушао је још једном да се објасни са краљем Миланом Обреновићем. Упркос неспремности, Милан је одбацио преговоре и своју политику окренуо ка рату, чији је циљ био да се добије територијална накнада на рачун бугарског уједињења.⁴

Краљ Милан покушао је да направи договор са Грчком, али је ипак Србија у овај рат ушла сама, 14. новембра 1885. године, војно неспремна, без икакве дипломатске припреме, не потписавши никакав савез са другим балканским земљама.⁵

³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, трећи део, Београд, 1989, 153.

⁴ Исто, 155.

⁵ У државној каси Србије за рат је било свега 60.000 динара, па су припреме покривене из закључених зајмова у иностранству око 24.000 000 динара.

*

Кроз стајаћу војску до почетка рата прошло је свега 28.000 војника, у које су се рачунали и они који су прошли скраћену обуку од месец дана до пет месеци. Србија је тада мобилисала активну војску I позива и трећину II позива, укупно око 61.000 војника и 132 топа. Највећи део народне војске остао је код својих кућа пошто се претпостављало да ће Бугари бити лако побеђени. Поред тога, краљу Милану било је врло важно да после Тимочке буне 1883. године више не даје оружје резервистима из народа. Војска је била лоше вођена, са slabим заповедничким кадром на чијем челу се налазио краљ Милан као врховни командант, а народ је ишао у рат без имало одушевљења.⁶

У овом рату Тимочка дивизија, која се помиње у *Дневнику Ристе Трпковића*, бројала је укупно око 10.000, а Тимочка војска око 15.000 људи и била је распоређена од Зајечара према Видину.⁷

Концентрација српске војске завршена је до 26. октобра, а до 30. октобра избила је на границу са Бугарском. Главнина војске била је на потезу Свође – Пирот – Бела Паланка, где је од 5. до 7. новембра у борбама код Сливнице била поражена и потиснута од Бугара.

Део Тимочке дивизије који је наступао од Зајечара избио је 15. новембра пред Кулу, одакле је одбацио бугарски Кулски пододред ка Видину. Ноћу између 15/16. новембра бугарски новоформирани одред прешао је Тимок код Брегова и угрозио Зајечар, али је одмах, уз обостране губитке, одбачен на десну обалу Тимока. Борбе у рејону Куле настављене су 16. новембра, бугарске снаге претрпеле су неуспех и у нареду су се повукле ка Акчару и Видину.⁸ Делови Тимочке дивизије избиле су 22. новембра пред Видин. Српска војска је 23. новембра отворила ватру на тврђаву и град.

Са друге стране, делови Тимочке дивизије од Књажевца прешли су бугарску границу, главнина на Кадибогазу, а слабији делови на Св. Николи, са намером да се обе колоне састану пред Белоградчиком. Пошто су 16. новембра главну колону одбациле јаче бугарске снаге од Белоградчика према Књажевцу, помоћна колона се повукла.⁹

⁶ В. Ђоровић, исто, 156.

⁷ Владимир Ђоровић, *Историја српско-бугарског рата 1885*, књ. 1, 80; Живојин Мишић, *Вештина ратовања*, Београд, 1993, 335; У саставу Тимочке дивизије налазили су се III, VIII, XIII, активни пешадијски пук, као и један батаљон VII активног пешадијског пука. Коњица је имала дивизијски ескадрон и два ескадрона II позива, артиљерија две пољске батерије Тимочког пука и једну брдску батерију, укупно 16 топова.

⁸ У *Дневнику* је наведено да је после потписивања примирја, током повлачења српске војске, II ескадрон Тимочке дивизије стављен под команду српске Кулске посаде и Г. П. Најдановића.

⁹ Помоћне снаге наступале су код Књажевца и то 14. пешадијски пук II позива. Код Зајечара је био 3. и 13. пук I и 8 пук II позива, а код Неготина 9. и 13. пук II

У борбама 26. и 27. новембра Бугари су заузели Пирот, пошто су принудили српске снаге да се повуку на линију Костур – Суводол – висови западно од села Темске.

На интервенцију великих сила, непријатељства су обустављена 28. новембра, а примирје је закључено 29. новембра 1885. године.¹⁰

Срби су напустили бугарске територије 6. јануара, а Бугари српске 8. јануара 1886. године. Овај рат завршио се великим српским неуспехом. Уговор о миру потписан је 2. марта 1886. године у Букурешту, а Србију је заступао Чедомиљ Мијатовић.¹¹ Ратне отштете није било, стање је враћено на оно пре сукоба, а Бугарска је добила ратну сатисфакцију у облику признања персоналне уније и уједињења Бугарске са Источном Румелијом.

*

Дневничке белешке које су остале из овога рата сачинио је Риста Трпковић,¹² ађутант капетана С. Димитријевића, команданта II коњичког ескадрона Тимочке дивизије, коју је водио артиљеријски пуковник Илија Ђукнић, док је командант Тимочке војске био ђенерал Милојко Лешјанин. У белешкама се, поред осталих, највише помињу командант Куле Димитрије Видојковић¹³ и Павле Најдановић,¹⁴ а у саставу II ескадрона потпоручник Ђока Брачинац, заставник Љуба Трифунац и капетан Жујевић са својим ескадроном.¹⁵

позива. На том фронту налазио се бугарски Северни одред груписан по пододборима (бреговски, кулски, берковачки и градски, са општом резервом код села Извор) укупне снаге око 10.000 војника и 31 топ.

¹⁰ Део Тимочке дивизије II позива разбијен је код Белоградчика и натеран на повлачење.

¹¹ Чедомиљ Мијатовић (1842–1932), политичар, књижевник и историјар. Заузумао је истакнуте државне функције у време кнеза – краља Милана Обреновића. Један је од оснивача Напредњачке странке. Као министар спољних послова, без знања осталих чланова владе, потписао је тзв. Тајну конвенцију 1881. са Аустроугарском. После српско-бугарског рата 1885. године био је главни делегат када се потписивао мир у Букурешту. После абдикације краља Милана није се више враћао на место министра, али је дуже време био посланик у Лондону и Цариграду.

¹² Аутор дневника је деда по мајци некадашњег председника САНУ Павла Савића, нуклеарног физичара, једног од проналазача нуклеарне фузије заједно са Иреном Жолио-Кири.

¹³ Војни архив (у даљем тексту ВА), Распоред и ранг листа официра и војних званичника, у даљем тексту РП – за 1884. годину, к. 1, Ф. 1, док. 2/1, стр. 101; РЛ за 1888, док. 3/1, стр. 151. Димитрије Видојковић, коњички капетан I класе од октобра 1882.

¹⁴ ВА, РЛ, к. а, ф. 1, док. 2/1, стр. 91; Павле Најдановић, пешадијски мајор од маја 1881. године.

¹⁵ ВА, РЛ, к.1, ф. 1, док 2/1, стр. 101; Ранг листа од 1884. Постоји податак о капетану II класе од октобра 1882, Максиму Жујевићу.

Из ових, на први поглед не много важних записа, састављали су се извештаји за ђенерала Лешјанина о кретању српске војске, значајним и мање значајним операцијама које су се одвијале преко границе кроз велики број бугарских места.¹⁶ Наведена грађа односи се на главну (Нишавску) војску, која је изгубила једну једину битку на Сливници, чиме је Србија изгубила читави рат. Успомене припадника Тимочке војске су веома ретке, скоро да их и нема, па су због тога дневничке белешке Ристе Трпковића драгоцене. Оне са војног аспекта не доносе ништа посебно ново, али говоре о помоћним српским снагама које су заузеле Кулу и њену околину, видинску и добар део белоградичке околине и припремале се за напад на Видин.

У дневнику се помиње померање I и II ескадрона, који су пролазили кроз Велики Извор, водиле борбе за Кулу, ишле кроз Старопатинце, Раковицу, Влаховић, Вратарницу, Кадибогаз, Нови Хан, Ћиријево, Назрамелу /Чургов/, Белу Раду, Видбол, Синаговце, Водно, Пусовицу, Гранди, Макреш, Урбабинце, Шишму /Турчин/, Осмалиј /Александровац/ Цедере, Влачак, Влахово, Рабишу, Кладирупе, Острокапце, Грамади, Милчинач, Тодорце, Бранковце, Лагошце, Пседерце.

Пролазећи кроз већину ових бугарских села српска војска углавном није водила значајне борбе, пошто су сеоски кметови истицали беле заставе предајући се мирним путем. Тиме су спречили беспотребне погибије цивилног становништва и уништења покретне и непокретне имовине. Из дневника се јасно види да су та села била углавном насељена српским становништвом.

Забележен је и пораз Тимочке војске II позива код Белоградчика, али и успеси код Куле и померање непријатељских снага до самих капија Видина.

После објављеног примирја српске трупе су се вратиле у Србију, прешле границу код Вражогрнаца, ишле ка Зајечару, уз Тимок до Малог Извора, према Књажевцу и Бањи, где се дневник прекида.

У дневнику је као последњи датум забележен 16. децембар 1885. године. После тог дана није се догодило ништа важно везано за извештавање ђенерала Лешјанина. Војска је већ била разоружана и распуштена, али ипак остаје утисак да је дневник недовршен и да у њему недостаје барем последња страница, за коју се само може претпоставити да је изгубљена.

¹⁶ Генерал Милојко Лешјанин (1830–1896), више пута министар војни (1873, 1880–1882), начелник генералштаба, професор и управник Војне академије (1859–1868, 1874–1875. и 1880). Био је командант Тимочке и Моравске дивизије 1877–1878, потписао је турску предају Ниша 29. децембра 1878.

ДНЕВНИК

Требовали смо

25.	септембар	за 79 људи	леба	39 ½ пор.
"	"	"	месо	23.700
26.	септембар	за 79 људи	леба	79
			месо	23= 700
	Није добивено	73. коња	сено	365 = "
			зоби	292
27.	"	за 79 људи	леба	79
			месо	23.700
		71 коњ	сено	355
			зоб	284
28.	септембар	за 79 људи	леб	79
			месо	23.700
		за 70 коња	сено	350
			зоби	280
29.	септембар	81 војник	леба	81 пор.
30.	септембар	82 војника	леба	82
			месо	24.000
		75 коња	сено	375
			зоби	300
1.	октобар	84 војника	леба	84
		"	месо	25.200
		75 коња	сено	375
		"	зоби	300
2.	"	81 војник	леба	81
		81 војник	месо	24.300
		72 коња	сено	360
			зоби	288
3.	октобар	на 82 војника	леба	82
		"	месо	24.600
	није примљено	"	/лука/	"
	" "	"	/соли/	"
	" "	73 коња	сено	365
			зоби	292 к.
4.	октобар	на 83 војника	леба	83 пор.
	"	"	месо	24.900
		74 коња	сено	370. "
	"	"	зоби	296 "

5.	"	на 78 војника	леба	78 пор.
		"	месо	23.400
		69 коња	сено	345
		"	зоби	276
6.	октобар	77 војника	леба	77 пор.
		"	месо	23.100
		69 коња	сено	345
			зоби	276
7.	октобар	118 војник	леба	118
			месо	35.400
		111 коња	сено	555
			зоби	444
8.	октобар	119 војник	леба	119
			месо	35.700
		115 коња	сено	575
			зоби	460
			и 2 метара дрва	
9.	октобар	119 војник	леба	119
			месо	35.700
		115 коња	сено	575
			зоби	460
10.	октобар	119 људи	леба	119
			месо	37.700
		115 коња	зоби	460
			сено је примљено у Зајечару	575
11.	октобар у Зајечару	116 људи	леба	116
			месо	34.800
		113 коња	сено	565
			зоби	678

Зоб је добивано увећану порцију стога што је наређено тако од команданта Дивизије.

Коста Н. Митровић
српски писар у Н. Хану

Симеон Стојановић из Видина што је реквирирано за Буг.
војска, улица Цар-Петрова бакал.

3/11 1885. године

У ½ 10 сати прешли смо границу, предузет је напад на Кулу и наш дивизион II позива одређен је у авангарди [Ова реченица је у у забелешкама прецртана].

Одкомандовани код нач. Стан

Васа Ђорђевић

Петко Крстић

Вељко Митровић

Манојло Минић

Панча Цветковић

Еленко Станковић без ком.

Иван Радосављевић

Радослав Миливојевић без ком.

4/11 за 5.

4. Храну примили смо од начел. станице само зоби

5. само леба

6. ништа по [нечитко]

7. у Н. Хану

3/11. 85. год.

Рањен у левој нози

Мика Д. Николић из Рогљева, срез и округ Крајски I ескадрон.

II

Коњ рањен у леву задњу ногу и остао на бојишту, Јована Стојановић из Нишора [нечитко]

II

и коњ Милорада Ракића из Бујмира лако рањен у слабине

I

Ђорђа Радекановића коњ заробљен је пре први редут у борби данашњој заробили смо 12 војника

4/11. 1885. год.

Нападнути смо са три стране од непријатеља око 10 ½ сати и жестоко се бијаше устремила на нас тако да је и комора у опасност била да се није наша коњица у роју појавила на наше десно крило и тиме поплашени повукли се у лево на око три сата почеше одступати у највећем нeredу. И ми добијемо заповес да их гонимо. Ми смо их гонили више од 1 ½ сат и том приликом заробили 25 војника са оружјем а заробљеника је било на целој линији 20 официра и до 1200 војника. [нечитко]

5/11. 1885. год.

Данас добијемо заповест да се кренемо у одређеном правцу ради посматрања земљишта непријатељско, и упутисмо се у 2 ½ сати из Куле са путовође, Вучу Петровића из Извора, Јанча Ганчов из М. Извор и тако стигосмо око пет сати. У селу Старопатинци, где будемо добро примљени, и пошто проверисмо најпре село заузесмо висове истурили своје шиљбоке но од мештана дознасмо да је непријатељ лево од нас на два сата концентрисани. Ми смо били сви у приправу сти да не би били изненађени од непријатеља и ту преноћисмо.

6/11. 1885. год.

Из Старопатинци пођосмо око 9 ½ сата, са истим путовођама, даље. Но из исто село повели са собом као таоци и кмета овога села Јована С. Николића, Вучу Младеновића и Цаку Спасића, и стигосмо у Раковицу у ½ 1 сат гди су нас дочекали белим барјаком кмет са још неколико мештана, ту смо одсели и одморили до 4 ½ сати па одатле повели са собом као таоце ове председника Тису Петровића, Нетка Цековића и Првана Димитријевића и продужили за село Влаховић где смо стигли у 6 и 15 минута. Ту смо остали да преноћимо што смо и урадили.

7/11. 1885. год.

Из села Влаховића пођосмо у 7 сати и узели као таоце кмета Јоле Марков, Крсту Влчу, Тода Крстин, и стигосмо у 9 сати у Реановци, где смо дочекани као и у остала села са белим барјаком, па одатле пођосмо са таоцима њиовим. Кметом Тошом Младеном одма даље, а стигли у 12 сати у Кадибогазу гди затекосмо нашу војску II позива која је јуче на Белоградчик разбивена и ту смо седели до 4 сата, па одатле пођосмо у Нови Хан у ½ 8 сати гди смо преноћили. Сутра дан ту седели до 12 11 сати па одатле почели даље, у Вратарници дознасмо да у селу Ћиријево

8/11. 1885. год.

има на окупу њиови ополченци. Ту смо стигли у $\frac{1}{2}$ 4 сата заузеле село прегледали сваки вис и стража побегла побегла од наше патроле, над селом дочека нас кмет са мештане и белим барјаком као и свуда, ту наредисмо да се оружије и муниција одма покупи, и са собом као таоце поведосмо кмета истог села, Андреју Целов, Никола Цвети, Војча Петров и кренусмо се у 4 сата даље. Четовођа, име му је Ванча Петров, команданту му је име Лала Мијов. Тако стигосмо у Кули у 9 сати увечер ту преноћисмо и сутра дан у 3 сата после подне добијемо заповест и кренемо се из Куле правцем ка Видину.

9/11. 1885.

И тако у $\frac{1}{2}$ 11 сати стигосмо у селу Назрамела /Чургов је сада зову/ ту се одморисмо од 10 до $\frac{1}{2}$ 2 сата, и онда добисмо заповест да се приближимо ка Видину и стигосмо у $\frac{1}{2}$ 3 сата у Вид-болу и ту остасмо да ноћимо. Сутра дан одосмо у Белу Раду и ту смо седели до 4 сата, па се поново вратисмо у Видболу на конак.

12 у вторник око 10 сати отпоче жива ватра на целој линији према Видину гди су се наши храбро борили и отрерали непријатеља скоро до саму варош, борба је трајала до 6 сати увечер, гди је војска сва и остала да преноћи на узетим позицијама ми се вратисмо поново на ноћиште у Видболу. Преко ноћ добијемо заповест да пошаљемо две јаке патроле пут Видин-Белоградчик и Кула Белоградчик да осматра. И тек што се оне кренуше у 6 сати изјутра, **13.** текућег добијемо и ми заповест да се и ми са осталим коњаницима кренемо пут Кула-Белоградчик. Ми се из Видбола кренемо тачно у 9 сати изјутра, о око 10 сахата стигнемо у село Пусовице, па прођосмо испод села Синаговце, испод Водна, и стигосмо у селу Гранди тачно у 1 сат, ту наредисмо кмету да сместа отера непријатељске 7. кара-са гранатама што је непријатељ бегајући оставио, као и 8 сандука муниције пушчане, 17 пушака и једна кола наша што је ту изостала, па одатле, кренемо се у 3 сахата ка селу Макрешу и дођосмо близу села, осмотрисмо са виса колико се очима могло видети, направисмо један круг у десно и вратисмо се на конак у Урбабинци, ту остасмо да ноћимо, известимо о нашем путовању Г. ђенерала Лешанина, и команданта Куле Г. Д. Видојковића и легосмо да се одморимо от тешког путовања, но тек што заспасмо донесе нам коњаник од команданта Куле писмо у коме нам се јавља да је услед колективне ноте великих европских сила, а по наређењу његовог величанства краља као врховног команданта целе војске обустављено непријатељство и тужи ми се да смо до **14.** у 9 сати кренусмо се напред на Раковици и стигосмо у 12 сати, ту се мало одморисмо, па пошто добисмо

уверење да непријатељска патрола се није овуда никако видјела од кад смо ми још 6. тек прошли овуда, онда упутисмо једну јаку патролу од 8 људи, до села Влахово, и пошто се патрола вратила, јави нам да и тамо све мирно и да ништа ново нема. Ту остадосмо да ноћимо, али посла-смо две јаке патроле и то једна преко Влахова па висом право на Макреш, а друга преко Урбабинце опет у Макреш ту се ове патроле састале и натраг преко ноћ у $\frac{1}{2}$ 3 сати вратили се и јавили да ништа ново[нема] код села Шишма /Турчин/ и стиго смо у $\frac{1}{2}$ 12 сати. Ту се мало одморисмо и кренусмо даље на Макрешу, гди стигосмо у 2 сата ту на коње ручасмо и кренусмо се даље ка /Осмалији/ Александровац. Стигли смо у 4 сата испод села и ту код воденице чекасмо другу патролу.

Сељаци из Старопатнице

Јован С. Николић из села Старопатнице председник општине.

Вуча Младеновић из исто село први човек у селу.

Цека Спасић из истог села.

Сељани из Раковице

Јован Драгановић дао леба и сира војсци.

И Никола Богдановић давао је сира и леба.

Из Раковице таоци

Председник Таса Петровић

Нетко Цоковић

Прван Димитријевић

Мита Петковић из Лез Паланке

Из Влаховића

Кмет Јоле Маринковић

Крста Влча

Механ Никола ...[нечитко]

Из Урбабинци

Филип Димитров добар и газда човек

Јован Цонин из Влахова

кнез из Рабиша

која је у исто време јутрос пошла преко Влахова, Рабиша, Кладирупа, Острокапца и стигла у 5 сати на одређено место испод Александровца, код попадије, па одатле сви скупа вратисмо се преко села Влчак у Урбабинце. Преко ноћ у 10 сати ту застасмо и командира I Ескадрона, гди остасмо да ноћимо.

Сутрадан **16.** т. месеца упутисмо опет две патроле и то једну у Раковицу, а другу до попадији. Али се тога дана остали одморили, патроле се увече вратише и јавимо да ништа ново нема.

17. изјутра упутисмо опет истим правцем две патроле гди су јуче били, но у 9 сати добијемо заповест од Г. ђенерала да се са рестом коњицом кренемо правцем ка Османлији и даље док не дођемо близу непријатеља, ту де се уставимо и њима јавимо да је примрје уговорено с обадве стране, но кад дожосмо скоро над селом Макрешом ту наиђемо на нашу јутрошњу patrolу која пуцајући оступаше кнами, ми их заустависмо и пошто нам патрола рапортира да је непријатељска patrolа прва отпочела ватру на нашу, ми појосмо у напад, у прожашњој намери, али њиова patrolа која је била јака од 18 коњаника појури у највећем нападу преко села и ми појосмо даље изван села, но са виса поздрави нас плотуном непријатељска ...[нечитко] услед чега се ми повукосмо опет на вису пред селом, посласмо из тог села два човека да их позову да се за примирје споразуму, али одговори њиов командант – капетан да њима није ништа познато, но да ће јавити гди треба. Чекајући одговор до самог мрака пошто не добисмо, повукосмо се до крчмаре између Урбабинца и Цедера, ту селу ноћ не спавасмо већ смо били у строгу приправност, нити ручасмо нити вечерасмо нити је било хране за стоку већ дадосмо резервни зоб ону ноћ, а изјутра наиђемо на мало буђав кукуруз, што гладна стока једва дочека да завара свој празан стомак.

18. у 9 сати кренусмо се опет ка селу Макрешу, но близу села Урбабинци сретосмо два сељака из Александровца, који су били упућени од непријатељског команданта гди нас позива да се примирју споразумем, и тако дођосмо у селу Макрешу, а одатле упутисмо парламента нашег, и то у лицу Г. коман. Ђоке Брачинца, једног редова и једног трубача, са једним сељаком из села Макреша и тако одоше на непријатељску позицију, и после другог чекања појави се наш трубач у највећем касу и јавио нашем команданту да долази њиов поручник, по имену Игњатије Николајевић-Гинев, и ми са Г. кап. Димитријевићем С. на броју изађосмо на сусрет испод села, ту га дочекасмо и после малог разговора упутисмо се сви у селску механу. Ту поручисмо мало са поручником и после поздрава одпратише га до логора њиовог, командир Ђока и Љуба Трифунац, а ми се остали вратисмо у селу Урбабинци, где преноћисмо.

19. ујутру освану леп дан тако да смо цело пре подне од мили-не сунчали и мало комотније били пошто је наступило примирје и споразум већ прошли дан учињен био, те тако у 12 сати седосмо да ручамо и тек у пола – ручак дође један бугарски коњаник и позва Г. Капетана Димитријевића у њиихов логор са изјавом да га њиов командант позивља на састанак и то у 12 сати, но већ по себи се разуме да нисмо могли стићи тамо на одређено време, већ тек што поручасмо, а Г. кап. одредио је мене и Љубу Трифунца да га пратимо и тако пођосмо у $\frac{1}{2}$ 1 сат из Урбабинце к њима, и тако стигосмо у $\frac{1}{2}$ 3 сата близу њихове страже јучерашњи поручник изашао је на 300 метара пред страже, и пошто се са капетаном поздравио, изјавио је на своје сажаљење, што је капетан тако доцкан стигао те до сада чекао је био њиов командант и сад се баш враћа, показује на коња који је био доста ознојен, на Г. капетана приметио је да су му тек у $\frac{1}{2}$ 1 сат јавили а овоме захвалили од њега да буде тачно у 12 сати, и после малог разговора допрати нас дотле док се није село Макреш појавило, ту се опростисмо и дођосмо у селу Макрешу мало се одморисмо и дођосмо у 6 сати на конак у Урбабинци.

20. освану опет један дан са кишом, неста јучерашњег дана што бијаше прави рајски дан за новембра месеца, данас се одморисмо, ништа ново није било, сем што смо послали у селу Макрешу једну патролу а тамо станује и то од 13 војника, а у селу Грамади 5 војника, осим тога посласмо једно крстареће одељење од 5 војника преко села Милчинац, у Водно, а одатле да иду док не нађу нашу војску, па да се онда врате и нами јаву.

Но око 6 сати увечер врати се патрола која је била у селу Макрешу и јавила да је један Ескадрон бугарске коњице дошао, и њи отерао. Командант ово одмах достави Г. ђенералу, као и то да су они заузели после примирја и село Влчек Г. Тупан. Услед тога добије Г. командант о свему горњем споразумеду и то ко сутра дан наредио је да смо спремни ја и Љуба Тривунац да скинемо одело и с њим одемо.

21. у 9 сати пођосмо из Урбабинце у преко Макреша, но кад дођемо у село ми не нађосмо од коњице њиову ни једног, већ дознасмо да су још синоћ после одмора од 1 сата отишли у Александровцу. Ми се кренемо даље и тек око 12 сати стигосмо код њиове предстраже. Ћилбок нас задржа док не јаву своме официру, што после дугог чекања од по сата више, појави се на коњима неколико бугарских официра и престави се један поручник као командир батаљона по имену Ванђелов, што у исто време престави и своје четне командире, и то понатог поручника Гинева потпоручника Цветанова и Николу Костадинова, који су сви поздравили војнички нашег ко-

манданта Димитријевића, а он се са свима љубазно поздрави и рукова. На питање где им је командант трупе, одговорише да говори нешто званично стога да се њему одма јави да овамо дође. Они послаше коњанике са једно писмо у коме ваљда јавише њиовом команданту за долазак и захтев нашега команданта, а ми у том сјашисмо и приближисмо се до њиове страже близу на 150 метара под једно дрво. Наредише да се ватра мало наложи, ћебета простреше и они са нашим командантом поседаше, видим гди и ручак поставише, и такође почну јести а командант наш нареди да се и ја као његов ађутант позовем да сви заједно шњима а и Трифунац као заставник II Ескадрона, такође позове те да сви скупа ручамо.

Скочи Г. поручник Игњатије Гинев, позва нас, а мене још и под руку поведе до места на коме је постављен био ручак. Ту се сви поређасмо и одпочесмо ручати. За ручак имали смо некакву киселу чорбу неукусну, затим месо са пиринчем, један говеђи обарен језик и говеђи ћевап, вино обично у бутилкама. Ту се малко прихватисмо и разговарасмо о свему док не дође један њихов војник и донесе пола сирац. Сир-кашкавал те грејасмо, мезетисмо и вино непрестано писмо све тако до 4 сата после подне. У том стиже и коњаник од њиовог команданта и донесе одговор да не може због важног посла доћи, него овлашћује уместо њега Г. поручника Ванђелова као батаљонског командира. Ми се сви уклонисмо а њи двоје остависмо те се они разговараше скоро по сати и најпосле устадоше и појახаше сви официри а и ми то исто учинисмо и тако нас допратише до над селом Макрешом. Ту се пријатељски растасмо, но тек што пођосмо а ми видимо гди се њиови коњаници вратише ваљда по заповести њиовим да нас испрате и даље. У том стигосмо у Макреш. Г. капетан почастии војнике и дао им је још напојницу и по један динар. Они се томе толико обрадоваше да је један од истих чак и руку Г. капетану пољубио, ту се и с њима растасмо и у 7 сати на конак у Урбабинци вратисмо. Ту преноћисмо. Више није било никакве новости, а дан је био чист са доста јаким ветром.

22. освану опет чист ладан јесењи дан, данас посласмо опет нашу патролу коњаничку у селу Макрешу, а једну у селу Раковице. Но око два сата вратила се патрола из Раковице и јавила да су Бугари заузети и посели исто село са једном четом комбинованом и мало коњице, а дознала је и то да и село Киријево је у њиним рукама. Ми ово одма јависмо Г. ђенералу. Но тек што известисмо Г. ђенерала јето ти опет неколико бугарских коњаника у селу Макрешу, за храну. Ови наши коњаници оспоравали су њима право на то село, а ови опет њима и то одма достави Г. команд. Димитријевићу, а он да би се избегао да се не би нарушило примирје које постоји, наредио је

да се наша патрола опет повуче, преко ноћ наредио је Г. Ђенерал да јавимо командиру бугарске војске да се натраг повуку. То остави- смо кад осване да то учинимо. Уосталом није било никакве ново- сти, ми смо се тога дана одморили.

23. освану онакав дан као прошли. Г. командир Брачинац са два редова однео је писмо командиру бугарске војске у Раковици и дао четовођи да овај одма пошаље њиовом официру који је баш оног јутра отишао био у Белоградчик, што је одма и учинио четовођа, а он је чекао одговор до црног мрака. Па пошто је доста удаљено до Белоградчика, наредио је кад одговор стигне да се амо у Урбинци пошаље патрола које су данас отишле. Вратиле се и ништа није би- ло, остали се одмарамо.

24. освану облачан дан. Звоно на овдашњој цркви нам показа да је празник, ми се неколико дигосмо па пошто се спремисмо одо- смо у цркву. Онда сви скупа са Г. попом, учитељем и више мештана који су били у цркви, дођосмо у капелу честитајући недељни пра- зник, а он нас сви редом почастии. Новости није било онога дана ни- шта, патрола се вратила и јавише да је све по старом.

25. освану леп дан и топал. Патроле одоше као обично у одре- ђеном правцу и тек увеће се вратили и јавили да су безобразни Бу- гари данас после подне заузеле Водно село. Друго ништа није било ново сем што сам наредио са попом овдашњим, те је у част мога Па- трона Светог Алимпија Столпника одслужио вечерњу, а после ве- черње сви [су] дошли у мој квартир и почастиио [сам] све редом кои су ми честитали на вечери. Ја сам данас купио два прасета и наре- дио да се једно за вечерас спреми, а друго остане за сутра.

26. освану облачан али топао дан. Звоно нас позва у цркву и ја са Никодијом, Тодором Филиповићем, више Пироћана и доцније до- ђе и Трифунац Љуба, те се свесрдно помолимо Богу и после бого- служења дођосмо у квартир и ту почастиио све редом и поручисмо свечано, а после подне поново писмо до 4 сати са своим друговима. Но у то време врати се и патрола и једна патрола која је ишла лево и довела 4 бугарска коњаника кои су дошли били чак у селу Грама- ди, гди наши пет коњаника стално станују.

Ту они довођени буду, и на питање шта су дошли, одговорише да су дошли да се виде. Капетан им примети да то нису смели учи- нити, а убудуће им забрањује да и у Водно дођу а камоли у Грамади па нареди Љуби Трифунцу, Колу Филиповићу и још једном редову да их отпрате до на вису наспрам Влчака и после једног сата врати- ше се и они и повечерасмо мало, а затим легосмо да спавамо. Ништа више није било новости.

27. освану дан са великом маглом. И магла је трајала до 10 сата, а после наста леп и чист дан. Патрола одређена да иде оним истим путем где су јуче били, да са задатком да се непријатељу приближи и њега осматра да ли и у ком правцу креће се. Увечер тек вратише се и јавише да ништа ново нема, већ је све по старом. Данас је наш командант предложио 34 војника да се декоришу за храброст, што су се на Кули најодликовали 3. и 4. овог месеца.

28. освану облачан и мутан дан са мало росе која [је] почела да роси земљу. Још пре сванућа патроле опет одредише и после подне у 4 сата вратише се. Ново ништа на селој линији није било. А цео дан киша је росила и велика магла била, прави зимски дан, тако да смо се шћућурили по кућама и нигде нисмо излазили, сем који су на службу [били].

29. освану дан са снегом од два сантиметра дебео. После поче јако ветар дувати целога дана и било је доста зима. Ми се по кућама згурасмо и тако проведосмо цео дан. Патроле као сваки дан посласмо у оба правца. И вратише се па јавише да на целој линији ништа ново нема.

30. На Светог Андреја свану дан леден са ветром. Патроле одоше својим одређеним правцем, и у своје време јавише да ништа ново није било на целој линији.

1. децембар 1885. године

Освану ледан и чист дан. Звоно зазвонило и онда се сетисмо да је недеља. Ја и Љуба и командир одосмо у цркву и свеће припалисмо. Затим одправисмо патроле на своју дужност, и тек што седосмо, ал јето ти једна пешачка патрола из Куле, која је пошла била у извидницу. Ми смо их задржали, нахранили смо их и напојисмо их добро, а њиовог водника задржа га Г. капетан, те је с нама и ручао, а после ручка Г. капетан је наредио да се са својим људима натраг врате, јер све што им је нужно о непријатељу знати, ми смо рапортирали капетану, известили вашег команданта кулске посаде. Они послушаше и натраг се вратише. После подне у два сата, у то време вратише се и патроле и јавише да на целој линији ништа ново нема.

2. гог освану облачан дан, снег по мало целог дана кад-кад падаше, патроле одоше као сваки дан, и тек око три сата вратише се. Једна је јавила да седам бугарских коњаника застали у селу Водну и да су одма отишли чим је наша патрола у селу стигла. Друга [је] пак сазнала да су Бугари из Турчина узели 25 кола са воловима и отера-

ли у Белоградчик, наредили били свега 40 - него су се сељани ваљда сакрили те нису могли више, већ од 25 кола отерати. А у селу Раковици одредили су 60 кола, али колико су отерали и за шта су одређена нису могли дознати. Уосталом све је по старом.

3. Освану облачан дан. Снег целе ноћи падаше, а и преко дана до 1 сат. Патроле одоше у оба правца, а и два сељака одређена су да уходе непријатељску војску. И тек око 1 сат по подне врати се са раковачког пута патрола и јави да су Бугари наредили да се оправи пут између села Турчина и Бранковце и да су данас из Турчина за Бранковце отишли 15 коњаника са једним водом пешадије. Командант одма посла патролу у Бранковцу и да се увери да ли је заиста у ствари. Кад патрола се приближи на извесном одстојању близу села, виде њиове, они се приближише мало ближе али они почеше на нашу патролу пуцати. Ови нису смели на њи пуцати, већ се повукоше и јавише све команданту, а он достави Г. ђенералу и Команданту кулске посаде. Патрола са Загљичке карауле није се још вратила. Више ништа ново није било.

4. Освану облачан и снежан дан, снег по мало падаше скоро цео дан. Дан доста ледан је био. Јучерања патрола вратила се. Ново ништа није било на оној линији гди је патрола била, данас је дошао полубатаљон пешадије сталног кадра и заузели село Тодорце, истурили шилбоке напред спрем село Бранковце.

Затим упутили једну патролу од три војника са писмо да носи команданту бугарске војске у Лагошевцу или гди буде. они су остали даноћукод нас у Урбабинци, а сутра рано да иду гди су одређени. Друге никакве новости није било.

5. Освану дан облачан али топлији него јуче. Снег целиг дана падаше, патроле одоше својим одређеним правцем, но око 12 сати врати се пешачка патрола из Макреша и са њима два бугарска коњаника по имену Валчан Бендов унтер-официр /поднаредник/ и Вељчов Велов Евректор /каплар/ кои су дошли са писмо од команданта њиове предстраже, да позову нашег команданта Г. Димитријевића да у селу Макрешу иде ради неког споразума, но капетан није могао данас да иде већ је казао њима, а и писмо његовог команданта даће сутра у 10 сати тамо ићи, а њима и пешачкој патроли дао ручак и напоио добро. Више данас није било новости.

6. Освану леп, чист, а и доста топао дан. Сунце грије, стреје капљу. Ми се са Г. капетаном, тј. и Љуба Трифунац, спремисмо и тачно у 9 сати изјутра поћосмо у селу Макрешу и тако око 10 сати стиго-

смо над селом Макрешом. Кад тамо будемо од њиовог шиљбога задржали, с речима да се натраг вратимо и да у селу не смемо сићи, па и ако га је капетан преко Трифунца уверавао да је зват од њиовог коњичког официра, он нам одговори да никаквог официра у селу нема, но да ће он поћи у сусрет коњичком официру који иде из Рабиша, да га о овоме извести, те тако напусти шиљбочно место и сиђе у село.

Ми чекамо скоро $\frac{1}{2}$ сати, па онда рече Г. капетан да се натраг вратимо пошто нема ниједног официра у селу, а ко зна кад ће тај из Рабиша доћи. Ми се одмах вратисмо, и тек близу села скоро до цркве јави нам коњаник који је јурио за нами од страже наше да је дошао бугарски коњаник и да моли Г. капетана да изволи доћи у Макрешу, јер га све Г. Г. офоцори очекују. Он је казао нашем војнику да њиовом јави да сада не може се натраг вратити. У том стигосмо у квартир, ручасмо и ја леко мало да се одморим. Но око три сата пробудим се, и тек што почнем да пишем Г. ђенаралу извешће, дојурио са страже наш један коњаник и јави Г. капетану да три официра бугарска тражу дозвину да могу к њему доћи. Г. капетан им је одобрио и посла им у сусрет Г. командира Ђоку Брачинца и Љубу Трифунца. После пола часа јето ти нама у госте стари познати Г. поручник Игњатије Генов са једним јункером Христо Чавдарев и једним војником. Капетан их љубазно дочека, почасти добро, затим нареди да се донесе вечера. Вечерасмо свега, но здравице су летиле, а ми непрестано доливали, све тако до осам сати вечер. Затим се опрости са свима нама врло љубазно, захвали Г. капетану на дочеку пошто претходно се извињавао је су у тој намери и дошли да се извину, и затим одоше испраћени од командира Брачинца и 6 коњаника. Друге новости није било.

7. Освану дан у магли, патроле одоше у оба правца. Целог дана није било никакве новости. Увечер се и патроле вратиле. Јавише да је све по старом и да ништа ново нема сем што је једно одељење бугарске коњице дошло до села Грамаде и после малог одмора вратише се натраг, а доцније дознадосмо да су Бугари са по двадесет њиових коњаника заузели село Водно и Милчинлак и да су пресрели и узели шест кола сено, што су упућени били за Белу раду. О овоме одма извешћен је и коман. Тимочке војске.

8. Освану чист и сунчан дан. Патроле одоше и вратише се после два сата јавише да су остали у Велчаку и Милчинлаку бугарски коњаници, да су опет пресрели и нам узели 4 кола сено, и 2 кола кукуруза. Извешћен је Г. ђенерал и о овоме. Данас у селу овоме била је свадба једна, по њиовом обичају старом могу и у посне дане прави-

ти свадбе. Но попа се доста узтезао да младенце венча јер је дознао да Србији не може бити у пост никаква свадба па је тражио од Г. команданта написмено дозволу да сме венчати. Но капетан га уверавао да он није пошао у каноничку посету, те да може дати свога благослова, већ да је војник, и да има свој други задатак, а он се не може у црквене ствари мешати, нити пак старе њиове обичаје кварити, већ нека чини онако као до сада. А кад се уради онда ће се старати онај који је надлежан за црквене ствари једно образно уреде.

Ово сам вече увређен био са речима од капетана да ништа не знам.

9. освану леп и чист дан. Сунце целог дана сијало. Патроле одоше у одређеним правцима, и тек што оне одоше, засвираше двоје гајде озго села и они потрчасмо да видимо шта је. Кад тамо, али иде млада невеста са обрамком и две ведрице на воду у друштво са више женскиња, а за њима једна жена са ибриком ракије, те управо на чесми млада се са свима изљуби и ракијом почаста, па заватише воду и преко двадесет девојака с њоме допрати је до куће. Ми поручисмо и седосмо да се мало одморимо, али и томе јето ти капетана Жујевића са његовим Ескадроном. Одјашаше и одморише се једно два сата, ту поручаше мало.

Капетан и Влајко поручник са њиовим писаром Ескадрона, па се сви скупа кренуше и одоше у село Грамади, а ми остасмо да чупамо вепра који нам је послала Књагиња Ђулија. У томе се већ и смркло. Новости друге није било.

10. Уторник освану леп дан. Сунце се величанствено појавило. Ми се почесмо журити са спремањем ствари за полазак пред Видином, и око 10 сати дође капетан Жујовић са своим Ескадроном. Наш га командант упознаде са непријатељем који је пред нама, објаснио му све што је нужно, па затим буду смењени наши Шилбоци, а њиови заузеше њиово места. После тога седосмо сви скупа те поручисмо и за ручком изнесе један петлић старо вино од 30 година. Писар Ескадрона Петар Каражеловић из Неготина, пробасмо сви скупа мало, па ћим се добро наједемо и написмо, опростисмо се и халалисмо се са сељани села Урбабинци и пођосмо певајући преко села Пседарце, но успут дознасмо да је уговорено између обадве ратујуће странке, да се до 13-га повуку и наше и њиове војске на старим границама. Ту се сви сневеселисмо и покуњили главе. Дођосмо у Пседерце, ту се халалисмо са Жујевићем, јер они одоше путем Старопатинци, а ми ка Кули. Но предходно нареди комадант те су позвали потпоручника Суљу Смаиловића кои се исти одма представи капетану, а овај му честита и пожели да и убудуће буде добар и храбар војник па ће

дођи до велике славе. Одатле кренусмо се даље и тачно у $\frac{1}{2}$ 5 сати стигосмо у Кулу, варошица ова била је пуна војске да се није могло кварира, него сгурали смо се ко стигне у по неку собу где се је могло наћи празно. И ми туна сместисмо се вечерати. Седосмо, али у том донесе један војник две депеше. Садржина једне беше да се ставимо под команду команданта Кулске посаде Г. П. Најдановића, а друга јављаше Г. Ђенерал командант нашем да је Његово величанство Краљ на предлог Генерала произвео у чин подпоручника Г. Ђоку Брачинца. Ми сви обрадовасмо се и сви скупа пољубисмо се чести-тајући му добивени чин. Затим вечерасмо и одосмо са командантом нашим код Г. П. Најдановића, гди будемо примљени врло љубазно, почаста нас вином и кафом. И пошто се стависмо под његову команду, опростисмо се и дођосмо у кафану где затекосмо Брачинца са више својих другова гди пије и весели се. Но то весеље није ништа, код весеља што је један стајаћи војник поднаредник Панта Милосављевић Неготинац. Он нас је његовом умилном песмом просто очарао, тако да смо до 11 сати слушајући њега задржали се, па онда одосмо спавати.

11. у среду, леп дан али јужан, почело се помало правити бласто по вароши. Г Ђенерал са нашом комором и његовим штабом стигао је овде тачно у 10 сати. Целог дана одали смо по вароши и разгледали она места гди смо 3–4 новембра јурили Бугаре. Других новости није било.

12. у четвртак освану намрштен дан. Ми се дигосмо у 4 сата изјутра и спремисмо се за полазак из Куле. И тачно у 7 сати крену-смо се позади целе колоне. На челу исте колоне била је и I чета пионира, затим I батерија Савићева, за овим II батерија Димитријевића, па наш дивизион. Ишли смо обичним кораком, ветар је сувише ладан дувао, поледица је била јака. Маршрута нам је била преко В. Извора и тако одма скренусмо десно и сижосмо у поток. Сад тек наста мука и невоља, за батерију. Не могу узбрдо да извуку, поледица велика. Пионири сви одпочеше сећи пијучима лед, до самога виса. Наста гурање уз оно брдо, коњи падају, ларма, вика, на све стране ладноћа велика, ми одамо, тупкамо, играмо од зиме, али све то не помаже. Ту пробависмо више од два сата, па с великом муком истераше I батерију, а II оде десно другим путем. И тако изажосмо на првом вису који је од Куле само $\frac{1}{2}$ сата удаљен, али проведесмо туна само 3 сата. Даље успут било је мање муке и тако у 12 сати стигосмо на нашу границу, затим даље појосмо и над савом В. Извором заустависмо се. Сад тек наста мука и невоље, како ће се спуштати топови, ко ће опсати све тешкоће које ту настадо-

ше. Конопцима по скоро један вод пионера задржали топове, падали, вукли су се за њима, и много што шта. Јелем, то је трајало преко три сата, да смо се просто смрзли. За то време ту поједосмо мало што смо имали само резервну храну по бисагама, а коњи нам вазда гладни били, јелем, најпосле сврши се и ово чудо. Са малим жртвама од двоа кола која су у комаде сломљена. Спустисмо се у велико чувено село В. Извор, где је чувени турски јунак Осман-паша за време српско-турског рата 1876. године седио. Ту се врло мало одморисмо и сви скупа пођосмо у Зајечар и у саму варош стигосмо у 6 сати. Но на велико чудо наше добисмо заповест да се вратимо у село Рготину, на конак. Ту нас је просто онако уморне, но што ћемо као војници одма послушасмо и у Рготину онако као убивени стигосмо у 9 сати увечер. Ту застасмо [и наиђосмо на] батаљон војске чачанске I позива, но и ми се сместисмо како тако и преноћисмо, те се од умора мало одморисмо.

Сутрадан, **13.** у петак освану топлији и блажији дан. Ми се мало прошетасмо по село а затим седосмо за ручком и тек што ручасмо стиже коњаник са заповесз од ком. актив. дивиз. гди се одма зовемо у Зајечару. Ми се одма својски пожурисмо и до 1 сат веч смо били готови за полазак. У том изађе и команандант и пожосмо одма. У путу није било ништа ново, смо што се по која песма од појединих коњаника могла чути, али ипак није било никакве живости, већ само толико да прекрати пут, а не из расположења. Тако стигосмо у селу Вржогрнце. Ту објахасмо мало пописмо по једну кафу, па затим упутисмо се к Зајечару и тачно у $\frac{1}{2}$ 4 сати стигосмо и упарадисмо се на пијац, а команандант и ја одосмо у канцеларију и упарадисмо се на пијац, а команандант и ја одосмо у канцеларију дивизијску и ту добисмо заповест да одма предамо оружје, и све ствари што нам је од навојну употребу поверено. Ми одма на својим коњима појахасмо и прво под комадом у магацин одосмо. Ту се упарадисмо и мало причекасмо, јер су и из првог позива предавали оружје, па затим наступи ред и на нас. Поче звекад сабаља и топот пушака, да се чује, а мени би жао што нам бар сабље нису оставили да нам о бедрима звечу до својим кућама, него нас онако разоружане пустише, али општој наредби није се могао нико противити, па и ако смо молили нашег комананданта да подејствује за сабље да нам остави да не би својим кућама овако разоружани ишли. Он је то и учинио, али није било вајде.

Ми се растасмо са наше оружје што смо их пуни три месеца као две очи у глави чували и онако разоружани вратисмо се у варош кои гди могаше да себи квартал потражи. Затим вечерасмо и после малог одмора легосмо у кревет да се малко смиримо.

14. субота освану чист али притом ледан дан са доста јак ветар. Овога јутра површисмо са командантом и ресто што смо имали званичан поса, па затим одосмо на фруштук код Андре Миладиновића и ту се својски исчасисмо. Халили смо и тачно у 12 сати из Зајечара пођосмо. Успут било нам је исувише ладно од јаког ветра, али мало одом, а више касом стигосмо у $\frac{1}{2}$ 6 сати у Књажевцу. Туна није било много војске, па смо се добро сместили и добро ону ноћ одморили.

15. недеља освану. Ми се ужурбано до што пре пођемо, али док командант оде да прими своју плату, за све време ратовања, ми одосмо код нашег коморџије Милоју Н. Илића на фруштук и ту се задржасмо до $\frac{1}{2}$ 12 па пошто се изљубисмо, одосмо сви скупа да тражимо капетана. Нађемо истог у кафани и он нареди да му се и њему ручак донесе, те тако чекајући до 1 сат, скуписмо се сви скупа и пођосмо за Бању. Успут било је местимице хладно сувише, а местимице обично. Но како му драго, стигосмо тако у 6 сати у Бању и одсели код Илије Марковића, угоститеља. Ту се лепо и ову ноћ одморисмо, а затим сутрадан продужисмо пут.

16. Понедељак освану леп чист и хладан дан. Ми пођосмо преко варошицу да се са пријатељима видимо и поздравимо. И ту се задржасмо до 11 сати, затим ручасмо ...

[Овде се дневник прекида, не зна се да ли постоји наставак. Може се претпоставити да је на последњој страници записано размештање распуштене војске према својим кућама.]

Информације

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ТИТО: ВИЂЕЊА И ТУМАЧЕЊА“, БЕОГРАД, 7–9 МАЈ 2010. ГОДИНЕ

У Београду је 7–9. маја 2010. године, у организацији Института за новију историју Србије (Београд), Архива Југославије (Београд) и SÜDOST INSTITUT (Regenzburg), одржан научни скуп „ТИТО: виђења и тумачења“.

Скуп је одржан у четири панела. Први под насловом Јосип Броз Тито у јавном простору одржан је у Музеју историје Југославије. Остала три панела под насловима: Напуштање маргине: Југословенска спољна политика и Јосип Броз Тито, Тито, Југославија и Југословени: унутрашњополитички и културни контекст и Култура сећања, одржани су у Архиву Југославије.

На скупу су учествовали историчари из бивших југословенских република, те из Русије, САД, Чешке, Бугарске и Индије. Заиста импозантно делује бројка од преко седамдесет учесника овог међународног научног скупа. Кроз тематске целине отворена је широка лепеза питања: *Уметност (не)могућег, Перцепције Југославије и Тита у хладноратовском свету, Од општег ка појединачном: Југословенска билатерална политика, Чињенице и тумачења, Заједнице и идентитети, Сарадници/противници, Историјска репрезентација и реторика, (Де)конструкција херојског наратива, Означитељи и означен и Представе свакодневнице.*

Др Милан Терзић и мр Дмитар Тасић из Одељења за историју Института за стратегијска истраживања поднели су саопштења на овом скупу. Терзићево саопштење било је под насловом *Титов војни и политички успон у Другом светском рату*, а Дмитра Тасића *Јосип Броз Тито на страницама Војноисторијског гласника*.

Скуп који је трајао три дана отворио је многа питања једног времена и личности која је симболизовала државу које се распала након његове смрти. Различити профил учесника (историчари, по-

литиколози, историчари уметности, социолози...) омогућио је интердисциплинарни приступ, обогаћујући дискусије међу учесницима. Управо је и радни наслов скупа (**ВИЂЕЊА И ТУМАЧЕЊА**) био најбољи путоказ да се на научном нивоу укрсте различита гледања у циљу обогаћивања заједничких сазнања.

Скуп ће, са Зборником радова чије се објављивање планира, остати као сведочанство о постигнутим резултатима једног времена и искорацима науке у настојању да се расветли једна слојевита личност (*Јосип Броз Тито*) и једна држава (*Југославија*).

др *Милан Терзић*

**X ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ
ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА (CSWG)
“MILITARY AND POLITICAL ASPECTS
OF ARMED CONFLICTS”, ВАРШАВА,
24–28. МАЈ 2010. ГОДИНЕ**

У Варшави је од 24. до 28. маја 2010. године у организацији Националног Универзитета Одбране из Варшаве и Грчке војноисторијске комисије одржана међународна конференција: *Војни и политички аспекти оружаних конфликта*. Конференција је реализована у оквиру 10. годишњег састанка Евро-Атлантске радне групе за студије конфликта (некадашња Радна група за војну историју).

На конференцији је узело учешће 20 војних историчара из 12 земаља (Пољска, Грчка, Канада, Француска, Немачка, Мађарска, Србија, Словачка, Словенија, Шведска, САД и Румунија), док су као активни посматрачи били присутни представници САД, Пољске, Грчке, Француске, Мађарске и Аустрије.

Рад конференције организован је у четири панела (*Military art in conflicts (XIX century – the beginning of XX century); World War II – Military and political implications; Military forces – war and peace activities (the second half of XX century – the beginning of XXI century)* и *The modern conflicts – the old challenges*) у оквиру два радна дана (25. и 27. маја) док је 26. маја за учеснике био уприличен културни програм. Као представници Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије на конференцији су учествовали капетан мр Далибор Денда и мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана у оквиру првог панела саопштења су поднели: потпуковник др Мартин Хофбауер (Немачка) чија је тема била „Велики рат и битка код Таненберга/Гринвалда 1410. године, др Зисис Фотакос (Грчка) о грчким ратним плановима у погледу осва-

јања Дарданела од 1880. до 1915. године, затим су представљени и реферати др Серђу Јосипескуа (Румунија) о идеји масовне армије у румунској војној мисли и пракси, др Ференца Полмана (Мађарска) о кршењу међународног ратног права у Првом светском рату на примеру Аустро-Угарске и капетана мр Звездана Марковића (Словенија) о утицајима оружаних конфликта у Европи у касним тридесетим годинама 20. века на ратне планове и мере за подизање борбене готовости у војсци Краљевине Југославије. Други панел отворила је дискусија др Ричарда Каријера (Канада) о војној ефикасности коалиционих снага на примеру Италије у северноафричкој кампањи Осовине 1941–1943. године. Други говорник био је др Јанус Зузијак (Пољска) са темом о борбеним дејствима пољских јединица у Тобруку, а након њега капетан мр Далибор Денда чији је рад носио наслов: *Тајна војна обавештајна служба у војсци Краљевине Југославије (1937–1941)*. Следећи излагач у оквиру овог панела био је представник Војноисторијског института Републике Словачке, др Марек Мешко, са темом: *Заједничке операције ваздухопловних и копнених снага у току Карпатско-дукланске операције*, а након њега је рад на тему *Развој тактике словеначких партизана у току Другог светског рата* представио пуковник др Томаж Кладник (Словенија). Последњи говорник тога дана био је француски капетан Оливер Либерже са темом *Обавештајна служба и прикупљање информација – Француски покрет отпора као подршка савезничком искрцавању у Прованси 1944. године*.

Другог радног дана, 27. маја, трећи по реду панел започео је излагањем пуковника др Дариуша Козеравског (Пољска) на тему: *Војни конфликти у другој половини XX века и њихов утицај на развој ратне вештине*. Други говорник био је мр Дмитар Тасић (Србија) који је представио рад на тему *Борба против унутрашњег непријатеља – југословенска антикомунистичка герила 1945–1948*, а након њега др Вилијам Стивенс (САД) чије се излагање односило на стратешку одлуку САД да се не повуку из Берлина у току кризе 1948–1949. Представник Мађарске, др Пал Гермушка говорио је на тему мађарског извоза наоружања и војне опреме у време арапско-израелских ратова, док је последњи излагач у оквиру трећег панела био мајор мр Пер Ико (Шведска) који је говорио о незваничном учешћу војних представника неутралне Шведске у заједничкој команди трупа Уједињених Нација у Кореји 1950. године.

Прво излагање у оквиру четвртог панела имали су др Дамјан Гуштин и др Владимир Пребилич (Словенија). Њихова тема односила се на примере интероперабилности у пракси на случају словеначког рата за независност (1991). Представник САД Вилијам Епли

говорио је о узроцима успеха америчке стабилизационе политике у Ираку, а пуковник Ким Б. Хупер о улози армије САД у реформи и развоју локалних полицијских снага у Авганистану.

На крају радног дела конференције одржан је састанак свих учесника на којем је договорено публикување зборника радова и дискутовано о будућим плановима ове радне групе. Договорено је такође да наредна XI конференција буде одржана крајем маја 2010. године у Београду у заједничкој организацији МО Републике Србије и Краљевине Шведске.

Капетан мр *Далибор Денда*

**МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
„СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ ОД ПОЧЕТКА
18. ДО КРАЈА 20. ВЕКА“, БЕОГРАД,
23–35. СЕПТЕМБАР 2010. ГОДИНЕ**

У Београду је 23–25. септембра 2010. године, у организацији Српске Академије Наука и Уметности (Одељење историјских наука), одржан међународни научни скуп *Српско-руски односи од почетка 18. до краја 20. века*. На скупу су узели учешће историчари из Србије (22 учесника) и Русије (7 учесника) са укупно 29 саопштења.

Скуп који је трајао два дана програмски је конципиран хронолошким излагањем учесника. Доминирале су теме које су се односиле на цркву, дипломатију, просветне и културне везе, словенофилство, војне односе, поједине личности (породица Милорадовић, Јован Скерлић, Јован Миланковић, Стаљин, Тито...), пропаганду и идеологију итд. Циљ је био да се покрију све значајне области српско/југословенско-руско/совјетских односа у последња три века. Од учесника из Русије указујемо на имена: Максим Анисимов, Елена Кундрявцева, Андрей Шемякин, Ярослав Вишняков, Александар Силкин, Константин Никифоров.

Др Милан Терзић, начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, поднео је саопштење *СТАЉИН И ТИТО (сарадња и сукоб)*.

Скуп је указао да се српско-руским односима бави велики број научника у овим земљама и да за ова питања постоји несмањен и обостран интерес. На то указује и обновљен рад Српско-руске комисије за историју.

Саопштења са овог међународног научног скупа биће објављена у Зборнику радова.

др Милан Терзић

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осим за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*,
Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Mr Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I–III, Београд 1921, стр. 98.

Службени војни лист (даље СВЛ), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов., 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Војна енциклопедија*, 6, Београд, 1973, стр. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковски А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Наташа Николић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Весна Петровић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

